

શ્રી હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ અન્યમાળા, નં. ૨૬.

ગુજરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સોમેશ્વરદેવ કૃત

કીર્તિકૌમુદી

મહાકાવ્યનું

સમ્પ્રલોકી ગુજરાતી ભાષાંતર કરનાર

આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્ત,

ક્યુરેટર, વૉલસન મ્યુઝિયમ, રાજકોટ.

શ્રી હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ સ્મારક ફંડ ખાતેથી

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૬૪.

સન ૧૯૦૮.

મૂલ્ય આઠ આના.

સર્વ પ્રકારના હુકમ
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સ્વાધીન છે.

શ્રી “સત્યવિજય” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ, -અમદાવાદ.

૨૭૨૭૨

29292

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ અન્યમાળાનો

ઉપોદ્ધાત.

સુરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબાઈ નિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૭૭ ના રોજ વીલ કર્યું છે, તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦ સોસાઈટીને મળ્યા, તે એવી શરતથી કે તેના વ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવાં. સદરહુ વીલથી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલકત પુસ્તક પ્રસારને માટે સોસાઈટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે સન ૧૮૮૪ માં રૂ. ૧૮૦૦૦ ની સરકારી ગ્રામીસરી નોટો પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા તથા તે પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે સદરહુ વિદ્યાવિદ્યાસી અને પરોપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળેલી છે. તેમાંથી વ્યાજ પર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો “ શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ અન્યમાળા ” તરિકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે:—

- ૧ કઈ કઈ ન્યાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાય છે, તેનાં કારણો તથા તેમાં સુધારો કરવાના ઉપાય.
- ૨ માને શિખામણ.
- ૩ નીતિમંદીર.
- ૪ બાળલગ્નથી થતી હાનિ.
- ૫ પુનર્વિવાહ પક્ષની પૂરેપૂરી સોજેસોજ આના ફળેતી.
- ૬ ભોજનવ્યવહાર ત્યાં કન્યાવ્યવહાર.
- ૭ ધાર્મિક પુરોષો.
- ૮ વિવાહતત્ત્વસિંધુ.
- ૯ બેંગમીન ક્રાંડલીન.
- ૧૦ બોધક ચરિત.

- ૧૧ સદર્શન.
- ૧૨ રઘુવંશકાવ્ય.
- ૧૩ બવજી દાદાજી ચોધરીનું ચરિત્ર.
- ૧૪ ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ ભા. (પ્રાચીન ઇતિહાસ.)
- ૧૫ ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભાગ ૨ ભા. (અર્વાચીન ઇતિહાસ.)
- ૧૬ નીતિસિદ્ધાન્ત.
- ૧૭ ક્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત્ર.
- ૧૮ શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસનું જીવનચરિત્ર.
- ૧૯ પરોપકાર.
- ૨૦ દેરનું ખાતર.
- ૨૧ જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ.
- ૨૨ કીર્તિતાર્જુનીય કાવ્યનું મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર.
- ૨૩ વિવિધ પ્રકારના હુન્નરોપયોગી તેજબા.
- ૨૪ વાર્નિશ.
- ૨૫ જીવનનો આદર્શ.
- ૨૬ કીર્તિઢોમુદ્રી.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની આફિસ,
અમદાવાદ-તા. ૨૧, ડિસેમ્બર સન ૧૯૦૭.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૬	૯	અને નેતિ	અને નેતિ
૧૩	૨	દ્વયા	દ્વયા
૧૩	૧૮	દ્વા	દ્વા
૧૪	૨	અણી	અણી
૧૪	૯	વ્યાધ	વ્યાધ
૧૪	૨૦	ચતુર્વિ	ચતુર્વિ
૧૫	૨૧	જે	જે ૯
૨૩	૧૫	કિલ્લ	કિલ્લા
૨૪	૧૧	કુપ્પજન	કુપ્પજના
૩૧	ઉપાંત્ય	યૂર્તો	પૂર્તો
૩૨	૧	”	”
૩૩	૭	પુરુષ	પુરુષ
૩૪	૨	રહેજ	રહેજ
૩૪	૫	પુર્વાદા	પૂર્વાદા
૩૪	૨૨	માલ્ય	માલ્ય
૩૬	૧૭	અબુદાયલે	અબુદાચલે
૫૧	૬ (છેલી)	જેવે	જેવો
૫૨	૪ (,,)	રહડાવે.	રહડાવેલો
૧૬	૧૮	અશ્ર	અશ્રુ
૧૭	૬	કુક કુટ	કુકુટ
૨૪, ૩૭	૭, ૧૪	વક	વક્ર
૩૫	૧૦	સદાનદોય	સદાનદોદય
૩૭	૧	યાવનેંય	યાવનેંય
૪૦	૪ (છેલી)	લિટ્	લિટ
૪૨	૨	લઈ	લૈ
૪૩	૧૨	પઠ્યે	પઠ્યે
૪૪	૧૭	પિવ	પિબ
૪૪	૧૮	પિધારાં	પિ ધારાં
૪૫	૩	રથ	રથ
૪૫	૪ (છેલી)	ચક	ચકુ

૪૬	૧૦	ઐતિ	અતિ
૪૭	૪	માંડયલ	માંડયલ
૪૭	૫	ઐટલે	ઐટલે
૪૭	૫	જયો	જયો
૫૦	૩	સહજવે	સહ જવે
૫૧	૧૪	ન્યાયી તે	ન્યાયી છ તે
૫૨	૧૦	જણાવ્યું	જણાવ્યું
૫૨	૧૩	રોક	રોકે
૫૫	૩	વક્ર	વક્ર
૫૭	૫ (છેલી)	તેરાન	તરનિ
૬૬	(,,)	હાસ્ય	હાસ્ય
૭૨	૧૬	થો	થો
૭૫	૮	ચંદ્રે	ચંદ્ર
૭૭	૧૯	વિદ્વાને	વિદ્વાન
૭૯	૪ (છેલી)	પુરા	પુરો
૮૦	૬ (,,)	વૌષ	વૌષ
૮૧	૪ (,,)	હતાં તે	હતાં છે
૮૩	,, (,,)	સૂચ્ય	સૂચ્ય
૮૪	૧૮	રહેલી	રહેલી
૮૪	૩ (છેલી)	કિરણોનાં	કિરણોની
૮૫	૧	દેસ-	દે સ-
૮૮	૫	વન	વન
૯૦	૨ (છેલી)	તપેક્ષા	ત્રેક્ષા
૯૪	૧૬	ચંદન	ચંદન
૯૫	૧૫	હથો	હથો
૯૬	૧૯	ફૂલ ફૂપ	ફૂલ ફૂપ
૯૯	૧૯	અશ્યાહત	અશ્યાહત
૧૦૨	૭ (છેલી)	શેષેષ્ઠા	શેષેષ્ઠ
૧૧૫	૪	વાઘેળ	વાઘેલ
૧૧૫	૧૩	(રા. મા. દા.)	(રા. મા.

વિનતિ કરવામાં આવે છે કે સહુએ પોતપોતાના પુસ્તકમાં ઉપર
સુધારી લેવું. આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્ત.

પ્રસ્તાવના તથા ઉપોદ્ધાત.

પ્રસ્તાવનાનું મુખ્ય કામ એ છે કે, જે પુસ્તક માટે તે લખવામાં આવતી હોય તેનાં અધિકારી, વિષય, સંબંધ અને પ્રયોજન એ અનુબંધ-ચતુષ્ટય કેવાં બને. એ જો કે વેદાંતનાં પુસ્તકોને માટે કથાય છે તોપણ એ વાત દરેકે અંથને પણ લાગુ પાડી શકાય; અને તે કેવામાં ભેળા બીજા પેટા વિષયો તેમાં સમાવી શકાય. જેમકે—વિષય સાથે તે અંથનું નામ, તેનું નિર્વચન, તે આ અંથને કેમ લાગુ પડે છે? તેનાં લક્ષણ, અને વિષયના નાયકનું વર્ણન. સંબંધ સાથે તેના કર્તા અને નાયકનો સંબંધ અને તે પ્રસંગે કર્તાનું જન્મચરિત્ર આવે; અને પ્રયોજન સાથે અંથ મેળવવામાં અને બનાવવામાં અગવડ, સગવડ, મહેનત, મદદ વગેરે અવશિષ્ટ બધું આવી જાય. તે શૈલી અનુસાર આમાં પણ આગળ વધવું બને.

૧ અધિકારી—આ અંથના કાવ્યરસાર્વાદ્ય, ઐતિહાસિક જ્ઞાનેશ્વર અને તે સાથે મુમુક્ષુ (એ આગળ પ્રયોજન વખતે સ્પુટ થાશે.) એ અધિકારી છે.

૨ વિષય—વિષય સમજતાં પહેલાં તેના નામ સંબંધી હકીકત આગળથી જાણવી જરૂરની છે.

નામ—આ અંથનું “કીર્તિકૌમુદી” નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. કેટલાક કીર્તિ શબ્દને યશથી જુદો પાડી તેનો અર્થ પણ “કીર્તિ મુવા પછેની અને યશ ઇવતાનો” એમ જૂદા કરે છે તે યશઃ કીર્તિ ચ લક્ષ્મી ચ સદા રક્ષતુ ચૈષ્ણવી ॥ (ચંડીપાઠ બ્રહ્મકવચ) એમ બંને શબ્દ એક ઢેકાણે ભેળાં હોય તેના નિર્વાહ માટે ભલે રહ્યું, પણ પ્રાયઃ બંને પર્યાય શબ્દ તરીકે જ વપરાય છે. તે માટે જ યશઃ કીર્તિઃ સમજા ચ એમ અમરચંદ્રે અને કીર્તિઃ પ્રસાદ યશસોર્વિસ્તારે કર્દમેપિ ચ એમ અનેકાર્થ હૈમમાં કહ્યું છે. તેથી આંહી પણ એ જ અર્થમાં ગ્રાહ્ય છે. તે કીર્તિની કૌમુદી એટલે પ્રકાશ કર-

નારી. કૌમુદી અભ્યાસારંભે ગુરુશ્રીએ પાઠે કરાવ્યું છે કે, કૌ પૃથિવ્યાં મો-
 દતે મોદયતે વા કુમુદ શ્રદ્ધઃ તસ્ય જ્યોત્સ્નેયં કૌમુદી ॥ તે પછે
 સિદ્ધાંતાનાં કૌમુદીવ કૌમુદીની પેઠે કીર્તેઃ કૌમુદીવ કૌમુદી કી-
 ર્તિકૌમુદી । એ આ ગ્રંથનું નામ નિર્વચન છે. (કુંતી કાર્તિક ? એ આગળ
 આવશે) આ તો તેનું વિશેષ નામ થયું પણ તે નામને મહાકાવ્યના સા-
 માન્ય નામનું વિશેષણ લગાવ્યું છે. કાવ્યના જુદા જુદા પ્રકારે ધણા ભેદ
 છે. તેમાં આ બે ભેદ પણ મહાકાવ્ય અને સંહકાવ્યના પણ છે. કાવ્યની
 વ્યુત્પત્તિ કવેરિદં કાવ્યં પ્યજ્ અથવા કવ-વર્ણને સ્તુતૌ ચ કર્મણિ-
 પ્યત્ ॥ વર્ણનીયે સ્તુત્યે ચ. (વા. બ.) એટલે કવ્યતે અને નેતિકાવ્યં
 એમ બે પ્રકારે કરી છે. કાવ્યપ્રકાશમાં કાવ્યં યશસેઽર્થકૃતે એ શ્લોક
 ઉપર પ્રદીપકારે—લોકોત્તર-વર્ણના-નિપુણ સ્વરૂપસ્ય કવેરસાધારણં
 તાદ્યવર્ણનાત્મકં કર્મ એમ કવેઃ અને ર્થકૃતે એ બે પદને સ્પૃટ કરીને લક્ષણ
 બતાવ્યું છે. મહાકાવ્યને માટે મહત્ત્વ તત્કાવ્યં ચ મહાકાવ્યં એમ વિ-
 શ્લેષ છે. તેના લક્ષણ માટે સાહિત્યદર્પણમાં લખે છે કે,—

સર્ગવંશો મહા કાવ્યં તત્રૈકો નાયકઃ સુરઃ

સદ્વંશઃ ક્ષત્રિયો વાપિ ધીરોદાત્ત ગુણાન્વિતઃ ॥

એક વંશભવા ભૂપાઃ કુલજા બહવોઽપિ વા ॥

શૃંગારવીરશાંતાના મેકોઽંગી રસ રૂપ્યતે ॥

અંગાનિ સર્વેઽપિ રસાઃ સર્વે નાટકસંધયઃ

ઇતિહાસોદ્ભવં વૃત્ત મન્યદ્વા સજ્જનાશ્રયમ્ ॥

ચત્વાર સ્તસ્ય વર્ગાઃ સ્યુ સ્તેષ્વેકં ચ ફલં ભવેત્ ॥

આદૌ નમસ્ક્રિયાશીર્વા વસ્તુનિર્દેશ પદવા ॥

કચ્ચિન્નિદા સ્થલાદીનાં સતાં ચ ગુણ કીર્તનમ્ ॥

એક વૃત્તમયૈઃ પદૈરવસાનેન્યપદ્યકૈઃ ॥

નાતિસ્વલ્પા નાતિદીર્ઘાઃ સર્ગા અષ્ટાધિકા રૂપા ॥

નાનાવૃત્તમયઃ ક્વાપિ સર્ગઃ કશ્ચન દૃશ્યતે ॥

સર્ગોત્તે ભાવિસર્ગસ્ય કથાયાઃ સૂચનં ભવેત્ ॥

સંધ્યા સૂર્યે દુરજની પ્રદોષધ્વાંત વાસરાઃ ॥

પ્રાતર્મધ્યાન્હમૃગયા શૈલર્તુવનસાગરાઃ ॥

સંભોગવિપ્રલંભૌચ મુનિસ્વર્ગપુરાધ્વરાઃ ॥

રણપ્રયાણોપયમમંત્રપુત્રોદયાદયઃ ॥

વર્ણનીયા યથાયોગં સાંગોપાંગા અમી ઇહ ॥

કવેર્વૃત્તસ્ય વા નામ્ના નાયકસ્યેતરસ્ય વા ॥

નામાસ્ય સર્ગોપાદેયકથાયાઃ સર્ગનામ તુ ॥

इत्यादि.

(૬ પરિ૦)

ભાવાર્થ—મહાકાવ્યમાં અધ્યાયને દેકાણે સર્ગ જોયે. એક નાયક અને તે દેવતા. અથવા સારા વંશનો ક્ષત્રિય. તે ધીરોદાત્ત^૧ ગુણવાળો જોયે. અથવા એક વંશના કુલીન ધ્રુણુ પણ આવે. શૃંગાર, વીર અને શાંતમાંથી એક રસ મુખ્ય અને બાકીના ૬ રસ (હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, ભયાનક, બિભત્સ અને અદ્ભુત,) અંગભૂત. નાટકના બધા સંધિ. ઐતિહાસિક કે સત્પુરૂષને ઉદ્દેશીને બીજી (કલ્પિત અથવા મિથ્ય) કથાનક. તેના ચાર (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ) વર્ગમાં ૧ કૃણ તરીકે. આરંભમાં નમસ્કાર કે આશીર્વાદ અથવા વસ્તુનિર્દેશ જ. ક્યાંક બળાદિની નિંદા, સત્પુરૂષના ગુણાનુવાદ, આખો સર્ગ એક વૃત્તના શ્લોકવાળો, અને છેલ્લો શ્લોક જુદા વૃત્તનો. ઝાઝા નંદાના નહિ, ઝાઝા મોટા નહિ એવા ૮ થી વધારે સર્ગ. કોઈ સર્ગ વિવિધવૃત્તનો પણ હોય; સર્ગન સમાપ્તિએ આવતા સર્ગની હકીકતની સૂચના, સંધ્યા, સૂર્ય, ચંદ્ર, રાત્રિ, પ્રદોષ, અધાર, દિવસ, સવાર, મધ્યાહ્ન, મૃગયા, પર્વત, ઋતુ, વન, સમુદ્ર સંભોગ, વિપ્રલંભ (ઠગાઈ કરવી તે), મુનિ, સ્વર્ગ, નગર, યજ્ઞ, રણ, ચુડાઈ વિવાહ, મંત્ર, પુત્રપ્રાપ્તિ, ઇત્યાદિતું યથાયોગ્ય (સંબંધાનુસાર) સાંગોપાંગ વર્ણન. કવિના કે વિષયના, કે નાયકના, કે બીજાના નામથી નામ. અને જે જે

૧ અવિકલ્પનઃ ક્ષમાવાન્ અતિગંભીરો મહાસત્ત્વઃ ॥ સ્થેયાન્ નિ
ગૂઢમાનો ધીરોદાત્તો દૃઢવ્રતઃકથિતઃ ॥ (શ. ચિં. પૃ. ૬૫૬) બહુ
મારનાર નહીં, ક્ષમાવાળો, અતિગંભીર, મહાબળવાન, અતિસ્થિર, ગુપ્તમાન
વાળો અને દૃઢ સંકલ્પવાળો તે ધીરોદાત્ત કહેવાય.

સર્ગમાં જે જે વાત આવે તે તે સર્ગનું તે તે નામ રાખવું. ધૃત્યાદિ.

આ લક્ષણો આ અંથને બરાબર લાગુ પડે છે કે નહિ એ અંથ વાંચવાથી સ્વતઃ જણાઈ આવે એમ છે એટલે તે બતાવવા આંહી લંબાણ કરવાની જરૂર નથી; કેમકે ઘણુંકરી ઉપર લખેલી બધી વાત આ મહાકાવ્યમાં છે.

આ અંથનો વિષય વસ્તુપાળ તેજપાળ નામના, અણુહિલપાટણમાં વસતા, વિક્રમ સંવતના ૧૩ મા શૈકર્મા થઈ ગયેલા અખ્યાત જૈનધર્મી, વાણિયા કારભારી બે સગા ભાઈઓનાં (તેમાં વિશેષ કરીને વસ્તુપાળનાં) પરાક્રમ, આતુર્ય અને ધર્મકાર્યનું વર્ણન છે; અને તેની સાથે સાથે તેના સંગ્રહીતા રાજ્યોનાં વર્ણન અને તે પ્રસંગે તેની રાજધાનીના પૂર્વના રાજ્યોનાં વર્ણન છે. સર્ગનાં નામ પણ વિષયને અનુકૂળ પડતાં રાખ્યાં છે. જેમકે:—

૧ લા સર્ગનું નામ—નગર (અણુહિલપુરપત્તન) વર્ણન.

૨ જા સર્ગનું નામ—નરેન્દ્રવંશ વર્ણન (જેમાં એ પુરના પૂર્વનાં (મૂળરાજ્યથી ભોળાભીમ સુધી) અને પછીના નવા વાઘેલા શાખાનાં (અંજોરાજ્યથી વીરધવળ સુધીનાં) નું વર્ણન આવે છે.

૩ જા સર્ગનું નામ—મંત્રીસ્થાપના.

૪ થા સર્ગનું—દૂતસમાગમન.

૫ માનું—યુદ્ધવર્ણન (તે માત્ર રાખ સાથેના.)

૬ ઠાનું—પુરપ્રમોદવર્ણન.

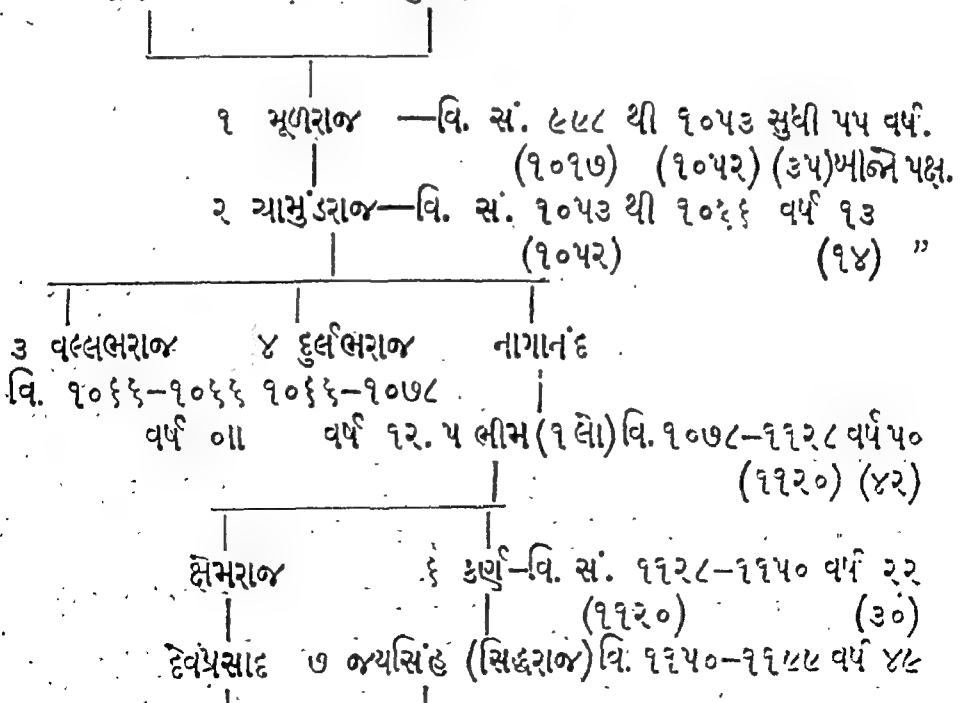
૭ માનું—ચંદ્રોદય વર્ણન.

૮ માનું—પરમાર્થ વિચાર. (આમાં કવિએ સૂર્યોદયના વર્ણન સાથે સંસારની અસારતા વગેરે ખરેખર બોધદાયક વિષય ચીતર્યા છે.)

૯ માનું નામ—યાત્રાસમાગમન રાખ્યું છે. (જેમાં શેત્રુંજય, પ્રભાસ પાટણ અને ગિરિનારની યાત્રાઓનું વર્ણન છે.)

દરેક સર્ગમાં અંતર્ગત વર્ણન કેવા પ્રકારનું છે તે આ સાથેની અનુક્રમણિકા વાંચવાથી સ્પષ્ટ થઈ જશે એટલે તે આંહી દોરવી લંબાણ કરવા જરૂર નથી. તોપણ બીજા સર્ગ જે નરેન્દ્રવંશ વર્ણનનો છે તે ખરેખરો ઐતિહાસિક વિષય છે તો તે સંબંધી પ્રસંગને લગતું કાંઈક વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવું ઉચિત લાગે છે.

આવડાવંશનો છેલ્લો રાજા સામતસિંહ. તેની પ્તન
લીલાદેવી. ચૌહાણરાજ.

ત્રિભુવનપાળ

મહીપાળ

૮ કુમારપાળ—વિ.સં.૧૧૯૯-૧૨૩૦ વર્ષ ૩૧

૯ અજયપાળ—વિ.સં. ૧૨૩૦-૧૨૩૩ વર્ષ ૩

૧૦ મૂળરાજ. ૧૧ ભીમ (ભોજો) (૨ ભે)

વિ.સં.૧૨૩૩-૧૨૩૫ વર્ષ ૨

વિ.સં. ૧૨૩૫-૧૨૯૮ વર્ષ ૬૩

કોંસમાં જે આંકડા છે તે અંથાંતર મેતના છે.

ઉપરની વંશાવળીમાં ૧ વિરોધ, ૧ શિલાલેખની સાથે આવ્યો છે તે એ કે પ્રભાસપાટણના વેરાવળી દરવાજાની અંદર પેસતાં જરા આવે ગયા પછી જમણા હાથ ઉપર એક પડથારના થડમાં મોટી દીવાલ છે તેમાં હે-લ્લે ભાગે (પડથારને અડતી) ૨ કાળી મોટી પાટલ ભીંતમાં ચણેલી છે, અને તેમાં લેખ કોતરેલા છે. તેમાંની ઉત્તર તરફની મોટી (૨૫ ફુટની ચોરસ) પાટલમાં જે લેખ છે તે સંવત ૧૨૭૨ ની સાલનો છે. તેમાં ભીમદેવે (બાળ ભીમે) પોતાના મંત્રી શ્રીધર નામના નાગર મારફત પ્રભાસ-પાટણમાં મેઘધ્વનિ નામે સોમનાથનો મંડપ બનાવ્યાનું લખ્યું છે. તે પ્રસંગે તેમાં ખીજી પણ ઐતિહાસિક હકીકત સમાયેલી છે. (જેમાં આગળ આવશે એ ધુન્યવારો આવે છે.) રાજવંશ આમાં પણ મૂળરાજથી આરંભીને આમુંડરાજ, દુર્લભરાજ, (અને તેનો નાનો ભાઈ) વલ્લભ, ભીમ, કર્ણ, જયસિંહદેવ, કુમારપાળ, અજયદેવ, (કુમારપાળનો ભત્રીજો) મૂળરાજ (અને તેનો નાનો ભાઈ) ભીમદેવ (બાળભીમદેવ જેણે મેઘધ્વનિ મંડપ કરાવ્યો) એમ ક્રમ લખી તેઓના મંત્રીઓ તરીકે વડનગરના નાગર, શાંડિલ્યગોત્રી,

વસ્ત્રાકુલવંશી, (વસ્ત્રાકુલ જુની અવટંકવાળા) દેવયૂ, તેના માધવ, લૂલ, અને લાલ (લૂલો અને લાલો ?) એમ ત્રણ પુત્ર; તેમાં લૂલથી લાલ, લૂલ, શોલ, અને શ્રીધર, એમ પુત્રપરંપરા લખી છે. આમાં કાકા^૨ ભત્રીજાનું અને પિતામહ પૌત્રનું સરખું નામ છે એ આશ્ચર્યજનક છે. પહેલા મૂળરાજને અણુહિલવાડ પાટણનો રાજા ચૌહુક્યવંશી, દેવયૂના આશીર્વાદથી રાજ્ય ભોગવતો અને દેવયૂના પુત્રો સાથે મિત્રભાવવાળો લખ્યો છે. આમુંડરાજે પોતાના પિતાના મિત્ર મહામંત્રી માધવને^૨ કહેશ્વર નામનો હાથી આપ્યો. વલ્લભ, ભીમ, કર્ણ અને કુમારપાળ એઓના અનુક્રમે લાલ (રજે) લૂલ (૨ જો), શોલ અને વલ્લભ એઓને મંત્રી લખ્યા છે. વચમાં અજયદેવ પછી ભીમનો મંત્રી શ્રીધર, તે શ્રીધરની મા રોહિણી, અને તેને હમીરની સેનાનો ઇતનાર લખ્યો છે. ચૌહુક્ય અને વસ્ત્રાકુલ વંશીની પ્રીતિ બની રહો એમ ઉઠ્યા (કવિ ?) એ આશીર્વાદ આપ્યો છે. શ્રીધરને પ્રભાસ-પાટણનો અધિકાર મળવાથી તેણે ત્યાં પોતાની માના ઐય માટે રોહિણી સ્વામી નામે વિષ્ણુમંદિર, બાપના નામથી શિવાલય અને પોતાને માટે પૃથ્વી જય નામે શિવાલય કરાવ્યાનું લખી પોતાના ઘણી (ભીમ) ને માટે

૧ દેવયૂ.

૨ કર્ણવાળો માધવ આ નહીં.

માધવ.

લૂલ.

લાલ.

લાલ—ભીમનો મિત્ર.

લૂલ—કર્ણનો મંત્રી.

શોલ—અજયસિંહનો મિત્ર.

વલ્લભ—કુમારપાળનો મંત્રી.

શ્રીધર—ભીમનો મંત્રી.

અવનિબંધ નામે શિવાલય તથા એક મઠ કરાવ્યાનું લખ્યું છે. આમાં વિ-
રોધ એ આવ્યો છે કે, શ્લોક ૧૪ માં તથા ૧૫ માં આ પ્રમાણે છે:—

‘તસ્યાત્મજો તદનુ દુર્લભરાજનામા

યસ્યારિરાજમકરધ્વજશંકરાલ્યા ॥

પૃથ્વી વસાર પરિપંથિશિરઃ કિરીટ

રત્નચ્છવિચ્છુરિતશોણિતમદ્રપીઠઃ ॥ ૧૪ ॥

તદનુ તદનુજો મૂઢલમો મૂર્ધુવઃસ્વ

સ્થિતયપઠિતકીર્તિ મૂર્તિમદ્વિક્રમશ્રીઃ ॥

યદરિનૃપપુરેષુ સ્થૂલમુક્તા ફલાંકા

મૃગપતિપદપંક્તિ દૈદ્યતે ચત્વરેષુ ॥ ૧૫ ॥

આમાં આમુંડરાજના પુત્રોમાં દુર્લભ મ્હોટો અને વડલભ ન્હાનો એમ
તદનુજઃ શબ્દ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. જે કે ધણું કરી બધું ઠેકાણે વ-
લભ મ્હોટો અને દુર્લભ ન્હાનો લખ્યો છે, તથાપિ આ શંકાનું સમ્યક્ સ્ફો-
ટન થવા મ્હેં સને ૧૮૯૬ માં આ બાબત છ. ગ્રુલર સાહેબને સંસ્કૃતમાં
કાગળ લખી તેમનો અભિપ્રાય માગ્યો હતો. તેનો જવાબ તેમણે પણ સંસ્કૃ-
તમાં જ લખ્યો હતો. તે બંને મૂકતાં વિસ્તાર થાય માટે તેનો જવાબ નીચે
મૂકું છું—

આચાર્ય...વલ્લભજીતિ સુગૃહીત નામાઙ્ગિતાન્વિદ્વદ્ધરાન્પતિ ડા-
ક્ટર જી. વ્યૂલર इति परम सुहृदः कुशलप्रश्नः समुलसतु तराम-
विशेषस्तु किं वल्लभराजश्चौलुक्यानां तृतीयो राजासीदुताहो दुर्लभ-

૧ લાવાર્થ—પછે તેનો દીકરો દુર્લભરાજ નામે થયો, જેનું શત્રુભૂ-
પતિશ્વ કામદેવ માટે શંકર એવું નામ છે. શત્રુના માથાના મુગટનાં ચતુર્ભુજ
કાંતિથી જેનાં ચત્રતાં સિંહાસન કાળગચિત્રાં થાય છે તેણે પૃથ્વીનો લાર ઉપાડી
લીધો. (૧૪) પછી તેનો ન્હાનો ભાઈ વડલભ થયો. જેની કીર્તિ ત્રણલોકમાં
ગવાઈ છે, અને જેના શત્રુઓના પુરના ચોરામાં મ્હોટાં મોતીના ચિહ્નયુક્ત
સિંહનાં પગત્રાંની રાશી દેખાય છે. ૧૫

રાજાનંતરં ચતુર્થ એવેતિભવઃકૃતસ્ય પ્રશ્નસ્ય નિર્ણયેસતૃતીયોદુર્લભરાજ-
 સ્યાગ્રજ શ્ચેતિ મન્મતમ્ તત્ર ચ હેમાચાર્યકૃતોદ્વયાશ્રયકોષરત્નકૃતવ્યા-
 કરણપ્રશસ્તિ દ્વિતીયભીમદેવશાસનાનિ (ઇન્ડિયનએન્ટિકેરી ૬, પૃ. ૧૯૬
 ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૦૫, ૨૦૭, ૨૦૮) સોમેશ્વરકૃતા કીર્તિકૌમુદી
 ત્યાદયો ગ્રંથાઃ પ્રમાણં તેન ચ દેવપત્તન પ્રશસ્તૌ લિખિતા વાર્તા
 ભ્રમ એવેત્યનુમીયતે.

અન્યચ્ચ યદેવપત્તનપ્રશસ્તૌ નાગરાણાં કુલં વચ્ચારવ્યમિતિ કી-
 ત્યતૈ તત્સાંપ્રતં વસ્તેતિ વ્યવહીયત ઇતિ કલ્પના સમીચીના નવેતિ
 મત્પ્રશ્ન: * * * * *

ડિસેમ્બર માસે તારીખ ૧૮ ઇસવીસન ૧૮૯૬

ખીજી શાખાના ચૌલુક્યો (વાઘેલા) જે આ પુસ્તકના નાયકના સંગ્રહીતા
 છે તેમાં માત્ર નીચે લખેલા ૫ રાજાઓનું જ વર્ણન મળ્યું છે.

ભાવાર્થ—શ્રી આચાર્ય વલ્લભજી એ સારા નામવાળા એક વિદ્વાન
 તરફ. દાકતર જી. ખુલ્લર નામના પરમ મિત્રનો કુશળ પ્રશ્ન. વિશેષ કે-શું
 વલ્લભરાજ ચૌલુક્યોમાં ત્રીજો રાજા કે દુર્લભ પછી ચોથો જ રાજા એ તમારા
 કરેલા પ્રશ્નના નિર્ણયમાં તે ત્રીજો અને દુર્લભરાજનો મોટો ભાઈ એમ મહારો
 મત છે. તેમાં પ્રમાણ હેમાચાર્યનો કરેલો દ્વાત્રય કોશ, તેની કરેલી વ્યાકરણ
 પ્રશસ્તિ, ખીજી ભીમદેવનાં શાસનો (ઇન્ડિયન એન્ટિકેરી વોલ્યુમ ૬ ના
 પૃષ્ઠ ૧૯૬, ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૦૫, ૨૦૭, અને ૨૦૮) અને સોમેશ્વર
 દેવકૃત કીર્તિકૌમુદી ઇત્યાદિ ગ્રંથ છે. તેથી દેવપત્તન (પ્રભાસપાટણ) ના લે-
 ખમાં લખેલી વાર્તા ભ્રમ જ છે એમ અનુમાન થાય છે.

ખીજું જે દેવપત્તનના લેખમાં નાગરોનું કુળ વચ્ચા એ નામનું કહ્યું
 છે તે હાલમાં વસ્તા એમ જોવાય છે તે. એ કલ્પના ઠીક છે કે નહીં, એ
 મહાર પ્રશ્ન છે. * * * * *

ડિસેમ્બરની તારીખ ૧૮ ઇસવીસન ૧૮૯૬.

ધવલ (ધવલક) સં. ૧૨૧૬-૧૨૨૭ કુમારપાળનો માસો, ધોળકા વ-
સાબ્યું.

આર્જોરાજ (આનોજ) સં. ૧૨૨૭-૧૨૫૬ કુમારપાળનો મર્યાદા ભાષ.
(આનાક)

લવણપ્રસાદ (લાવણ્યપ્રસાદ, લાવણ્યસિંહ, લૂણોજ) —

સં. ૧૨૫૬-૧૨૮૯ } વસ્તુપાળ તેજપાળને કારભાર
વીરધવળ—સં. ૧૨૭૬-૧૨૯૯ } સોપનાર.

વીરમ

વીસલદેવ—સં. ૧૩૦૦-૧૩૧૮

રાસમાળાના વધારામાં લખ્યું છે કે ધવળકને વ્યાધનપત્રી (વાઘેલ)નો ગ-
રાસ મળ્યો અને બીજે ઠંકાણે આર્જોરાજને કુમારપાળે આપ્યાનું લખ્યું છે.
તેમ સુદૃતસંકીર્તન. (સ. ૩ જા) માં તેને ભીમપત્રીપુરનો રાજા કહ્યો છે.
ધવલ કરતાં ધવલક એ નામ હીક લાગે છે; કેમકે તે ઉપરથી ધોળકા નામ બંધાયેલું
આવે છે. વ નો સંપ્રસારણ ઉ થઈને ધવનું ધો થયું. પણ સંસ્કૃતમાં
ધવલકક એમ બે કક્ષા વધારી દીધા છે. આર્જોરાજનું આણોજ અને
લવણપ્રસાદનું નામ લૂણોજ એ મળ નામ લાગે છે, અને તે જ આવહારિક
નામ હશે. તેનાં સંસ્કૃત કરવા આર્જોરાજ અને લવણપ્રસાદ કર્યાં લાગે છે.
લવણપ્રસાદને ૧૨૮૯ સુધી અને વીરધવળને ૧૨૯૯ સુધી રાજ્ય કર્યાનું રાસ-
માળાની નોટમાં લખ્યું છે, પણ વીરધવળ પહેલાં મુચ્છા છે અને લવણપ્રસાદ
તે પછે મુચ્છા છે; કેમકે વીરધવળ મુચ્છા પછે રાજ્યગાદીએ વસ્તુપાળે વીસલદેવને
બેસાર્યો તે લવણપ્રસાદની મરજીવિરુદ્ધ બેસાર્યાનું પ્રબંધચતુવિંશતિમાં લખ્યું
છે. વળી વસ્તુપાળ તો સંવત ૧૨૯૮ માં મુચ્છા છે અને વીસલને ગાદીએ
આવવાની સાલ ૧૩૦૦ ની લખી છે એ પણ ૨ વર્ષનો ફેર છે. પણ એવા
એવા ન્હાના ન્હાના ફેર તો ઇતિહાસના કામમાં આવ્યા વગર રહે નહીં. પ્ર-
સંગને લગતી હકીકત લખતાં બાદુ ફર આવી જવાણું તો હવે પાછો વિષ-
યના અંગથી આરંભ કરીએ.

૧ હર્ષાદમાં પ્ર. ૪ થામાં શ્લોક ૫૬૩ માં ધવલક પણ નામ છે.

એ વસ્તુપાળ, તેજપાળ કોણુ હતા ? ક્યાંના હતા ? તેણે શાં પરાક્રમ અને ધર્મકાર્ય કર્યાં એ સવાલ સહજ ઉત્પન્ન થશે. તો એ વિષે દૂકમાં (કેમકે વિસ્તાર માટે તો આ ગ્રંથ અને ખીજાં પુસ્તકો છે જ.) લખવાના આરંભમાં જણાવવું જોઈએ કે એ મહાત્માના વર્ણનનાં આજ સુધી નીચે લખેલાં પુસ્તકો વગેરે ઉપલબ્ધ છે.

- ૧ આ મહાકાવ્ય (કીર્તિકૌમુદી) સોમેશ્વરદેવ કૃત.
- ૨ સુકૃતસંકીર્તન મહાકાવ્ય ચારિસિંહ કૃત.
- ૩ વસ્તુપાળચરિત્ર-હર્ષાંક નામે જનહર્ષગણિ કૃત.
- ૪ પ્રબંધ ચતુર્વિંશતિમાં પ્રબંધ ૨૪ મો (છેલો) રાજશેખર કૃત.
- ૫ પ્રબંધ ત્રિંતામણિમાં પ્રબંધ ૪ થામાં કુમારપાળ પ્રબંધમાં છેલો પ્રબંધ. મેશ્વરગ કૃત.

૬ વસ્તુપાળ તેજપાળ રાસ-જૂની ગુજરાતીમાં સમયસુંદર પાઠક કૃત

૭ એક પાનામાં-જૂની ગુજરાતીમાં ગદ્ય.

૮ શિલા લેખો. ૧૬.

ગિરનારમાંના ૧૩.

આબુમાં ૨.

શત્રુંજયમાં ૧.

ઉપર જે નામ ગણાવ્યાં તે વિષે વધુ વિવેચન કરવાની જરૂર છે આ પ્રમાણે:—

નં. ૧ લાના આ કીર્તિકૌમુદી કાવ્ય (જે સર્ગાત્મક છે તે) વિશે વ લખવા જરૂર નથી; કેમકે હાથના કાંકણને ચરીસાની જરૂર નથી.

૧. શત્રુંજયમાં વસ્તુપાળના લેખો સંવત્ ૧૨૮૮ ના છે, અને તે ફોટોગ્રાફ પ્લેકરે પોતાને દેખાડ્યાનું મી. કાથવટે કહે છે; પણ શત્રુંજય ના લેખ સિવાય ખીજા તેના લેખ છે જ નહીં. કદિ પ્લેકરે દેખાડ્યા ન તે ગિરનારના હશે, કેમકે ત્યાંના લેખો સંવત્ ૧૨૮૮ ના છે.

નં. ૨ વાળું સુકૃત સંકીર્તન મહાકાવ્ય ૧૧ સર્ગનું છે. તેમાં ઐતિહાસિક વર્ણન કરતાં આલંકારિક વર્ણન બહુ છે. કવિતા રસમયી અને પ્રૌઢ છે.

નં. ૩ વાળા હર્ષકેના ૮ પ્રસ્તાવ (અધ્યાય) છે પણ તે પ્રસ્તાવો મોટા મોટા બહુ છે. કેટલાક ૮૦૦ શ્લોક સુધી લંબાએલા છે. શ્લોકો પ્રાયઃ અનુષ્ટુપીયા અને વર્ણન સાદું પુરાણની શૈલી ઉપર કરેલું છે. કુલ શ્લોક ૪૫૦૦ નું પુર છે. તેમાં તમામ ઐતિહાસિક હકીકત તથા પ્રતિપદ નીતિ ધર્મ દાન વગેરે પ્રસ્તાવ ઉપર બહુ સારી કલમ ચલાવી છે. જૈનીઓમાં આ પુસ્તક કથા તરીકે વાંચવા લાયક છે. સંવત ૧૩૯૭ માં (વસ્તુપાળના અવસાન પછે બે વર્ષે) જયચંદ્રના શિષ્ય જનહર્ષગણિ નામના જૈન સાધુએ કરેલું છે. અનુક્રમે વંશ વર્ણન, મારવાડમાં મુસાફરી, તેજપાળ વર્ણન, ધૂધુલજય, ખંભાતાધિપત્ય, શંખવિજય, ધર્મકૃત્ય, યાત્રા, ધર્મકાર્ય એમ વિષયો છે.

નં. ૪ વાળો પ્રબંધચતુર્વિંશતિ ખાસ, વસ્તુપાળ, તેજપાળનો ગ્રંથ નથી પણ તેમાં ૨૪ મો (છેલ્લો) પ્રબંધ વસ્તુપાળ, તેજપાળને માટે છે તે પણ બહુ વિસ્તારવાળો છે. આ આખું પુસ્તક ગદ્યમય છે. તે પ્રશ્નિવાહન કુળના, કોટિક ગણુ અને હર્ષપુરીય ગચ્છના મધ્યમ શાખાના, મલધારી અભયસૂરિ સંતાનમાંના તિલકસૂરિના શિષ્ય રાજશેખર કૃત છે, અને તેનું ખરું નામ પ્રબંધકાશ છે. તે તેણે વિ. સં. ૧૪૦૫ માં દીલ્હીમાં કર્યો છે. (આમાંના આ પ્રબંધ અને નં. ૨ વાળા (સુકૃત સંકીર્તન) એ બંનેનાં મેં ગુજરાતી ભાષાંતર કર્યો છે, પણ તે છપાણું છે એમ સાંભળવામાં આવતાં છપાવવાની પ્રવૃત્તિ બંધ રાખવી પડી.)

નં. ૫ વાળા પ્રબંધચિંતામણિનું ૫ સર્ગાત્મક પુસ્તક, વઢવાણના જૈન પંડિત મેરુગાચાર્યે સંવત ૧૩૬૧ માં બનાવેલું છે. તેનું પંડિત રામચંદ્ર દીનાનાથે વિ. સંવત ૧૯૪૪ માં ભાષાંતર કરી તે સહિત છપાવ્યું છે.

નં. ૬ વાળો વસ્તુપાળ, તેજપાળ રાસ, જૂની ગુજરાતીમાં એક બે જ પાનાનું નાનું કવિતાબદ્ધ પુસ્તક સંવત ૧૬૮૨ માં ખરતરગચ્છના જૈનચંદ્ર શિષ્ય સકલચંદ્ર શિષ્ય કવિ સમયસુંદર પાઠકે કર્યું છે. તેની કવિતા ૭૩

જુદા જુદા છંદ તથા ગાયનરૂપ છે. તે નાનું છે પણ તેમાં નાયકનાં ધર્મ-
કૃત્ય બધાં સવિસ્તર વર્ણવ્યાં છે.

નં. ૭ વાળું એક પાનામાંનું ગદ્ય જૂતી ગુજરાતીમાં છે. તે માત્ર ૩૪
પંક્તિનું લખાણ છે, પણ તેમાં પણ તેનાં ધર્મકૃત્ય બધાં ગણાવ્યાં છે.

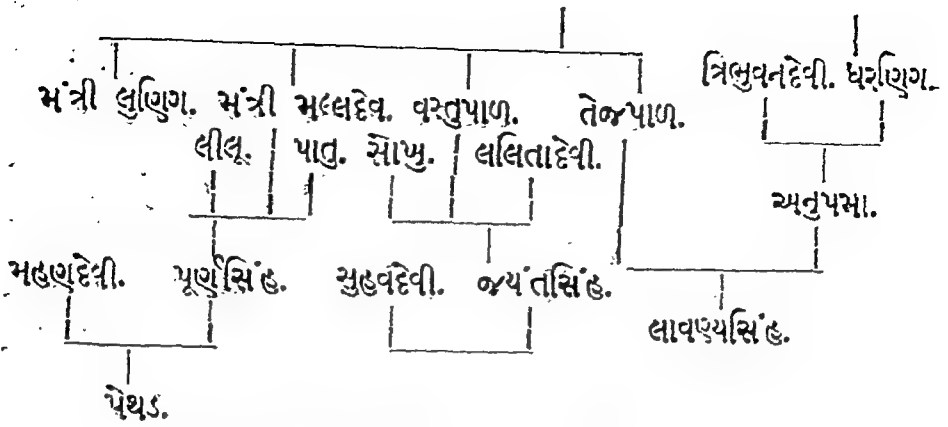
નં. ૮ વાળા શિલા-લેખો ૧૬ માં ગિરિનારના ૧૩ લેખોનાં સ્થળ વ-
ગેરે નીચે પ્રમાણે છે.

૬. વસ્તુપાળ તેજપાળનાં દેવજો જે કોટના દરવાજામાંથી ગિરિનારજી
તરફ જવાના રસ્તામાં જમણી બાજુ ત્રણ હારદોર છે જે પ્રથમ એક સ-
ળંગ લાંબા પરચાર ઉપર ખુલ્લા ભાગમાં હતાં પણ હાલ (લગભગ ૨૦-૨૫
વર્ષથી) જૈનાએ તેને વંડી કરી અઘેયમાં લઈ લીધાં છે. (કે જેથી યાત્રા-
ગુરુઓ તેના પરચારનો ઉતારા તરીકે લાલ લેતા તે બંધ પડ્યો છે.) તે ત્રણ
દેવળમાંનાં જે પડખાનાં દેવળને ત્રણ ત્રણ બાર છે (દક્ષિણ બાજુનાને પશ્ચિમ,
દક્ષિણ, તથા પૂર્વમાં, તથા ઉત્તર બાજુનાને પશ્ચિમ, ઉત્તર, તથા પૂર્વમાં)
તેની છાડલી ઉપર મોટી ટાાા પુટ લાંબી, ાાા પુટ મોળી અને ૧૩ પં-
ક્તિની (કોઈમાં સહેજ ફેરફાર હશે) ૬ પાટ્યો છે તેમાં ૬ લેખો છે.

૨. વચડ્યા દેવળના મંડપમાં સામ સામા (ઉત્તર દક્ષિણ) જે લાંબા,
મોટા, કોટડી જેવા, ગોખલા છે તેની ઉપરને ભાગે એકથી પંક્તિ-
ના, ઇમારતના જ પથ્થરમાં મોટા અક્ષરે તે તેમાંની વસ્તુપાળની
જે સ્ત્રીઓની (લલિતાદેવી અને સોમ્યકાની) મૂર્તિ (હાલ નથી)
નાં નામમાત્રના છે.

૧. એ મંદિરવાળી જગોની પછવાડેને ભાગે પૂર્વમાં ટાંચ્યા ખહાર
રાજલવેળુલની ગુફાએ જવાના રસ્તાને ડાબે હાથે ખેડમાં મોટા અક્ષરે
લેખ છે, તે.

૩. એ ખેડવાળા લેખ મહાંયલો વસ્તુપાલ વિહારેણ એ શ્લોક જ
માત્ર લખેલા ગિરનારના રસ્તામાં ખેડમાં સુવાવડી પરખ પાસે,
ખજુતરી ખાણમાં, અને અશોકાદિના લેખ પાસે દ્રવ્યેશ્વરની સામેના
ખેડમાં એમ છે. આ છેલ્લો સડક સુધારવાના કામમાં કપાઈ જઈ
હતો ન હતો થઈ ગયો છે.

કુમારદેવી તથા આશારાજની દીકરીઓ.

જાલુ. માહિ. સાહિ. ધનદેવી. સોહગા. વયળુ. પદમદેવી.

વસ્તુપાળના દાદાનો દાદો ચંડપ મહા દાનેશ્વરી હતો. તેના દીકરા ચંડ-
પ્રસાદે સત્કર્મો કરી કાર્તિક મેળવી હતી. તેનો દીકરો સોમ પણ ગુણવાન
હોઈને સિદ્ધરાજનો કારભારી હતો. તેના બાપ દાદા પણ કારભારી કરતા એ-
ટલે એ વંશ આખો ગર્ભશ્રીમંત હતો. સોમને સીતા નામની સ્ત્રી હતી.
તેનો દીકરો આશારાજ હતો, તેનું “અશ્વરાજ” પણ નામ હતું. એ દાનેશ્વરી
અને અસંત માતૃલક્ષ હતો. એ પણ કારભારી હતો. આશારાજ પ્રાગ્વાટ
વંશના આલૂ નામના પુરૂષથી લક્ષ્મી નામની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલી કુમારદેવી-
(કુમ્બર) ને પરણ્યો હતો. કોઈ કહે છે કે પરણ્યો ન હતો પણ પુનર્લગ્ન કર્યું
હતું. આ વાત શ્રી હર્ષગણિયે પણ લખી છે ખરી. એક વખત પાટણમાં
હરિભદ્રસરિ કથા કરતા હતા ત્યાં આશારાજ પણ ગયેલા. સ્ત્રી પુરૂષો બંને
શ્રવણ કરતાં હતાં તેથી કુમારદેવી પણ શ્રવણ કરતી બેસી હતી તેના શરી-
રમાં શુભ ચિન્હો જોઈ સરિ તેના તરફ ધડી ધડી જોયા કરતા હતા. શ્રવણ
બંધ થયા પછી આશારાજે સરિને તેના તરફ ધડી ધડી જોયા કરવાનું કારણ
પૂછ્યું. તેણે કહ્યું કે એ સ્ત્રીના શરીરમાં એવાં ચિહ્નો છે કે તેના ઉદરથી
ધર્મધુરધર અને મહા પરાક્રમી પુરૂષરત્નો ઉત્પન્ન થાય. આશારાજે કુમાર-
દેવીને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી પોતાના ઘરમાં લીધી અને તેનાથી વસ્તુપાલ વગેરે

ચાર ભાઈઓ ઉત્પન્ન થયા. આ ઉપરથી કોઈ ઠરાવે છે કે, એ વખતે વણિક કામમાં પુનર્લગ્નનો પ્રચાર હતો, પણ હું એ વાતની ના પાડું છું. આવા કાદાચિક^૧ એકાદ દાખલાને અપવાદરૂપ લેખવા જોયે, નહીં કે ચાલરૂપ.

વસ્તુપાળ એ ત્રણ ભાઈઓ હતા એમ સોમૈશ્વરદેવે લખ્યું છે, (સર્ગ ૩, શ્લોક ૨૩) પણ સહુથી મ્હોટો મંત્રી લુણિગ હતો એમ તેના લેખોમાં અને બીજે બધે ઠેકાણે લખે છે. (તે કદિ બાલ્યમાં ગુજરી ગયો તેથી સોમૈશ્વરદેવે નહીં લખ્યો હોય) બીજા મલ્લદેવ, ત્રીજા વસ્તુપાળ અને ચોથો એટલે સહુથી ન્હાનો તેજપાળ હતો. જો કે ચરિત્રોમાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળનાં પરાક્રમેનું વર્ણન સમાનપણે આવે છે તોપણ વસ્તુપાળની પ્રખ્યાતિ વધુ છે ખરી. પછે એ પ્રખ્યાતિ પામેલા ૨ માં મ્હોટોરો તેથી અથવા બુદ્ધિશાળી વધુ હોય તેથી કે પછે દાન ધર્મ વગેરેમાં આગળ પડતો હોય તેથી. તોપણ પ્રથમ મંત્રિપદ ધારણ કરનાર તો લુણિગ હતો અને તે બુદ્ધિશાળી પણ હતો. મલ્લદેવ રાજકાળમાં ભાગ ન લેતો પણ તે વેપાર કરતો. તે પ્રકૃતિયે શાંત, ધર્મિષ્ઠ, ચતુર અને યશસ્વી હતો. તેનું 'ખર' નામ માલદેવ (માલો ?) હતું. વિદ્વાનો સંસ્કૃતમાં લખતાં અપભ્રંશને શુદ્ધ કરીને લખે છે. તેને પણ મંત્રી વિશેષણ લખ્યું છે તે જોમ જુનાગઢમાં અમરજી દીવાનના વંશજો બધે ને તે પુરૂષપ્રજ્ઞની તથા સ્ત્રી પ્રજ્ઞની પુરૂષ ઓલાદનાને પણ દીવાન કહેવામાં આવે છે એમ હશે. એ રીતે બક્ષી, મુનશી, વૈદ, કવિ એમ પછે ઓળખ તરીકે થઈ જાય છે. વસ્તુપાળનું નામ પણ વસંતપાળ હર્ષાંકમાં એ ત્રણ ઠેકાણે વાપરેલું જોવામાં આવે છે. (પ્રસ્તાવ ૪ શ્લોક ૯૧ તથા ૨૩૧) તેજપાળનું પણ સંસ્કૃતમાં આણવા સાર તેજપાળ નામ મનઃસુખરામની પઠે લખે છે પણ ક્યાંક છંદમાં ન સમાતું હોય તો ત્યાં તેજપાળ^૨ પણ લખે છે.

૧ હર્ષગણીએ પણ એ વિધવા હતી એવું ક્યાંઈ લખ્યું નથી તેમ એવો અર્થ નીકળે એવો પણ શબ્દ દેખાતો નથી.

૨ હર્ષાંક પ્ર. ૧ શ્લો. ૭૨

મહાદેવને લીલુ અને પાતૂ નામની બે સ્ત્રીઓ હતી. તેમાં લીલુથી પૂર્ણસિંહ નામે પુત્ર થયેલો અને તેને મહાલક્ષ્મીદેવીથી પેથડ નામે પુત્ર હતો. વસ્તુપાળને કાન્હડની સ્ત્રી રાણુથી થયેલી લલિતાદેવી અને સોમ્પૂ નામની બે સ્ત્રીઓ હતી અને તે બંને સગી બહેનો છતાં એક ધણીને પરણી હતી. (આવાં સગપણ આજ પણ થાય છે, પણ શાસ્ત્રમાં તો 'નૈકરમૈ દુહિત્વ દ્વયમ' એ વચનથી નિષેધ છે તેથી પ્રાયઃ બ્રાહ્મણમાં થતાં નથી.) વસ્તુપાળને લલિતાથી જયંતસિંહ નામે પુત્ર હતો. તેનું જૈત્રસિંહ નામ પણ લખ્યું છે. (પણ ખરું નામ જેતો હશે) તેની સ્ત્રીનું નામ સુહવદેવી હતું. તેજપાળને અનુપમા નામની સ્ત્રી હતી. તેનું ખરું નામ અનોપ હોવું જોયે. તેની માનું નામ ત્રિભુવનદેવી અથવા તિહુણદેવી અને બાપનું નામ ધરણિગ હતું. ધરણિગના બાપ ગાંગાને ચંદ્રાવતીનો^૨ રહેવાસી લખ્યો છે. તેનો બાપ સાગર તેનો સાલિગ અને તેનો બાપ સાલદેવ હતો. વસ્તુપાળ તેજપાળ ચાર ભાઈઓ ઉપરાંત તેને આંબામાં લખેલી ૭ બહેનો હતી. તેજપાળ અને અનોપને લાવણ્યસિંહ અથવા લૂણરી નામે પુત્ર હતો. (આશુના લેખ.)

આ પુસ્તકમાં કવિએ વસ્તુપાળ અને તેજપાળને ઘોળકાનો કારભાર મળ્યો ત્યાં સુધી બંનેને ભેળા રાખી પછે એકલા વસ્તુપાળનું વર્ણન ચલાવ્યું છે, તોપણ બીજાં પુસ્તકો ઉપરથી તેજપાળે પણ ઘણી યશસ્વી કારકર્દી મેળવ્યાનું જોવામાં આવે છે. તેણે પણ ઘણી લડાઈઓ ખેડી જય મેળવ્યો છે, તેમજ ધર્મકાર્યમાં પણ આશુમાં મહોટાં દેવળ કરાવ્યાં વગેરે કાર્યો કર્યાં છે. મી. કાથવટેએ બહાર પાડેલી કીર્તિકૌમુદીની શુકમાં છેવટે એ બાબતના ૨ શિલાલેખ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

વસ્તુપાળે લડાઈઓ કરી કીર્તિ સાથે બહોળી સમૃદ્ધિ મેળવી આખર તીર્થયાત્રા કરી જીવનમુસાફરી પુરી કરી છે. (પ્રખ્યાતયત્વિંશતિમાં યાત્રાઓ કરી આવ્યા પછે લડાઈઓ થયાનું લખે છે.) લડાઈમાં મુખ્ય આ

૧. નિર્ણયસિંધુમાં નારદ.

૨. આજ ચંદાનગરીનો ટીળો પાલણપુર પાસે છે તે.

અંથમાં લખેલી શંખ સાથેની લડાઈ છે. તેની હકીકતનો સાર આમાંની અતુકમણિકામાં આવશે એટલે એ વિષે વધુ લખવા જરૂર નથી; પણ એમાં જે વિરોધ દેખાય છે તે દિડ-માત્ર દેખાડવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો શંખ સાથેની લડાઈનાં જે કારણ જુદાં જુદાં જુદે જુદે સ્થળે લખ્યાં છે. આમાં ભાવનગરની પાસે વડુચો (આજ ભાવનગરનું પર્વ ધર્મ ગયેલું વડવા) ના રાજા સિંધુરાજના પુત્ર શંખે (વસ્તુપાળને ધણી રાજા પિતા પુત્ર મહારાષ્ટ્રના સિંધન રાજા સામે લડવા ગયો છે તેને પાછળથી મારવાડના ૪ રાજાઓએ દબાવ્યો છે એવા બારીક વખતનો લાભ લઈ) દ્વિત મોઢલીને વસ્તુપાળને કેવરાવ્યું કે, ખંભાત અમારા બાપદાદાનું છે માટે તું હુંને તે પાછું સાંપી દે, તારી મરજી હશે તો હું તુંને જ તેનો સૂચો બનાવીશ, અને તેમ નહીં કર્યું તો પછી આગળ હું છું. વસ્તુપાળે તેનો મરદાનગીભર્યો જવાબ વાળ્યો. તેથી તેને રીસ ચઢી અને તે ચઢીને આવ્યો, બંનેને યુદ્ધ થયું તેમાં શંખ હાર્યો અને ભાગી ગયો. બીજા અંથમાં લડાઈનું કારણ ખંભાતનો સદીક (જેટલાકે સંઘદ અથવા સૈયદ પણ લખ્યો છે; પણ ઘણે જગણે સદીક છે અને તે ખરું લાગે છે.) નામનો ખારવો લખ્યો છે. એ સદીક શિરજીને હતો. કાઠને માનતો નહિ અને જે અમલદાર ત્યાં આવતો તેને નમતો નહીં અને મળતો પણ નહીં. ઉલટો અમલદાર તેને ત્યાં જતો. વસ્તુપાળને એ ઉદ્ધતાર્થ પસંદ પડી નહિ, તેથી તેને મળવા તેડાવ્યો અને નહીં આવે તો ખરાબ થવાની ધમકી આપી. તે તણે ન ગણકારી પોતાના મિત્ર શંખને લઈવેળી તેડાવ્યો, અને તેમાં શંખ લડતાં મુચ્ચો. આ વિરોધનો નિકાલ એમ હોય કે તે બંને પ્રસંગ જુદા જુદા હોય તેમાં એકમાં શંખ ભાગ્યો અને બીજામાં મુચ્ચો. અથવા તે બંને શંખ જુદા હોય પણ આ એકે પરિહાર મનની સ્થિતતા ઉપજાવી શકતા નથી. સામેશ્વરદેવ એ પ્રસંગનું સ્કોટન કરવાને અસમર્થ ન હતા અથવા આગસુ નહતા તેથી આપણે તે સામેશ્વરનું વર્ણન જ ગ્રાહ્ય માનવું જોયે; કેમકે એ પ્રસંગોના તે સમકાલિક હતા.

હવે સામેશ્વરદેવના વર્ણનમાં પણ મતભેદ થાય છે તે જોયે મી. કા-થવટેની નોટ (સર્ગ ૫ ના શ્લોક ૬૩ ની) માં શંખેન યાનમપસૃત્ય સ્થિતં

એમ અન્વય દેખાડી શંખ લાગે નથી પણ લગાઈ બંધ કરી હોયો રહ્યાનું લખ્યું છે. મહારા મનમાં કાંઈક સ્વાભાવિક જ ચાતું પાઠ સમજાઈ “ બિલા લહી સચિવને ખસી દીધ વડાં ” એમ લખાણું છે (જો કે મહારી પાસેના પુસ્તકમાં પણ ચાતું પાઠ છે તોપણ) તે મી. કાથવટેની નોટ જોયા પછી મન ડગ્યું કે ફેરવું; પણ પાછું હર્ષાંકમાં કાર્તિકૈશ્વરીના જ એ આખો શ્લોક તેના ખીજા શ્લોક સાથે પુરેપુરે લખ્યો છે તેમાં ચાતું પાઠ જોઈને તેને સામેશ્વરદેવનો ખરો પાઠ ધારી એમ જ રહેવા દીધું. હર્ષાંકમાં વળી એક સ્થળે શંખ્યે શંખ પરાવહયઃ ને બદલે શંખપુરાધિપઃ લખ્યું છે એ તો જો કે પાઠ ફેર જ છે પણ લેખકદોષથી ઘણીવાર કાંઈના કાંઈ ગોટાળા હોવા થાય છે. આ પ્રસંગે જણાવવું જોયે કે હર્ષાંકમાં કાર્તિકૈશ્વરીના ઘણા શ્લોક એના એ આવે છે. તેમાં કેટલાક બળનસ અને કેટલાક પાઠ ફેરે. પ્રબંધચતુર્વિંશતિમાં વીરધવળ અને લવણપ્રસાદ સાથે વસ્તુપાળ તેજપાળના પ્રથમ સમાગમના પ્રસંગમાંના તથા ખીજે દેકાણે મળીને ૨૫ શ્લોક સામેશ્વરદેવના એના એ મુક્યા છે.

વસ્તુપાળે લગાઈને ઉપયોગી થાય તેવા પદ્ધતરના મજાલુત ૩૨ કિલ્લ બંધાવ્યાનું તથા ૩૩ વાર લગાઈ કર્યાનું વસ્તુપાળ તેજપાળ રાસમાં લખ્યું છે; પણ તે ક્યાં અને કેની કેની સાથે એ ક્યાંઈથી મળતું નથી.

તેણે ઘણા રાજાઓને દંડ્યા તથા કરે આપતા કર્યા, ઘણા પટેલોને અને જુના મંત્રીઓને દંડીને ઘણું નાણું ભેળું કરી તેમાંથી ફોજ રાખી. તેમજ સદીકને હેરાન કરી તેનો પણ કાટ્યાવધિ માલ ખાલસા કર્યો.

વસ્તુપાળ, તેજપાળના સંગ્રહીતા રાજા લવણપ્રસાદ અને વીરધવળ જે ચૌલુક્યવંશની ખીજા શાખાના હતા અને જેનો આખો આગળ મુક્યો છે તેના મૂળ પુરુષ ધવળે જે પોતાના નામથી ધવલશ્ર્ચ (ધોળકા) વસાવ્યું તે પાંડવોના વંશતની વિરાટનગરી ન્યાં હતી ત્યાં વસાવ્યું અને ત્યાં પોતાની ગાદી સ્થાપી. તેની સ્ત્રી કુમારપાળને માસી થાતી હતી તેથી તેના પુત્ર અણોરાજને કુમારપાળે પોતા પાસે સામંત કરીને રાખ્યો અને તેને આ વ્યાધપક્ષી અથવા વાઘેલ (કાઈ વાઘનગર પણ લખે છે) નગરીમાં આપ્યું

તે દીથી તે વાઘેલાના નામથી જુદા પડ્યા. કુમારપાળ મુવા પછે તેણે ભીમ (ભોળા) ને સ્વપ્નામાં આવી લલણપ્રસાદને કારભાર આપવાનું સૂચવ્યું તેથી તેણે તેને કારભારી કર્યો અને તેના પુત્ર વીરધવળને પોતાનો યુવરાજ કરાવ્યો. આ બંને આપ દીકરાએ ગુજરાતની નમણી પડી ગયેલી સ્થિતિને ઠેકાણે આણી અને ભીમદેવ પછે ગુજરાતનું આધિપત્ય પોતાને સ્વાધીન લીધું; પણ પોતે પોતાના રાણક ધલકાબથી જ સંતોષ માની મહારાજધિરાજ કહેવાવાની ના પાડી. (પણ વીરધવળના દીકરા વીસળે તે પદ ધારણ કર્યું.)

એક દિવસ લલણપ્રસાદને સ્વપ્નામાં કોઇ દેવીએ (ગુજરાતની રાજ્ય લક્ષ્મીએ) ગુજરાતને વધુ સારી હાલતમાં લાવવાને સૂચના કરી જે સવિસ્તર વાત આ ગ્રંથના ૨ જ સર્ગમાં છે. (આ દેવીને બદલે પ્રબંધચતુર્વિંશતિમાં એક વ્યંતરી સ્વપ્નામાં આવ્યાનું અને તે મહાલક્ષ્મી નામની કાન્યકુબ્જન રાજની દીકરી જેને ગુજરાતનું રાજ્ય કન્યાદાન વખતે તેના આપે કાપડામાં આપેલું તે ભોળાવીને મરી ગયા પછી વ્યંતરી (એક દેવેાની; પણ ભૂતની જાત) થઇને તેણે લલણ પ્રસાદને સ્વપ્નામાં આવી સૂચના કર્યાનું અને તેમાં વસ્તુપાળ, તેજપાળને કારભાર આપવાનું સૂચવ્યું હતું અને તે સાદી સૂચના જ નહીં પણ એમ કરશે તો તમારો પ્રતાપ વધશે એમ આગ્રહ પૂર્વક લલામણ કરી, એમ લખ્યું છે. પણ આ પુસ્તકમાં રાજ લાયક કારભારી રાખવાનો વિચાર કરતા હતા ત્યાં એકાએક મંત્રી બ્રાતૃદય તેની યાદદારતમાં આવી ચઢ્યા તેથી તેને તેડાવી મંત્રીપણાની મ્હોર સોંપી એમ લખ્યું છે.) એ વખતે તે બંને તરણ હતા એમ શ્લોક ૫૯ (સર્ગ ૨ ના) માં સંયમશ્ચ યુવયોર્વયોઘિકઃ એમ અંતિમપાદથી તથા એ જ સર્ગના શ્લોક ૬૧ માંના યૌવનેપિ મદનાન્ન વિક્રિયા એ આદિ પાદથી સિદ્ધ થાય છે. આમ આ બે ભાષ્યોને કારભાર મળ્યો પણ તે અપાવવામાં રાજગુરુ સોમશ્વરદેવને હાથ કિંવા ચશમપોશી હોય એવું ભાન ચતુર્વિંશતિના પ્રસંગથી થાય છે. કદિ તેમ નહીં પણ હોય તોપણ જાણે સોણાની યુક્તિ પણ કેમ તેણે જ રચી ન હોય એમ પણ બ્રમ થાય છે. (કેમકે તેમાં “તેણે તેઓ આંહી આવ્યા છે,

(કેમકે તે મંડલી નગરી (માંડલ)માં રહે છે.^૧) અને હુંને મળ્યા હતા, તે રાજસેવા કરવાને ઇચ્છે છે, મરજી હોય તો બોધાની લાવું.” ઇત્યાદિ વાત કર્યાનું લખ્યું છે). ગમે તેમ હો પણ એવા પ્રસંગી તરણ પુરણે શું ન કરે ? તેઓ કાંઈ આજ્ઞના વશિક ભાષણો જેવા ફટાકીયાથી ભડકે કે તળીયાનો ધ્રા વાગતાં “ધા ભેળા ઇવડા” કહે એવા નહોતા; પણ તે બંને ભાષણો બહા બહાદુર, લકે લડવૈયા, આથે ખેડા હોય ત્યાંથી પણ પૂર્ણ પ્રતાપ પ્રદે એવા અને અડગ હિમ્મતવાન હતા એમ આ કાવ્યથી અને બીજીથી પણ પ્રત્યાર થાય છે. એટલે એ વિષે આંહી વધુ લખવા જરૂર નથી.

આ પ્રમાણે તેઓએ ૧૮ વર્ષ મરદાનગી ભર્યો કારભાર કર્યો, અને બ્યારે દેશમાં સમાધાની થયેથી સ્થિરતા થયેલી જોઈ તથા એક દિવસ વસ્તુપાળે અરીસામાં જોતાં કાન પાસે ઘોળો વાળ જોયો ત્યારે યમદૂતનાં દર્શનની પેઠે મૃહીત રૂપ કેશોષુ મૃત્યુના ધર્મ માચરેત્ (હિતોપદેશ) એ વચન પ્રમાણે સંસારની અસારતા સમજાઈ, ધર્મકાર્ય પ્રવણતા થઈ. આ વિચાર માટે સામંથરે લગભગ આખો (૮ મા) સર્ગ કહો છે જેમાંથી બીજા મંત્રીઓને તથા પ્રવૃત્તિપરાયણ અન્ય પુરુષોને ઘણો બોધ લેવા જેવું છે, અને તે પછેના ૯ મા આખા સર્ગમાં તેની યાત્રાનું વર્ણન કર્યું છે. આ વિષે આ ગ્રંથ સિવાય બીજીથી જે વધુ હકીકત મળે છે તેમાંથી હુંકામાં સાર આંહી મુકવો ઉચિત છે.

તેઓએ યાત્રામાં અને ધર્મકાર્યોમાં જે અનર્ગળ પૈસા ખર્ચ્યાનું આગળ આવે છે તે કર્યાંથી કાંડ્યો તે માટે બે મત છે. એક સદીકતા ધરતી લૂટમાંથી^૩ તથા બીજો જમીનમાંથી મળ્યો. આ છેલ્લા માટે ચતુર્વિ-

૧. મૂળ તો આશારાજ સંહાલકપુરમાં રહેતા અને તેના મૃત્યુ બાદ વસ્તુપાળ વગેરે માંડલમાં રહેવા આવ્યા હતા. (હર્પાંક પ્ર. ૧ શ્લો. ૧૩૧ ના)

૨. પ્રબંધમાં યાત્રાનો પ્રસંગ લડાઈઓ કર્યા પછે વર્ણવ્યો છે.

૩. સદીકતા ધરતી લૂટ માટે એમ લખે છે કે તેણે તે મેળવી ચોતાના ઘણીને ખર્ચર આપ્યા તેમાં અતિશયોક્તિ વાપરી કે તેના ધરતી

શંતિમાં આવી હકીકત છે કે, તેઓ યાત્રા સાર નીકળ્યા અને હડાળા^૧ ગામ પાસે આવ્યા ત્યાં કાઠિયાવાડની સ્થિતિ ગડબડાટ ભરેલી સાંભળી. પોતા સાથે જે રોકડ હતું તેનો વિચાર કરતાં કે લાખ નાણું હતું તેમાંથી ખરચ જોડું જોડું રાખી બાકીનું એક લાખ આંહી ક્યાંક ડાટિયું અને પાછા વળતાં કાહાડી લેશું એમ વિચાર કરી એક મોટા પીંપળના ઝાડ તળે મધ્ય રાત્રે ખાડો ખોદતા હતા ત્યાં ઉલટો અંદરથી સોનામ્હેરથી ભરેલો ત્રાંબાનો કળશ નીકળ્યો. ત્યારે વધુ વિચારમાં પડ્યા અને હવે આ બધું ત્યારે પછી ક્યાં મૂકશું એમ વિચાર કરતાં કુટુંબમાં સમજી, ડાહી, અને ઉંમરે મોટી હશે તેથી અનોપને તે વાત પૂછી. ત્યારે તેણે પોતાનો વિચાર જણાવ્યો કે જમીનમાં મૂકવું તો હવે અનુકૂળ નથી; કેમકે એણે તો આપણને ઉલટું સામું આપ્યું તો હવે હુંગર ઉપર મૂકો કે જે અક્ષય રહે. અર્થાત્ હુંગર ઉપર ધર્મકૃત્યોમાં વાવરી નાંખો. આ સલાહથી સહુ બહુ રાજ થયા અને એમ કરવું નિશ્ચિત કર્યું. ધન્ય છે એ સ્ત્રીને. અતુપમા તે ખરેખરી અતુપમા જ. અતુર્વિશતિકારે પણ લખ્યું છે કે:—

લક્ષ્મીશ્રલા શિવા ચંડી, શચી સાપત્ન્યદૂષિતા ॥

ગંગા ન્યગામિની વાળી, વાક્ સારાન્નુપમા તતઃ ॥

મતલબ કે લક્ષ્મી ચળ છે, પાર્વતી કોધી છે, ઇશ્વરિણી શોક્ય છે, ગંગા નીચે ચાલનારી છે અને સરસ્વતી વાળીમાં સાર વાળી છે (ક્રિયામાં

ધૂજ્ય પણ કિંમતી છે તેથી રાજાએ એ લૂંટ્યને તમામ માલ ઘોળકે મોકલી દેવાનો અને ધૂજ્ય કિંમતી છે તો વસ્તુપાળે પોતે રાખવી એમ હુકમ લખી મોકલ્યો. વસ્તુપાળે તે પ્રમાણે કર્યું પણ તેના નશીબના જોરે તે સદીકનાં વહાણ જે ખાળામાં પડ્યાં હતાં જેમાં સોના રૂપાના દાગીના વગેરે કિંમતી માલ હતા તે અકસ્માત સળગી ઉઠતાં તેની ધૂજ્ય થઈ ગઈ તે હુકમ પ્રમાણે પોતે રાખી. (કા. ૦)

૧. આ ગામ રાજકોટથી ઇશાનમાં ૫ ગાઉ છે, પણ ખીજું હડાળા ઘોળકેથી નૈઋત્યમાં ૧૨૧ ગાઉ છે તેનો વધુ સંભવ છે; કેમકે પહેલું તો મધ્ય કાઠિયાવાડમાં જ છે.

નહીં) માટે તે અનુપમા (ઉપમા વગરની) છે. આજની સ્ત્રીઓ હોય તો પોતાને માટે અને પોતાની દીકરીઓ માટે ઉમદાં લુગડાં અને રત્નગર્ભ ધરેણાં કરાવવાની સલાહ આપી સારાં કૃત્ય કરવામાં અનેક પ્રકારે અટકાયત કરે.

આ બંને ભાઈઓ મોટા હાઠમાઠથી અને રાજરીતના આડંબર સાથે પ્રથમ શેત્રુંજે, પછી ગિરિનાર અને ત્યાંથી પ્રભાસપાટણ યાત્રા કરવા આવ્યા. તેઓની ભેળી શું રચાસત તથા સંઘની કેટલી મહત્તા હતી એ જો કે દરેક યાત્રા વખતે (કેમકે તેઓએ ૧૨૧૧ યાત્રા કરી છે એમ આગળ આવશે.) ન્યૂનાધિક હવું તોપણ તેમાંનું એકાદ યાત્રાનું ગણાવશું તો તે ઉપરથી ખ્યાલ બાંધી શકાશે. ઘણું કરી સંવત ૧૨૭૩ ની અને ૧૨૮૫ ની યાત્રાઓ અતિ મોટા હાઠવાળી હશે; કેમકે તેની વિગત મળી છે તે નીચે પ્રમાણે છે.— (વસ્તુપાળ તેજપાળ રાસમાંથી)

સાહિત્ય*	સંવત ૧૨૭૩ માં.	સંવત ૧૨૮૫ માં.
સેજવાળાં (વેલ=રથ)	૫૫૦૦	૪૦૦૦
સુખાસન (શીધરામ)	૭૦૦	૭૦૦
પાલખી	૫૦૦	૫૦૦
		(૭૦૦)
શ્રીકરણ (મહેતા)	૨૯૦૦	૦
	(૧૯૦૦)	

* આ સાહિત્યની સંખ્યાના અંકોમાં કેટલીક સંખ્યા તો એટલી બધી વધુ પડતી દેખાઈ આવે છે કે તે ઉપર આપણી શ્રદ્ધા ચ્હોટતી નથી. પંથની મહત્તા દેખાડવા સારૂ પંથાનુયાયીઓ એવી અતિશયોક્તિ ઘણીવાર કરે છે એ સિવાય આ શંકાનું બીજું સમાધાન નથી. (અને કદાચિત ખરું પણ હોય, કેમકે આજ આપણા દેશમાં તો ક્વચિત જ પણ અમેરિકામાં કોડપતિ કેટલા બધા છે એ કેમ આપણે હા પાડીએ છઈયે તેમ આ પણ શામાટે ન હોય; કેમકે તેઓને ૨ પ્રકારે અનગળ ધન મળ્યાનું આગળ લખાઈ ગયું છે.)

તત્ત્વંત્વીશ્વરોવેદ.

ઘોડા	૪૦૦૦	૪૦૦૦
ખળદ (ધુધરમાળવાળા)	૨૦૦૦	ઉટ્ટ ૨૦૦ (૧૦૦૦)
જૈન ગાયક (ગાંધવી)	૪૮૪ (૪૫૦)	૪૫૦
ખંદીજન (ભાટ ચારણ)	૩૩૦૦	૩૩૦૦
વાદી (અન્યધર્મી)	૩૩૦૦	ખીજગાયક ૩૩૦૦
ભટ્ટ	૭૦૦	૦
આચાર્ય	૭૦૦	૭૦૦
દ્વિગંધર સાધુ	૧૧૦૦	૧૧૦૦
શ્વેતાંબર સાધુ	૨૧૦૦	જતી ૨૨૩૨
ગાડાં	૧૫૦૦	૪૫૦૦
સાહિતી (ડોળી)	૧૦૦૦	૧૮૦૦
દાંતનાં સિંહાસન	૩૩૦૦	=૨થમાં છે. ૨૪
સાગનાં „	૧૨૦૦	લાકડાનાં ડેરાં. ૧૨૦
સંધવી	૪	૦
કુલ માણસ	૭૦૦૦૦૦	૭૦૦૦૦૦
કુલ ખરચ	૩૩૧૪૧૮૮૦૦	૨૯૮૦૨૦૬૦૭

(ઉપરાંત પાણીનાં તળાવ સાથે રાખવાનું લખ્યું છે તે ટાંકીઓ તથા પખાલ હશે.)

યાત્રાએ જઈને ત્યાં તથા ખીજે ધણે સ્થળે તેણે કરાવેલાં મંદિરો, ધર્મ-સ્થાન, જળાશયો વગેરેનું વર્ણન સુકૃત સંકીર્તન, હર્ષાંક, રાસ, પ્રમથયતુ-વિંશતિ અને રાજવળી વગેરેમાં છે તેનું દોહન આ પ્રમાણે છે.

શુભોદ્ધાર—

અણહિલવાડ પાટણમાં પંચાસર નામના પાર્શ્વનાથના દેવળનો.

ઘોળકામાં રાણકભટ્ટારકના મંદિરનો.

નામવગરના જુદા જુદા શુભોદ્ધાર ૨૦૦૩ (૨૨૦૦) કરાવ્યા.

નવાં મંદિરો કરાવ્યાં તે—

શંકુજયમાં નેમિનાથનું અને પાર્શ્વનાથનું એમ ૨ મંદિર. ગિરિનારમાં; આદિનાથનું, સંમેતશિખરનું, અષ્ટાપદનું અને કર્પદિયક્ષનું એમ ૪ મંદિર કરાવ્યાં. (સોમેશ્વરદેવ કે બીજા આ માટે કાંઈ લખતા નથી પણ મોઘમ અમુક કોડ દ્રવ્ય ગિરિનાર ઉપર ખર્ચ્યાનું લખે છે; પણ તેના ત્યાં લેખો છે તે ઉપરથી અને તે આજ હયાત ઉભાં છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જ છે.)

ઘોળકામાં ઋષલદેવનું, પ્રભાસમાં અષ્ટાપદનું; આબુમાં મલ્લદેવનું તથા આદેશ્વરનું (૧૨૮૮) તથા નેમિનાથનું એમ ૩.

નામવગરનાં—

વંથળીમાં.

દ્વારકામાં.

સ્થળવગરનાં—

૧. ખડ્ગલાદિત્યનું. ૨. વૈદ્યનાથનું શિવાલય.

નામ તથા સ્થળ વગરનાં—

કુલ જીનમંદિર ૧૩૦૪ (૧૩૧૩)

દાંતનાં ૨૪.

કુલ શિવમંદિર ૩૦૨

સાગનાં ૧૨૦.

મશીત ૬૪

હર્ષાંકમાં નામ તથા સ્થળવાર વિશેષ આ પ્રમાણે લખ્યાં છે—

ભરૂચમાં ૫ મંદિરો નવાં કરાવ્યાં તેમાંનું શકુનિવિહાર^૨ જયંતસિંહે. કાંચીમાં પુંડરીકાવતાર નામનું દેવળ કરાવ્યું. ભરૂચના શકુનિવિહાર મંદિરની આગળ ૨ દેવકુલિકા આરસની. તેના ગૃહ મંદિરમાં પોતાના અને લલિતાદેવીના શ્રેયસાઈ શાંતિનાથની મૂર્તિ, તથા તેમાં પોતાની અને લલિતાદેવીની મૂર્તિ. સુવ્રત પ્રભુની ધાતુની સ્નાત્ર (નહરાવી શકાય એવી) અને તેજપાળે લેખમૂર્તિ કરાવી. વંજી તેણે ઉસવાળ ગચ્છના મંદિરમાં ખંભાતમાં પોતાની કુલિકા નામની ક્ષેત્ર અને કાકા તિહુણપાળના કલ્યાણસાઈ મૂર્તિઓ કરાવી. ધર્યાદિ.

૧-૨. બંને મંદિરો ખંભાતમાં કરાવ્યાનું સુ. સં. સર્ગ ૧૧ માં લખ્યું છે.

મંદિરો ઉપર સુવર્ણના કળશો ચઢાવ્યા—

ખંભાતમાં ભીમેશ્વરના મંદિર ઉપર. બટાદિત્યના મંદિર ઉપર.
મૂર્તિઓ ઘેસારી—૬૦ લાખ.

જળાશયો કરાવ્યા—

કુવો—બટાદિત્યના પૂજનસાર બહુકવન (?) માં.

તળાવ—શત્રુજયમાં, પાલીતાણામાં લલિતાસર. ગિરિનારની તળાટીમાં
કુમારદેવી સર.

કુલ તળાવ ૮૪. તળાવડી ૪૮૪.

વાવ્ય—ઘોળકામાં. કુલ વાવ્ય ૪૮૪.

પરખ—૪૦૦

પરચુરણ કાર્યો—

ગિરિનારની તળાટીમાં તેજપાળપુર (?) કરાવ્યું.

ધર્મશાળા કુલ ૧૦૦૨. આશિષુશાળા ૭૦૦

સદાત્રતશાળા ૭૦૦. તાપસમઠ (કાંપાલીના) ૭૦૦

રખોશાળ ૯૮૪ (તેમાં ભોજનાદિ પ્રખંધ)

પાંજરાપોળ ૫૦૦. લેખકશાળા ૭૦૦

ઉદયસૂરિ આદિના ૨૧ પદઠવણા^૩ કરાવ્યા.

તોરણ કરાવ્યા—

૩ શત્રુજયમાં ૩ લાખ સોનૈયાનાં.

૩ ગિરિનારમાં સદર

૨ ખંભાતમાં ૨ લાખ સોનૈયાનાં.

૪ સમવસરણ. રેશમનાં ૫૦૫

„ ઝવેરનાં ૫૦૫

૧. જુનાગઢમાં આજ દક્ષિણ સીમમાં કુવર તળાવ છે તે જ આ હશે.

૨. અર્થ માટે સર્ગ ૪ થાના શ્લોક ૩૬ માંની નોટમાં જુઓ. ૩. ઊંચા

આસન ઉપર ઘેસતી વખતે પણ રાખવાના આજ્ઞેક વગેરે. પાદસ્થાપન.

૪. પ્રતિમાને ઘેસારવાની એક જાતની ઘેઠક. તેને સમોસરણ પણ કહે છે.

દાંતનાં સિંહાસન ૫૦૦

મનુષ્યોની મૂર્તિઓ બેસારી—

પૂર્વજ્ઞેની. સ્નેહીઓની. રાજની. પુત્રોની.

પુસ્તકો લખાવી ભંડાર ૩ કરાવ્યા.

આચાર્યપદ સ્થાપ્યાં ૨૧. ધર્મશાળા ૨ (સાધુ સાડ) નિત્ય ૫૦૦
વેદિયા વેદ ભણે. પ્રતિવર્ષ ૩ વાર સંધપૂજા. મઠમાં તાપસ રહે ૧૧૦૦. રોજ
મઠવાસી જમે ૭૦૦૦૦. સાહામી^૧ વત્સલ પ્રતિવર્ષ ૧. ટંક ૨ પડીકમણાં.
સંધપતિ થઈ યાત્રા કરી—

શત્રુજયની ૧૩ વાર (એક ઠેકાણે ૧૨૫ લખી છે અને એકે ૧૨ લખી છે તે છેલ્લી અરધી રહી છે તે ગણવી અને ન ગણવી તેથી હશે.) (પ્રથમ ચિંતામણિમાં ૧૩૫ લખી છે.)

કુલ ખરચ કર્યો—

તોરણ ૮ નો. ૧૩૦૦૦૦૦ (૯૪૦૦૦૦૦)

સવાલાખ છનખિંબ ભરાવ્યાં તેનો. ૧૮૯૬૦૦૦૦૦

ગિરિનારમાં—૧૮૫૩૦૦૦૦૦ (૧૮૮૦૦૦૦૦) (૧૨૮૩૦૦૦૦૦)

આબુમાં—૧૨૫૩૦૦૦૦૦

પુસ્તકો લખાવ્યાં તેનો—૧૮૦૦૦૦૦૦૦

શત્રુજયમાં—૧૮૯૬૦૦૦૦૦

કુલખરચ—૩૦૧૪૧૮૮૦૦

આ મંત્રિ બંને ભાઈઓએ યાત્રાએ જતાં રસ્તામાં પણ નવાં મંદિરો, છૂણોદ્ધાર, વાવ, કુવા, તળાવ, અને પરચો કરાવી છે. કવિ કહે છે કે તેનો સંધ જે રસ્તે જતો તે રસ્તો કોઈના બતાવ્યા વિના પણ તેનાં કંચેલાં યુતોર્ધ્વ^૨ જોળખાઈ આવતો હતો.

૧. સ્વધર્મી વત્સલતા દેખાડવી, સ્વધર્મીઓને મદદ કરવી. જમાડવા વગેરેની.

૨. વાપી કૂપતડાગાદિ, દેવતાયતનાનિ ચ ॥ અન્ન પ્રદાન-
મારામઃ પૂર્ત્તમિત્યામિ ધીયતે ॥ (શ. ચિં. ૫. ૮૪૨)

તેણે જે જે સ્થળે યૂર્તો કરાવ્યાં છે તે તે સ્થળે જે સંસ્કૃતમાં શિલા-
લેખો નાંખાવ્યા છે એ કામ તેણે બહુ જ ઉમદા કર્યું છે; કેમકે ખીજા બધા
પુરાવા કરતાં શિલાલેખ, તામ્રપત્ર-લેખ, કે શિખાના પુરાવાં સર્વોપરિ ગણાય.
તે પણ દેશ ભાષા કરતાં સંસ્કૃત ભાષામાં અતિ ઉત્તમ ગણાય. કેમકે દેશ
ભાષા કાળકાળે ફરતી જાય છે તેમ દેશ દેશ ભિન્ન હોય છે. પણ સંસ્કૃતને દેશ
કે કાળનો વિકાર થાતો નથી તેથી જ તેનું નામ સંસ્કૃત (સંસ્કાર પામેલી) છે.
આગળ એ લેખોનાં નામ તથા સ્થળ બતાવ્યાં છે પણ તેમાં તેણે શું લખ્યું છે
એ લખવું રહી ગયું છે તો તે વિસ્તારથી પણ દૂકામાં લખવાનું અવશ્ય છે.

એમના કુલ ૧૬ લેખ આજ સુધી જાણવામાં આવ્યા છે એમ આ-
ગળ લખાઈ ગયું છે. તેમાં આ પ્રમાણે લખીકત છે—

૧. ગિરનારમાં વસ્તુપાળ તેજપાળના ૩ દેવળમાંનાં બે બાજુનાં ૨ દેવ-
ળના ૩ ત્રણ બારની દરેકની છાડલી ઉપર એમ જે ૬ લેખ છે તેમાં ૧
દક્ષિણ તરફના એટલે વચલા મુખ્ય મંદિરની ડાબી બાજુના મંદિરના પશ્ચિ-
માદા બારની છાડલી ઉપર જે લેખ છે તેમાં ચંડપ, ચંડપ્રસાદ, સોમ,
આશારાજ, કુમારદેવી, લુણિંગ, માલદેવ, વસ્તુપાળ, તેજપાળ, લલિતાદેવી,
જયંતસિંહ, એ નામ સંબંધ પુરંસર લખી, જયંતસિંહને સંવત ૭૯ની
સાલ પહેલાં સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)માં નાણુનો વેપાર કરતો હતો લખીને લખે
છે કે—સંવત ૭૭ માં શત્રુજય, ઉજ્જયંત આદિ તીર્થોમાં યાત્રા કરી તેથી
સંધાધિપત્ય અને આલુક્ય લવણપ્રસાદના પુત્ર વીરધવળથી રાજ્યસર્વશ્વર્ય
(કારભાર) મળ્યું. એનો નાનો ભાઈ તેજપાળ ૭૬ ની સાલ પહેલાં ગુજરા-
તમાં ધવલકક આદિ પુરમાં નાણુવટીનો ધંધો કરતો હતો. તે બંનેએ શત્રુ-
જય, આણુ આદિ તીર્થોમાં તથા આણુહિલપુરમાં, ભર્યમાં, ખંભાતમાં, સ્તં-
ભનકપુર (ખંભાણા ?)માં દર્ભવતી (ડભોધ), ઘોળકા આદિ શહેરમાં અને ખીજા
સ્થાનોમાં કરોડો ધર્મસ્થાન અને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા. તેમ વસ્તુપાળે આંહી
(ગિરનારમાં) પોતે કરાવેલા શત્રુજય મહા તીર્થોવતાર આદિ તીર્થકર ઋષ-
ભદેવ, સ્તંભનક પુરાવતાર પાર્શ્વનાથ અને સલ્યપુરા (સાચોર^૧) વતાર મહાવીર

દેવ, અને કાશ્મીરાવતાર સરસ્વતીની મૂર્તિ એમ દેવ કુલિકા ૪, ૨ છન, અંબા, અવલોકના, શામ્બ, અને પ્રહુમ્ન એ ચાર શિખરોમાં શ્રી નેમિનાથ દેવાલંકૃત દેવકુલિકા ૪; ઘોડા ઉપર પોતાના પિતામહ સોમ, તથા પિતા આશારાજની એમ બે મૂર્તિ, સારાં ૩ તોરણ, શ્રી નેમિનાથની, અને પોતાના પૂર્વજ, અગ્રજ અનુજ અને પુત્રાદિની મૂર્તિયુક્ત અષ્ટાપદ મહાતીર્થ આદિ અનેક કીર્તિનાર્થી શોભિત એવા નેમિનાથ દેવથી વિભૂષિત ગિરિનાર મહાતીર્થમાં પોતાના અને પોતાની સ્ત્રી પ્રાગ્વાટ કાન્હડ અને સ્ત્રી રાણુની પુત્રી લલિતાદેવીના પુરૂષ સાર અણ્ણતનાથ દેવાદિ ૨૦ તીર્થકરયુક્ત આ સંમેત મહા તીર્થાવતારનું દેવાલય કારણ્યું એમ ગદ્યમાં લખી, તે પછી સોમશ્વરદેવના કરેલા ૯ શ્લોક મૂક્યા છે. તેમાં વસ્તુપાળને કર્ણ અને બળિ જેવો દ્વાનેશ્વરી, પૂર્વો કરાવનારો, અને તેજપાળને ચિંતામણિ જેવો વર્ણુવ્યો છે. લેખ લખનાર ખંભાતને કાયસ્થ વાજડનો પુત્ર જૈત્રસિંહ અને ક્રાંતરનાર સૂત્રધાર (સલાટ) વાહડને દીકરો કુમારસિંહ લખ્યો છે. છેવટે નેમિનાથની અને અંબાની (ગિરિનારી-

૧. જૈનોમાં એવી કથા છે કે, ભરતચક્રીનું અષ્ટાપદનું દેવળ અયોધ્યા-થી ૧૯૨૦૦ ગાઉ ઉપર ધશિાનમાં હિમાલયની ઓલીકાર ઉત્તરાખંડમાં છે. તેને ચાર ચાર ગાઉનાં આઠ પગથીયાં હોવાથી તે ટુંગર ઉપર હર ગાઉ ઉંચું છે. એ આઠ પગથીયાંને લીધે જ અષ્ટાપદ કહેવાય છે. તેમાં ૨૯ નાની નાની ડેહેરીઓ છે. એ દેવળને ચાર દરવાજા છે. તેમાં દક્ષિણમાં ચાર, પશ્ચિમે આઠ, ઉત્તરે દસ, અને પૂર્વે બે એમ ૨૪ તીર્થકરની મૂર્તિ છે. તેમાં ૨ ઘોળી, ૨ કાળી, ૨ લીલી અને ૨ રાતી છે, બાકીની ૧૬ કંચનની પીળી છે. એ દેવળની આસપાસ ઊંડી ખાડી ખોદી લવણસમુદ્રનું પાણી વાળ્યું છે. તેથી ત્યાં કાઈ જઈ શકતું નથી. હવે જ્યાં એવું દેવળ બાંધે છે તેને અષ્ટાપદ કહે છે. અષ્ટાપદના દેવળનો દેખાવ મુખના માંડવી બંદર ઉપર આવેલા અનંતનાથના ડેરામાં સને ૧૮૯૫ ના સપ્ટેમ્બરમાં કરાવ્યો હતો. (જ. ચ. પ. ૧૨૭). ગિરિનારમાં પણ મેરકવસીના દેવળમાં અષ્ટાપદ છે, તેમાં ૨૩ મૂર્તિઓ છે અને સંવત ૧૮૫૯માં શાંતિનાથની મૂર્તિ બેસારી છે.

૨. સંમેતશિખર બહાર પ્રાંતમાં છે.

૩૦ની) મહેરબાની માગી છે. ૨. એ (દક્ષિણ બાબુના) જ દેવળના દક્ષિણાદા
 આર ઉપરના લેખમાં—આ બધા (છયે) લેખના મહેરા રહેજ ફરફારથી સરખા
 છે, માત્ર છેવટના શ્લોક જૂદા છે તેથી છેવટના ૯ શ્લોક નાગેદ્રગચ્છના ઉદયપ્રભ-
 સૂરિના કરેલા છે. તેમાં વસ્તુપાળના યશ, રૂપ, દાન, વગેરેનું વર્ણન છે. લખનાર
 કોતરનાર પણ એના એ જ છે. ૩. એ જ દેવળના પુર્વાદા આરની છાડલી
 ઉપરના લેખમાં છેવટના ૧૦ શ્લોક મલધારી શ્રી સરચંદ્રસૂરિના કરેલા છે.
 તેમાં વસ્તુપાળનાં વિદ્યા, દોલત, ન્યાય, પરાક્રમ, દાન, વિવેક, ધર્મ અને
 કુટુંબીનું વર્ણન છે. લખનાર કોતરનાર એ ના એ. આ ત્રણે લેખવાળું ૧
 દેવળ વસ્તુપાળે પોતાની સ્ત્રી લલિતાદેવીના કલ્યાણ સાર કરાવ્યું છે અને
 હવે લખવામાં આવશે એ ૩ લેખ (નં. ૪-૫-૬ ના) પોતાની બીજી
 સ્ત્રી સોમપ્રકા જે લલિતાદેવીની સગી બહેન હતી તેના પુણ્ય સાર કરાવેલા
 ઉત્તર બાબુનાં (મુખ્ય દેવળની ડાબી બાબુના) દેવળના ૩ આર (પુર્વાદા
 (૪), ઉત્તરાદા (૫), અને પશ્ચિમાદા (૬) ની છાડલી ઉપરના છે.) ૪. આમાં
 સ્તંભતીર્થને વેલાકુલ (બંદર) નું વિશેષણ, લલિતાદેવીને ઠેકાણે સોમપ્રકા
 અને સંમેતશિખરને ઠેકાણે અષ્ટાપદ એટલું વિશેષ છે. બાકી એ નું એ છે.
 છેવટના ૧૩ શ્લોક મલધારી નરેન્દ્રસૂરિના કરેલા છે. તેમાં વસ્તુપાળનાં દાન,
 કવિત્વશક્તિ, વૈર્ય, બુદ્ધિ, કીર્તિ, યશ વગેરેનું વર્ણન છે. લખનાર એ ના
 એ. માત્ર જૈત્રસિંહને બદલે જયતસિંહ લખ્યું છે. (જે બંને નામ એક જ
 છે.) તેના બાપના નામ ઉપરાંત પિતામહ, પ્રપિતામહ, અને વૃદ્ધપ્રપિતામહનાં
 બાલિંગ, સહજંગ, અને આનંદ એ નામ વિશેષ લખ્યાં છે. તેમ કોતરનાર
 હરિમંડપ અને નંદીશ્વરનાં મંદિર કરનાર સોમદેવનો પુત્ર બદુલચર્માશુત
 પુરુષોત્તમ છે, અને છેલ્લી પંક્તિમાં મહામાધ્ય શ્રી વસ્તુપાલની સ્ત્રી સોમપ્ર-
 કાનું આ ધર્મસ્થાન છે એટલું વિશેષ લખ્યું છે. ૫. આમાં છેલ્લા શ્લોક ૧૬
 સોમશ્વરદેવના જ કરેલા છે. તેમાં પણ વસ્તુપાળનાં પૂર્તિ, દાન, પરાક્રમ, યશ,
 રૂપ અને અલોભનું વર્ણન છે. લેખક તથા કોતરનાર વગેરે બધું ઉપરનાં મુ-
 જબ છે. ૬. આમાં છેવટના શ્લોક ૭ નરચંદ્રસૂરિના કરેલા છે. તેમાં વસ્તુ-
 પાળનાં ધર્મ, દાન, લક્ષ્મી, સરસ્વતી, શાંતિ, તેજસ્વિતા, અપ્રતિમતા અને

મંત્રિત્વ વગેરેનું વર્ણન છે. શેષ પૂર્વવત્. ૭. વચલા મુખ્ય મંદિરના મંડપમાંની કાટડી ઉપર મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાલ મહં શ્રી લલિતાદેવી મૂર્તિ એટલું લખ્યું છે. ૮. વચલા મુખ્ય મંદિરના મંડપમાંની દક્ષિણ ખા-
જીની કાટડી ઉપર મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાલ મહં શ્રી સોલુમૂર્તિ એટલું લખ્યું છે. ૯. રાજીલ વેળુલની ગુફાએ જતાં પહાડ ઉપરનો લેખ સંવત ૧૨૮૯ નો છે. તેમાં વસ્તુપાલવિહારેણ હારેણેવોજ્જ્વલશ્રિયા ॥ ઉપ-
કંઠસ્થિતેનાયં શૈલરાજો વિરાજતે । એ શ્લોક લખી વસ્તુપાળે પછવા-
ડેના ભાગમાં પોતાના કલ્યાણ માટે કપર્દિયક્ષ પ્રાસાદથી શોભતો આદિનાથનો પ્રાસાદ કરાવ્યાનું લખી તેની આગળ ડાબે પડખે પોતાની સ્ત્રી લલિતાદેવીના કલ્યાણ સાર ૨૦ જન સહિત સંમેતશિખરનો પ્રાસાદ અને જમણે પડખે ખીજી સ્ત્રી સોખ્મકાના શ્રેય માટે ૨૪ જન સહિત અષ્ટાપદ પ્રાસાદ કરાવ્યાનું લખી, એમ નવા ૪ પ્રાસાદ કરાવ્યાનું લખ્યું છે. ૧૦, ૧૧, ૧૨. ગિરિનારના રસ્તામાં પહાડો ઉપર ૩ ઠેકાણે વસ્તુપાલ વિહારેણ એ શ્લોક માત્ર છે તે.

૧૩. નાગી માતાની જગો પછવાડેના પહાડમાંના ૪ લેખોમાંનો ૩ જો લેખ છે. તેમાં લખ્યું છે કે સંવત ૧૨૪૯ ના વર્ષમાં પોતાના પિતા સંઘ-
પતિ આશારાજ સહિત વસ્તુપાળે શત્રુંજય તથા ગિરિનારની યાત્રા કરી. ૫૦ મા વર્ષમાં પણ તેની જ સાથે એ બંને સ્થળમાં યાત્રા કરી. સં. ૭૭ માં સંઘપતિ થઈને પુત્ર પરિવાર સહિત યાત્રા કરી. ૯૦ મા વર્ષમાં સં. ૯૧ તથા ૯૩ માં મોટા વિસ્તારસહિત બંને સ્થળે યાત્રા કરી. શત્રુંજયમાં એજ પાંચ વર્ષ તે સહુ સહિત, સં. ૮૪, સં. ૮૫, સં. ૮૬ સં, ૮૭, સં. ૮૮ અને સં. ૮૯ એમ ૭ યાત્રા સપરિવાર તેણે ટાંધી, અને નેમિનાથાદિના પ્રાસાદ કરાવ્યા, તથા કરાવશે.

૧૪. આબુમાંના દેવળનો લેખ—જે મી. કાથવટેએ પોતે છપાવેલી ચોપડીના છેવટના ભાગમાં આખો છાપી તેનું ભાષાંતર અંગ્રેજીમાં પૂરેપૂરું મૂક્યું છે, એ લેખ ૭૪ શ્લોકખંદ શ્રી સોમેશ્વરદેવકૃત છે. તેમાં પ્રથમ સરસ્વતી અને ગણપતિના મંગળાચરણના ૨ શ્લોક લખી, એક શ્લોકમાં આણહિલપુરને પતાવી, ૨૪ મા શ્લોક સુધી વસ્તુપાળના વંશનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં ૧૬

મો શ્લોક (તેજઃપાલસ્ય વિષ્ણોશ્ચ) ગિરિનારના ૩ જા નંબરના લેખમાંનો ૯ મો અવિકૃત છે. તે પછી ૫ શ્લોકવડે મંત્રિત્વ મળવાના સંબંધ માટે લ-વણુપ્રસાદનું વર્ણન કરી શ્લોક ૪૨ સુધી આણુનું અને તેના રાજાઓનું વર્ણન કર્યું છે, અને તે પછી ચાર શ્લોકમાં લલિતાદેવી અને જ્યંતસિંહનું વર્ણન છે. તેમાં પાછો ૪૪ મો શ્લોક (દાયિતા લલિતાદેવી એ) પણ ગિરિનારના ૧ લા લેખમાંનો ૯ મો (છેલ્લો) છે. એટલે નં. ૩ નો લેખ અને આ લેખ સામેશ્વરનો જ કરેલો છે. તે પછી તેજપાળનું, અનુપમાદે-વીનું, અને તેના પિતૃપક્ષનું તથા તેના પુત્ર લૂણસિંહનું શ્લોક ૫૯ સુધી વર્ણન કરી તેજપાળે પોતાના પુત્ર અને સ્ત્રીના કલ્યાણ સાર આણુમાં નેમિનાથનું દેવળ-ખંધાવ્યાનું અને તેમાં તેના કુટુંબીઓની મૂર્તિ બેસાર્યાનું વર્ણન શ્લોક ૬૮ સુધી કરી, એ વંશના ગુણની પરંપરા ૪ શ્લોકમાં કરી એક શ્લોકમાં માત્ર પોતાને માટે અને છેલ્લો એક શ્લોક નેમિ અને અંબિકાની મહેરબાનીનો જે ગિરિનારના લેખમાં પણ છે (વંધુમાં અનુદાયલે એટલું આમાં છે,) તે લખી લેખ પૂરો કર્યો છે. સલાટ કલહણકૃત ધાંધલપુત્ર ચંદ્રેશ્વર (લેખકનું નામ નથી) વિક્રમ સંવત ૧૨૯૩.

૧૫. આણુનો ખીજો લેખ સંવત ૧૨૮૭ નો ગદ્યમાં છે. તેમાં પ્રથમ આણુના રાજાનો અમલ અને વીરધવળનો સંબંધ દેખાડી તે પછી વસ્તુપાળ તેજપાળના પૂર્વાપર વંશ, અને લૂણસિંહ વસાહકા નામનું નેમિનાથ દેવનું મંદિર દર્શાવ્યું, અને તેની પ્રતિષ્ઠા વિજયસેનસૂરિ (મંત્રિઓના ગુરુ) એ કરી એમ પોણા ૭ પંક્તિમાં લખીને આ ધર્મસ્થાનની સંભાળ સાર કેટલાક દરદારીઓનાં નામ પંક્તિ ૨૭ માં લખ્યાં છે. એમ આ લેખ ૩૩ પંક્તિનો છે. તેમાં જે નામ લખ્યાં છે તે તે વખતનાં ગામનાં અને માણસોનાં નામ બનાવવાને ઉપયોગી થાય, પણ લંબાણલયથી મૂઝા દેવાં પડે છે. વળી તે મી. કાથવટેના પુસ્તકમાં છે એટલે જરૂર હોય તેણે તેમાં જોવું.

૧૬. શત્રુંજયમાં વસ્તુપાળ ને તેજપાળના લેખો છે એમ મી. કાથવટે લખે છે; પણ મારા જોવામાં માત્ર ૧ અને તે પણ ખંડીત લેખ આવ્યો છે. ખીજા નહીં હોય અથવા હશે તો નષ્ટ થયા હશે. એક જે છે તેનું સ્થળ

વગેરે આગળ લખ્યું છે. તેના બાકી રહેલા ભાગમાં નીચે પ્રમાણે ૬ પંક્તિમાં ૪૬ અક્ષર છે.

(૧) વાસ્તવ્ય પ્રાગ્વાટાન્વય	ગિરિનારના દેવળમાં પોતાની, પોતાના પૂર્વ-
(૨) ઠ. શ્રીચંડપ્રસાદાં	જ્ઞેની, મિત્રો અને કુટુંબીઓની મૂર્તિઓ
(૩) ઠ. શ્રી આશારાજનં	ખેસાર્યાની વાત લેખમાં છે પણ તે આજ
(૪) શ્રી માલદેવ સંઘપ	ઉપલબ્ધ નથી. પણ આણના દેવળમાં હાથી
(૫) જમહં શ્રી તેજપાલે	તથા ઘોડા ઉપર ખેસાડેલી મૂર્તિઓ જ્ઞેવામાં
(૬) સંચાર પાજા કારિતા	આવી છે ખરી.

આ શત્રુંજયના લેખનો ૧૧ કટકો જણાય છે અને ગત ભાગમાં આ પ્રમાણે અક્ષર હશે એમ કલ્પના કરી શકાય છે.

(૧) (શ્રીમદ્ગણહિલ પત્તન) વાસ્તવ્ય પ્રાગ્વાલન્વય
(૨) (ઠ. શ્રી ચંડ તનુજ) ઠ. શ્રી ચંડપ્રસાદાં
(૩) (ગજ ઠ. શ્રી સોમપુત્ર) ઠ. શ્રી આશારાજનં
(૪) (દન ઠ. શ્રી લૂણિગ ઠ.) શ્રી માલદેવ સંઘપ
(૫) (તિ મહં. શ્રી વસ્તુપાલાનુ) જમહં. શ્રી તેજપાલે
(૬) (ન શ્રી શત્રુંજયતીર્થે) સંચારપાજા કારિતા

આ ઉપરથી હવે આખા લેખનો અર્થ એવો થાય કે શ્રી આણહિલપુરના રહેતાર પ્રાગ્વાટ સાતિના હકુર શ્રી ચંડના પુત્ર હકુર શ્રી ચંડપ્રસાદના પુત્ર હકુર શ્રી સોમનાથના પુત્ર હકુર શ્રી આશારાજના પુત્ર હકુર શ્રી લૂણિગ તથા હકુર શ્રી માલદેવ તથા સંઘપતિ મહં શ્રી વસ્તુપાળના અનુજ મહં શ્રી તેજપાળે શ્રી શત્રુંજયતીર્થમાં રસ્તાની પાઝ બંધાવી.

ગિરિનારથી ઉતરી તેઓ પ્રભાસપાટણની યાત્રાએ ગયા હતા અને ત્યાં સોમનાથની તથા ૮ મા તીર્થેકર ચંદ્રપ્રભની વિધિયુક્ત પૂજા કરી સંઘ પાછો વળ્યો હતો, અને ત્યાંથી ઘોળકે આવી પોતાના ધણી રાજને મળી તેને ભેટ સોશાય મહેમાની વગેરે દર્ઢ ખંભાત આવ્યા હતા; અને ત્યાં સંઘતા માણસોને સન્માની તેઓને રજા આપી હતી.

સોમેશ્વરદેવે આશુની યાત્રાનું વર્ણન આપ્યું નથી પણ તેનો કરેલો લેખ ત્યાં છે એટલે જાણીને મૂકી દીધું છે.

વસ્તુપાળની રાજ્યકુશળતાની એક વાત ચતુર્વિંશતિમાં છે તે એ કે, મોજદીન સુલતાનની મા મકકે હજ કરવા જતી હતી. તેને ખંભાત પાસેથી નીકળતાં આંચીયાઓ પાસે લૂટાવી અને તેનાં માણસો બ્યારે ખંભાતના મુખી તરીકે તેને જાહેર કરવા આવ્યા ત્યારે પોતે જાણે કાંઈ જાણતો ન હોય એમ ડાળ કરી એકદમ તેની માલમતાની ગોત કરાવી મગાવી દીધી, અને તેને સુપ્રત કીધી, અને કહ્યું કે હું એ લોકોને ઘણી મોટી સજા કરીશ. અને વળતાં પોતાની મહેમાનદારી કબૂલ રાખવાની માગણી કરી. તે રાજમાતાએ ખુશીથી સ્વીકારી. (આગળનાં માણસો આવા પ્રસંગને મુત્સદીગીરી ગણતા પણ આપણે તો તેને નીચ પ્રપંચ જ માનીએ) સુલતાનની મા પાછાં વળ્યાં ત્યારે તેને ત્યાં ઉતર્યાં. તેની મહેમાનદારીથી તે બહુ ખુશ થઈ તેને પોતા ભેળા દિલ્હી આવવાનો આગ્રહ કર્યો. મંત્રીને તો લાવતું હતું અને વૈદે કહ્યું તેથી ઉપરછળી આનાકાતી કરી આખર તેની ભેળા ગયાં. દિલ્હી પહોંચ્યાં ત્યારે સુલતાનની મા તેને ગામ બહાર રોકી પોતે ગામમાં ગઈ. સુલતાન પાસે મુસાફરીના પ્રસંગની વાતમાં તેનાં બહુ વખાણ કર્યો. સુલતાને તેને મળવાની આતુરતા દેખાડી કહ્યું કે તેને કેમ આંહી તેડતાં આવ્યાં નહીં. રાજમાતાએ કહ્યું કે લાવી છું અને તે તમને મળવાને ઇચ્છે છે. તેને ઘોલાવવા હુકમ થવાથી તેડાવી સુલતાનને મેળવ્યો. તેની વાતચીત કરવાની ઢગ અને આલા-કીથી સુલતાન બહુ ખુશ થયો, અને જે કાંઈ કહેવું હોય અથવા માગવું હોય તે કહેવા અથવા માગવા કહ્યું. તે ઉપરથી તેણે પોતાના રાજ્યના રાજ્યની સલામતી જાળવી હંમેશાની મિત્રાઈ રાખવા માગી લીધું, અને ત્યાં બહુ માન પામી ખંભાત આવ્યો.

વસ્તુપાળની સમૃદ્ધિની નોંધ એક છુટા જુના પાનામાં આ પ્રમાણે છે.

ક્ષત્રિય સુલટ સેવા કે- રવા ખીજમતમાં રહેતા.	} ૧૮૦૦	નિત્યખર્ચ.	૧૦૦૦૦૦
		માગ્યા વિના ગુપ્તદાન.	૧૦૦૦૦૦

બીજા નોકરો (તે રાજ- પુત્ર લડવૈયા) સન્માનથી રહેતા.	}	ભેંશ	૧૦૦૦
		દાસી દાસ	૧૦૦૦૦

બતવંત ઘોડા	૫૦૦૦	હાથી	૩૦
બીજા સાધારણ ઘોડા	૧૦૦૦૦	સોનૈયા	૮૦૦૦૦૦૦૦
ગાય	૩૦૦૦૦	રૂપાનાણું	૮૦૦૦૦૦૦૦
બળદ	૨૦૦૦	રત્ન માણેક મોતી	અસંખ્ય
ગિંટ	૧૦૦૦	દ્રવ્યના ભંડાર	૫૬
ગિંટડી	૧૦૦૦		

વસ્તુપાળનાં ૨૪ બીરૂદ એટલે ઇલકાળ હતા તે—

૧ પ્રાગ્વાટ જ્ઞાત્યલંકાર	૧૩ જાતિ ગોપાલ
૨ સરસ્વતી કંઠાભરણ	૧૪ સદૈવંશ ક્ષયકાર
૩ સચિવ ચૂડામણિ	૧૫
૪ દૂર્વાલ (?) સરસ્વતી	૧૬ મઝા (મહાજ્ઞ) જૈન
૫ સરસ્વતી ધર્મપુત્ર	૧૭ ગંભીર
૬ લઘુ ભોજરાજ	૧૮ વીર
૭ ખંડેરાગ્રો	૧૯ ઉદાર
૮ દાતારચક્ર (ચૂડામણિ)	૨૦ નિર્વિકાર
૯ કુમાર	૨૧ ઉત્તમ નયનિપુણ
૧૦ કંદર્પ રૂપ	૨૨ સર્વ જનપાળક
૧૧ આતુર્ય ચાણાક્ય	૨૩ શંખમાન વિમર્દન
૧૨ જ્ઞાતિ વરાહ	૨૪

(આ ૨૪ બીરૂદ અમારા સંગ્રહમાં એક પતાકડું હતું તેમાંથી ઉતાર્યા છે. તેમાં જે અપૂર્ણતા છે તે તથા તે શેમાં છે એ પણ મળતું નથી.)

તેનાં ધર્મકાર્યોથી તેની નામના ઉત્તરમાં કેદારથી તે દક્ષિણમાં શ્રી પર્વત સુધી, તેમજ પૂર્વમાં કાશીથી તે પશ્ચિમમાં પ્રભાસપાટણ સુધી હતી.

તેની સત્તા અને માન વીરધવળના પુત્ર વીસલદેવના વખતમાં પણ ધણી સુદૃઢ સુધી રહ્યાં હતાં. વીરધવળનો દેહાંત થયા પછે તેને વીરમ અને વીસલ એ દીકરા હતા. તેમાં વીરમ ખરાબ હતો અને તે વખતે તે દૂર હતો તેવામાં લવણપ્રસાદની મરણ વિરુદ્ધ મંત્રીએ વીસળને ગાદી ઉપર બેસારી દીધી, અને પાછળથી વીરમ આવ્યો તેને હાંકી કહાડ્યો. તે આશ્રય સાડ પોતાના સસરા ઉદયસિંહ ચુહાણને ત્યાં જળખાલિપુર ગયો. ત્યાં પણ તેને ધમકી દેવાની મરાવી નાંખાવ્યો.

રાજ્ય હોય ત્યાં ખટપટિયા અને ખાસાપીસીવાળા પણ હોય તેથી વિસલદેવની ઇતરાજીનું પાત્ર થવાનો વસ્તુપાળનો પણ વારો આવ્યો, અને તેથી તેની સત્તા નરમ થતી ચાલી. છેવટે વિસલદેવે તાગડ નામના બ્રાહ્મણને (મિ. કાથવટે કહે છે કે નાગર બ્રાહ્મણને; પણ પ્રગંધ ચતુર્વિંશતિમાં મોઘમ બ્રાહ્મણ લખ્યો છે તેને) કારભાર સોંપ્યો, અને પ્રથમના વીરધવળ સાથે થયેલા કરાર મુજબ મંત્રીને તેની મુંડી સહિત વિરક્ત થવા દીધી.

વિસલદેવનો મામો જુઠુઆ વંશનો સિંહનામે હતો તે કાર્ધ વખત ઘોડે ચડીને રાજમાર્ગમાં થઈને જતો હતો. તે વસ્તુપાળના મકાન પાસેથી નીકળ્યો તેવામાં ઉપરથી કોઈ નોકરે વાસીદું વાળીને કચરો નાંખ્યો તે તેની ઉપર પડ્યો. તેથી ગુસ્સે થઈ, અંદર જઈ તેના માણસને માર મારી ચાલતો થયો. મંત્રીને આ ખબર પડ્યા તેથી પોતાના ઘરની આબરૂ લીધી એમ માની ઉતરતા અમલમાં પણ પોતાનું ગૌરવ સાચવી રાખવું અને કદિ રાજ માતુલ છે ને કાંઈ વધુ પડતું પગલું ભરાશે તોપણ શી શીકર ખાઈ પી ઉતર્યો છીએ, પણ મરતી વખતે આબરૂ પડે એ ન પોસાય. ઇત્યાદિ નિશ્ચય કરી સિંહનો હાથ કાપી નાંખવાનો ઠરાવ કર્યો અને તે કાર્ધ ભૂપાળ નામનો રજપુત ચુકિત પ્રયુક્તિથી કાપી લાવ્યો. મંત્રીએ તે પોતાના ઘર ઉપર ટાંચ્યો. આ ઉપરથી તેની ઉપર તકાદો થયો. મંત્રી હિમ્મત રાખી છેલ્લી ઘડી સુધી લડવાને બદ્ધકદિ થયો. આ ખબર રાજાને થયા ત્યારે તેણે સામેશ્વરદેવ (રાજગૌર)ને ગોલાવ્યા. તે મંત્રીને સમજાવવાનું માથે લઈ ત્યાં ગયા; પણ મંત્રી એક ટળીને બીજા ન થયો. તેથી તેને સાથે લઈને ગૌર જજમાન પાસે આવ્યા. રાજાને સમ-

જન્યો કે આવા માણસ ઉપર આમ ધતરાજી ઘટે નહીં. તે બેઠા છે ત્યાં સુધી કામના છે માટે એક ગુહનો તો સહુ માફ કરે છે. ઇત્યાદિ કહી રાજાને સમજાવી મંત્રીને સામું માન આપાવી ઘેર મોકલ્યા.

મંત્રીને એક જોશાએ કહેલ કે તારું શરીર સંવત ૧૨૯૮ માં પડશે એ પોતાને યાદ હતું અને તે મુદત પાસે આવી તેથી તીર્થમાં શરીર પડે તો હીક એમ ધારી શત્રુજય જવાનું નક્કી કર્યું. તે પહેલાં જૈનધર્મની વ્યવસ્થા આમની આમ બની રહે તો હીક એમ વિચારી તે નાગડને ઘેર ગયા, અને મઠની, સાધુની તથા મંદિરોની સંભાળ રાખવાની માગણી કરી. નાગડે તે કબૂલ રાખી તેથી તેનો ઉપકાર માની રાજી થઈ શત્રુજે જવા (૧૩ મી વાર) નીકળ્યા. ત્યાં રસ્તામાં જ અંકવાળીયા^૧ ગામ પાસે પહોંચ્યા ત્યાં મંત્રીની તબિયત એકદમ બગડી આવી તેથી ત્યાં રોકાઈ જવું પડ્યું અને આખર ત્યાં જ શરીર પડ્યું. તેના શરીરનો શત્રુજયના એક ભાગમાં અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. ત્યાં સ્વર્ગારોહણ નામનો પ્રાસાદ કરાવ્યો. (રાસ) લલિતા અને સામ્રાજ્ય અનશનવત સંઘ દેહાંત થયાં. તેજપાળ અને અનોપ સંવત ૧૩૦૮ માં સ્વર્ગી થયાં.

વસ્તુપાળની ગતિની વાત એક ગુજરાતી ભાષાના પાનામાં લખી છે કે, દેવલોક પામ્યા પછે વર્ધમાનસૂરિએ આંબલ^૨ વર્ધમાન તપ કરવા આરંભ્યું તે કાળે કરીને શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથના અધિષ્ઠાયક યજ્ઞ થયા તેણે જાને કરીને શ્રી વસ્તુપાળની ગતિ જોઈ પણ ક્યાંહી દીઠા નહીં. તેથી મહા-વીર ક્ષેત્રને વિષે શ્રી મંદસ્વામીને પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, તે તો મહા-વિદેહ દેશમાં પુષ્કરાવતી અથવા પુડરીકણી નગરીમાં કુલચંદ રાજા અવંતયા

૧. આ ગામ કાઠિયાવાડમાં બ્રાહ્મણ વિભાગમાં ભોઈકા થાણાના તાપ્તામાં બ્રાહ્મણ રજપુતોના એક નાનો (૧૪૬૪ માણસની વસ્તીવાળો) તાલુકો છે. તે ભોઈકાથી વાયુમાં ૫, વઢવાણથી અગ્નિમાં ૪૫, લીંબડીથી ઉત્તરમાં ૨, લીંબડીના ભોગાવાથી પણ ઉત્તરે ૨, અને વઢવાણના ભોગાવાથી પૂર્વે ૧૫ ગાઉ હોઈને પાલીતાણા (શત્રુજય) થી ઈશાને ૪૫ ગાઉ છેદું છે. ત્યાંથી તેનું શાખ પાલીતાણે લઈ ગયા.

૨. રસ (ધી, તેલ, દુધ, દહીં,) વર્જીત ખાદ્ય આડે આધન રહેવું તેને આચાર્ય વત કહે છે. ચાલતું નામ આંગેલતું વંત કહેવાય છે. (જ, જ, પ. ૬૬)

છે અને તે ત્રીજો ભવે સિદ્ધ થાશે. તેની સ્ત્રીઓ મહા વિદેહદેશમાં વિજય-
શેખર રાજાની કુંવરીઓ થઈ છે.

વસ્તુપાળનું સ્વરૂપ જો કે ક્યાંહી વર્ણ્યું નથી તોપણ આપણા અંતઃક-
રણમાં ઉભું થાય છે તે આ રીતે—એવડી કાઠી, ઉંચા કાઠાના, ગહુવરણા,
કપાળ મોટું, માથામાં તાલ્ય, માથું ચક્રચક્રતું, આંખ અણીયાળી, લાંબી
અને ચપળ, હાથ તથા હાથના પંઝા મોટા, અતુલિત બળ, થોડાંબોલ્યા, ચહેરો
ગંભીર, સદા વિચારમાં ખૂડ દેખાતો હોય એવો (એટલે હસમુખો નહીં)
હસતા પણ કવચિત, બોજદાર અને રોવાબદાર, બહુ જ થોડાં પળી, ચોટલી
તાલની નીચે અને મૂળ પાસે અર્ધચંદ્રાકાર, ખાંચાવાળી, બ્રમ્મે કમાનદાર
નાક સુડાની ચાંચ જેવું પણ જરા મોટું. તે વિદ્વાન હતા, સંસ્કૃત કવિતા
કરતા, તથા વિદ્વાનો સાથે સમસ્યાપૂર્તિ વગેરેના વિનાદ કરતા.

૩. સંબંધ—મુખ્ય તો બધાં પુસ્તકો માટે પ્રતિપાદ્ય પ્રતિપાદક સં-
બંધ હોવો જોઈએ. આમાં પ્રતિપાદ્ય ઐતિહાસિક જ્ઞાન છે. જેથી મોક્ષ પર્ય-
તની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે, એ આગળ પ્રયોજન પ્રસંગે સ્પષ્ટ થાશે. પ્રતિપા-
દક કવિ સામેશ્વરદેવ તેને અને પ્રતિપાદ્યના નાયકને શો સંબંધ હતો એ
આનો અવાંતર ભેદ છે. એ બંનેને પરસ્પર ઉપકાર્ય ઉપકૃતાં સંબંધ હતો.
કારભાર અપાવવો, સિંહના હુમલાથી બચાવવો વગેરે સામેશ્વરદેવ દ્વિત ઉપકાર
અને જમીન આપવી, ચંદ્રલુ વૃત્તિ બાંધી આપવી, હરિહરદ્વિત અપમાનમાંથી
ઉદ્ધાર કરાવવો વગેરે મંત્રીકૃત ઉપકાર હતા. ઇત્યાદિ ગુણોથી બધાઈ જઈ તત્પર
થવાને લીધે કવિની આ કાવ્ય દરવામાં પ્રવૃત્તિ થઈ એ કવિએ પોતે જ પહેલા
સર્ગના ૪૪ થી ૪૭ સુધીના શ્લોકોમાં ઉપક્રમમાં દેખાડી છે.

એ સામેશ્વરદેવ કાણ હતા તેને માટે તુલોતવિત હકીકત ક્યાંહીથી
મળી આવતી નથી. કવિ પોતે આશુ ૮૬૩ શ્લોકનું પુર કાવ્ય કરે છે ત્યાં
સુધી પોતાવિષે ઇતિશ્રીમાં લખ્યા સિવાય (તે પણ “ ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત ”
એટલું જ બાપનું નામ ધરાધર નહિ) બીજું કંઈ લખતા નથી, ત્યારે બી-
જાને કેને તેની એવના હોય ? કાણ જાણે આત્મપ્રશંસાના દોષથી ડરીને કે
કાણ જાણે હું તો પ્રખ્યાત છું, મ્હારે માટે લખવાની શી જરૂર એવા ગુપ્ત
શુભાનંદી પણ પ્રાયઃ આપણા પ્રાચીન કવિઓ પોતા વિષે કશું અજવાળું પા-
ડતા નથી. એને ક્યાં બળ છે કે આગળ ઉપર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસા-

મટી જેવું મંડળ, કે ફારબસ, વાટસન જેવા શોધકો જાગશે તેને તે વિના અગવડ પડશે. આ દોષમાં બધા લેખકોને મૂકી શકાય એમ નથી. કમળાકર, ત્રીલોક, નારાયણ, અચળ વગેરેએ પોતા વિષે લખ્યું છે પણ ખરું. સામેશ્વરદેવ વિષે તેના લેખોમાંથી કે પ્રબંધ ચતુર્વિંશતિમાં ૧૨ માં પ્રબંધ જે હરિહર પંડિતનો છે તેમાંથી તેની સાથે પહેલા પ્રસંગમાં ચર્ચિત્વ મળે છે તે લખી સારી વાળિએ.

સામેશ્વરદેવ સંવત ૧૨૫૦ થી ૧૩૦૦ સુધીમાં લગભગ થઈ ગયા એ તો નિર્વિવાદ વાત છે; કેમકે તે વસ્તુપાળના સમકાલિક હતા. તે રાજગુરુ હતા તેથી આદરણ હતા, એમાં પણ શંકા જેવું નથી, અને તેના આપતું નામ કુમાર (કુવરજી?) હતું એમાં પણ વાંધા નથી. કેમકે આપણે ઉપર એમ લખી ગયા કે “તેણે પોતાના આપતું નામ ધરાધર નથી લખ્યું” પણ તેણે પોતે જ આ કાવ્યમાં એક સ્થળે પછી ત્રાયત તરીકે પણ લખ્યું છે ખરું. ગરીબ બિચારો બાપ હશે તેનું નામ વિદ્વાન દીકરો લખતાં શરમાણું હશે ! (ક્ષત્રપ ઇશ્વરદત્તની પેઠું.) પણ સર્ગ ૨ ના ના શ્લોક ૮૪ માં પછે છંદમાં મળતું આણવા કે પછી પ્રાસમાં શોભતું દરવા પણ લખાઈ ગયું છે ખરું. તે આ પ્રમાણે—**પ્રવુદ્ધમાત્રોડપિ કુમારપુત્ર માકારયામાસ નૃપાવતંસઃ** (જાગતાં જોત જ તેણે કુમારના પુત્રને તેડાવ્યા.) કહે છે કે કુમારને અજયપાળ રાજાએ સૂર્યગ્રહણને અવસરે બહુ રત્નના ઢગલા આપવા માંડ્યા પણ તે તેણે અતિ આગ્રહ થતાં પણ લીધા નહીં. તે કુટુંબસ્થર મહાદેવનું પૂજન કરતા તેથી તેને પ્રસન્ન કરી અજયપાળને લડાઈ કરતાં પહેલા ક્ષતની વ્યથા મટાડી એમ સુસ્થોત્સવમાં લખ્યું છે. (રાસમાળા નોટ ૫. ૩૧૦)

સામેશ્વરદેવે આ કાવ્યમાં વિષ્ણુ અને શિવનું મંગળાચરણ કર્યું છે તેથી તે સ્માર્ત હતા એમ જણાઈ આવે છે. પણ સર્ગ ૭ માંના શ્લોક ૭૮ માંનાં જે યાજ્ઞ્યાં પુરોનુપાક્યાં આદિ યજ્ઞના પવિત્ર શબ્દોને અસ્થાનમાં દષ્ટાંતમાં યોજ્યા છે એ જોનાની સાબતનું કળ જણાઈ આવે છે.

સામેશ્વરદેવની કૃતિમાં મોટામાં આ કાવ્ય અને સિવાયમાં આગળ વર્ણવેલો આબુનો લેખ જે ૭૪ શ્લોકનો સંવત ૧૨૯૩ નો છે તે અને

૧. આ વિષે વિસ્તાર મારા ક્ષત્રપ વિષેના લખાણમાં છે. ૨. મિ. દાધવટે-એ એ લખ્યા છે પણ પોતે છાપ્યા છે તેમાંના બીજાં તો શ્રી કૃષ્ણપ્રીય શ્રી નયચંદ્રસૂરિ કૃત છે એમ એ લેખના છેવટના ભાગમાં લખ્યું છે.

ડોહાનો ૧ લેખ જે સંવત ૧૩૧૧ નો, હીરાભાગોળના દરવાજા ઉપર છે. તે પણ તે ખંડિત અને ઘસારા ગયો છે. તેમાં કીર્તિકૌમુદીના દેટલાક શ્લોકો છે. એમ મિ. કાથવટે કહે છે. ગિરિનારના લેખોમાં, નંબર એકના અને પાંચ-નાની, શ્લોક નવ અને સાળની પ્રશસ્તિ, ઉપરાંત ખીબું કાંઈ ઉપલબ્ધ નથી. રાસમાળાની નોટમાં તેણે સુરથોત્સવ અને રામશતક આદિ અથો કર્યાનું લખ્યું છે. (ભા. ૨, પ. ૩૨૦). મિ. કાથવટે કહે છે કે, સોમેશ્વરદેવ, કુમારપાળચરિત્ર અને કાવ્યપ્રકાશની ટીકા કરી છે. કુમારપાળચરિત્ર ૪ પાટસન સાહેબનાં સંગ્રહિત પુસ્તકોમાં છે. તેમાં એક સોમેશ્વરદેવકૃત જણાવું નથી, તો તે કદી ખીજે ક્યાંહી કાઢ હોય તો દૈવ જાણે. કાવ્યપ્રકાશની ટીકા માટે પણ તેની બાલબોધિની નામની નવી ટીકામાં પૂર્વના ટીકાકારો ૪૬ નાં નામ ગણાવ્યાં છે, તેમાં ૩૧ મું સોમેશ્વરનું નામ છે ખરું, અને તેણે કાવ્યાદર્શ નામની ટીકા પણ કરી છે—કાવ્યાદર્શામિદ્યાં ટીકાં કૃતાં સોમેશ્વરેણ ચ ૨૦ ॥ પણ તે આ નહિ; કેમકે આનું નામ તો સોમેશ્વરદેવ છે, અને તેમાં સોમેશ્વર સાદું નામ લખ્યું છે. તે તો કદિ ચલાવી લેવાય, પણ મોટો વિરોધ એ છે કે, ટીકાકાર સોમેશ્વર કાન્યકુબ્જ દેશના રહેનાર, અને તેના બાપનું નામ દેવક છે એમ લખ્યું છે, અને લખ્યું છે કે તેણે પોતાના સંબંધી પોતાની ટીકામાં કાંઈ લખ્યું નથી, માત્ર છેવટે એક શ્લોક લખ્યો છે—મરદ્વાજ કુલોત્તસ મદ્દ દેવક સૂતુના સોમેશ્વરેણ રચિતઃ કાવ્યાદર્શઃ સુમેધસા. એટલે એ સોમેશ્વર કાંઈ ખીબા હોવા જોઈએ. કેમકે આ સોમેશ્વરદેવ તો ગુજરાતના રહીશ છે; કેમકે તે વિના તે ગુર્જરેશ્વરના પરંપરાના ગોર ક્યાંથી હોય? વળી તેના બાપનું નામ કુમાર (કુંવરજી) હતું, એમ પણ આગળ લખાઈ ગયું છે. સોમેશ્વરદેવ ભીમદેવના પણ ગોર હતા, એમ મિ. કાથવટે લખે છે, તેથી જણાય છે કે તે આશુક્ય વંશના ગોર હતા. તેણે સુરથોત્સવ કાવ્ય લખ્યું છે, એમ જે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તે તેણે ખીબા (ભાળા) ભીમદેવના સમયમાં થઈ ગયેલી રાજ્યની અવ્યવસ્થાની લાગણીથી રચ્યું હોય એમ સમજાય છે. સુરથ (જે સ્વામીચિત્ર મન્વંતરમાં ચૈત્ર વંશમાં થયેલો તે) ના મંત્રીઓ, તેના (યવન) શત્રુઓ સાથે રણી બચાવી તેનું રાજ્ય જતું રહ્યું, એટલે તે અરણ્યમાં જઈને વસ્યો. ત્યાં તેને એક (મેઘા નામના) મુનિને સમાગમ થતાં તે મુનિએ

તેને ભવાનીની આરાધના કરવાની સલાહ આપતાં ચંડીપાઠ, અથવા સમશ-
તીમાં જે પ્રારંભ વર્ણવ્યું છે તે કહી સંભળાવે છે, એટલે સુરથ તપશ્ચર્યા
કરે છે, તેથી ભવાની પ્રસન્ન થાય છે, અને તેને તેનું રાજ્ય પાછું મળશે
એવો આશીર્વાદ (વર) આપે છે. તેવામાં તેનાં જે સ્વામીભક્ત માણસો
હતાં, તેઓ તેના કૃતદ્ધ અધિકારી આદિઓનો નાશ કરીને સુરથને ખોળવા
નીકળે છે, અને તે હાથ લાગતાં તેને ધામધુમથી તેની રાજધાનીમાં પાછો
લાવી, તેની રાજ્યગાદી ઉપર સ્થાપના કરે છે. (રાસમાળા પૃ. ૩૬૯.)

સોમેશ્વરદેવનો હરિહર પંડિતની સાથેનો પ્રસંગ એવો છે કે, હરિહર
પંડિત શ્રીહર્ષ વંશના ગૌડદેશીય હતા. તે ફરતા ફરતા ઘોળકે આવ્યા. તેની
સાથે ૨૮ ઘોડાં, ૫૦ ઉંટ, અને ૫૮૦ માણસ હતાં. તેણે આવીને વીરધવ-
ળને, વસ્તુપાળને અને સોમેશ્વરદેવને જુદી જુદી આશીર્વાદપત્રિકા કવિતામાં લખી
એક શિષ્ય સાથે મોકલી. તેથી વીરધવળ અને વસ્તુપાળ તેનું આવવું સાંભ-
ળીને રાજ થયા, અને મુલાકાતનો વખત ઠરાવી તેનો ઉતારા વગેરેનો બદો-
બરત કરી આપ્યો, પણ સોમેશ્વરદેવ કાંઈ ખોલ્યા નહિ અને નીચું ધાલી
જેસી રહ્યા. કેમકે તેની કવિતામાં કાંઈ કાંઈ અભિમાનીપણું જોયું, તેથી
માત્સર્ય ઉત્પન્ન થયું. બુદ્ધ્યે જઈને ગુરને રાજ તથા મંત્રીની પ્રસન્નતા અને
સોમેશ્વરદેવનું વૈમનસ્ય જણાવ્યું. એ જાણી સોમેશ્વરદેવ તરફનું હરિહરને
માફું લાભ્યું. સવારે રાજ મંત્રી સહિત મળવા ગયા. હરિહર તે બંનેને મ-
ળીને બહુ ખુશી થયા, અને તેણે રાજને શ્લોક કહ્યા તેમાં તેના પ્રતાપનું
અને દર્શનથી થયેલા આનંદનું વર્ણન હતું. હરિહરે બુદ્ધને પૂછ્યું કે આમાં
સોમેશ્વરદેવ છે કે નહીં? બુદ્ધ્યે ના પાડી. રાજ્યે હરિહરનું વસ્ત્રાલંકારાદિથી
સન્માન કર્યું. હરિહર મંત્રીને ઘેર ગયા ત્યાં પણ મોટી સલામ મળી હતી.
મંત્રીએ સન્મુખ જઈ સન્માન કર્યું તથા પરસ્પર વખાણ કર્યાં. મંત્રીએ પણ
હરિહરને વસ્ત્રાલંકારાદિથી સન્માન્યા, અને હરિહર ઉતારે ગયા.

એક દિવસ રાજમહેલમાં મોટી સલામ હતી, ત્યાં સોમેશ્વરદેવ પણ
બેઠા હતા. રાજ્યે હરિહરને કહ્યું કે આ ગામમાં મેં વીરનારાયણનું મંદિર
કરાવ્યું છે, તેમાં નાંખવાના લેખના ૧૯૮ શ્લોક અમારા પંડિત સોમેશ્વરદેવ
કર્યા છે, તે તમે જોઈ જાઓ. હરિહરે કહ્યું વંચાવો (અથવા બોલાવો).
ત્યારે રાજની આજ્ઞાથી સોમેશ્વરદેવ એ શ્લોક વંચી ગયા. (અથવા બોલી

ગયા). શ્લોક ધણા સુરસ અને વિદ્વતાથી ભરેલા હતા, પણ તેણે પોતા સાથે ચલાવેલી ઈર્ષ્યાનો બદલો વાળવાના ઇરાદાથી બોલ્યા કે, શ્લોક ધણા સારા છે, પણ એ શ્લોક ચોરેલા છે, એના પોતાના કરેલા નથી. કેમકે હું જ્યારે ઉઠજણુ ગયો હતો ત્યારે સસ્વતીકંઠાભરણના મંદિરના નિજ મંદિરમાં જે પ્રશસ્તિ છે તેમાં આ શ્લોકો મેં વાંચ્યા હતા, અને તે ભોજદેવનાં વર્ણનના છે. રાજાએ ખાત્રી માગી ત્યારે તેણે કહ્યું કે શ્લોક મારે પાઠે છે, મરજી હોય તો બોલી દેખાડું. એમ કહી તે એકસો ને આઠ શ્લોક પુરેપુરા વગર અચકાવે બોલી ગયા. આ જોઈ રાજા ખસીયાણો પડ્યો. મંત્રી આદિ સજ્જન વ્યથિત થયા, અને ખળ લોકો ખુશી થયા. સામેશ્વરદેવના એકનો તો પાર જ રહ્યો નહીં, કેમકે તેને તો ખાત્રી જ હતી કે તે શ્લોક પોતાના જ કરેલા છે. આવા મોટા પંડિતને હાથે પોતાનું ભર સભામાં અપમાન થયું તેથી મૃતવત્, સ્તંભવત્ અને ચિત્રવત્ થઈ ગયા, અને સભામાંથી ઉઠી ઘેર ચાલ્યા ગયા. સભા વિસર્જન થઈ. સામેશ્વરદેવ લાજને મારે બહાર તો શું પણ ઘરમાં પણ દોડને મ્હો દેખાડતા નથી અને હરિહર જ્યાં સૂધી આંહીં હોય ત્યાં સૂધી રાજસભામાં જવાનું પણ માંડી વાળ્યું. પણ ડાહ્યા માણસોને તાજે આઘાત લાગે ખરો પણ તે અસતી પટે રી-બાણા કરે નહીં પણ તેના ઘટતા ઇલાજ કરે છે તેથી સામેશ્વરદેવ વસ્તુપાળને ઘેર ગયા અને ખાત્રી કરી કે એ શ્લોક ખરેખર મારા જ કરેલા છે પણ પંડિતે મારી વિનાશકરણ આખર પાડી. હવે તેનો શો ઇલાજ કરવો ? મંત્રીએ તેને ઢાંદશ દધ કહ્યું કે, તમે શીકર રાજો માં હું તમારી શક્તિ જાણું છું. આપણે તેનો ઇલાજ કરશું. મને લાગે છે કે આમાં તેને જ અનુકૂળ કર્યા વિના ખીન્ને ઉપાય દેખાતો નથી; કેમકે પોતાથી વધુ શક્તિવાળાથી પરાજીત થયેલાએ કાં તો પરદેશ જાતું રહેવું અને કાં તો તેનું જ શરણ લેવું એમાં કુશળ છે. કહ્યું છે કે—મજતે વિદેશ મધિકેન જિત સ્તદનુ પ્રવેશ મથવા કુશલઃ એવું વચન છે માટે ચાલો મારી ભેળા આપણે તેને હિતારે જઈએ. સામેશ્વરદેવે પણ તે વાત પસંદ કરી અને બંને તેને ત્યાં ગયા. સામેશ્વરદેવને બહાર રાખી પોતે અંદર ગયા, અને કહ્યું કે સામેશ્વરદેવ તમારી પાસે આવે છે. હરિહર હસ્યા અને જલદી અંદર લાવો એમ કહ્યું. મંત્રી બહાર આવી તેને તેડી ગયા. હરિહર સામા આવ્યા અને

સેટી પડ્યા, અને ઘણું માન દઈ આસન આપી જેસાર્યાં. સોમેશ્વરે કહ્યું, મહારાજ મારો નીસ્તાર કરવો આપના હાથમાં છે. હું નાહક પરકાવ્યહર-જીના પંકમાં બૂંટ્યો છું. મોટા પુરુષોનો ધર્મ છે કે ઘેર આલીને શત્રુ પણ આવે તો તેનું પણ સારું જ કરે. હરિહર આ નમ્રતાનાં વચનથી રાજી થયા અને વચન આપ્યું કે હું તમારો એ પંકમાંથી અવશ્ય ઉદ્ધાર કરીશ, કીકર રાખશો નહીં, હું તમારું ગૌરવ પાછું સ્થાપિત કરી આપીશ. આમ ખાત્રી લઈ બંને પોત પોતાને ઘેર ગયા.

હરિહરે સવારે રાજને ત્યાં સભા બોલાવરાવી અને તેમાં સોમેશ્વરદેવને બોલાવ્યા. સભા સમક્ષ તેનાં બહુ વખાણ કરીને કહ્યું કે, ગયા પ્રસંગમાં કાંઈ મારું પરાક્રમ ન હતું માત્ર સરસ્વતીદેવીની તેમાં મોટાઈ છે, જેની કૃપાથી મારામાં આ શક્તિ આવી છે. વસ્તુપાળે કહ્યું શું શું? હરિહરે કહ્યું કે મેં નદીકાંઠે સરસ્વતીનો મંત્ર સાંધ્યો એના હોમકાળે સરસ્વતી પ્રત્યક્ષ થયાં, અને વરં વ્રૂહિ કહ્યું. મેં માગ્યું કે એક સામટાં ૧૦૮ સુધી ઋગ્વા, શ્લોક, કાવ્ય, વસ્તુ, વૃત્તાંત કે બીજી વસ્તુ જે કાંઈ બોલી જાય તે હું ધારી શકું એવું સામર્થ્ય આપો. સરસ્વતીએ તથાસ્તુ કહ્યું તે દિવસથી મારામાં એ શક્તિ આવી છે. રાજાએ ખાત્રી માગી ત્યારે કહ્યું કે તમારે જે બોલવું હોય તે બોલો હું તે લખી જઈ. રાજા ૧૦૮ શ્લોક બીજા લખ્યા તે હરિહરે લખી દેખાડ્યા તેથી સહુને ખાત્રી થઈ અને સોમેશ્વરદેવનું મુખક્રમળ ખીલ્યું. રાજાએ કહ્યું હાલના સમયમાં લોક આખો, ભૂખ, તરશ, તાપ આદિની ચિંતાથી રહિત છે તેમ છતાં આપે શા હેતુથી દૂષિત કર્યાં? હરિહરે આગળની હકીકત કહી દેખાડી, અને કહ્યું કે નીતિ એવી છે કે પ્રિયકરને અને અપ્રિયકરને યથાર્થ બદલો મળવો જોઈએ. રાજાએ કહ્યું ભલે એમ હો પણ સરસ્વતીપુત્રોમાં તો પરસ્પર રનેહ જ હોવો જોઈએ. એમ કહી બંનેને પરસ્પર ગળે વળગાડ્યા. સોમેશ્વરદેવ નિષ્કલંક થયા અને તેનું ગૌરવ પુનઃ સ્થાપિત થયું.

આમ થવા છતાં પણ મંત્રીના મનમાંથી આ દંશ ગયો નહીં, અને કાંઈ યુક્તિથી હરિહરને ગર્વમુક્ત તો કરવા એવું ઠસી ગયું. એક વાર હરિહરે મંત્રીને પોતાના કરેલા નૈપધ્યરિત્રના શ્લોક બતાવ્યા. મંત્રીએ કહ્યું આ શ્રી-

હર્ષના કરેલા નૈપથકાવ્યના છે ? હરિહરે કહ્યું નાં, તે મારા પોતાના કરેલા છે. મંત્રીએ તે છુટક છે કે પુસ્તક છે ? પુસ્તક હોય તો જરા વાંચવા રાતની રાત આપશો ? એમ પૂછ્યું. હરિહરે ખુશીથી હ્યો કહી આપ્યું. મંત્રીએ ત્વરાથી લખનાર લહીયાઓ બેસારી તે પુસ્તક આપું લખાવી લીધું, અને પાનાને ધુંવાડો દઈ, ધૂડમાં રંગદોળી, જૂતાં પુંડાં અને મેલા બાંધણામાં બાંધાવી, પોતાના પુસ્તકના પટારામાં સહુથી નીચે મુકાવી દીધું. કેટલેક દહાડે હરિહર પાછા આવ્યા સારે મંત્રીએ પેલા શ્લોક ફરી બોલવા કહ્યું. પંડિત બોલ્યા સારે કહ્યું કે આ શ્લોક મેં ક્યાંક વાંચ્યા છે. તે દી જ મારા મનમાં આવ્યું હતું તેથી આજ ફરી બોલાવ્યા તેથી વધુ ખાત્રી થઈ. ઘણું કરીને તે પુસ્તક જ મારે ત્યાંથી નીકળશે. એમ કહી માણસો પાસે તે પુસ્તક કંડાવી પંડિત પાસે ધર્યું, ને કહ્યું કે જુઓ તમારા શ્લોક મેળવો. પંડિતને આથી બહુ આઘાત લાગ્યો ને થોડા દિવસ ત્યાં રહી સોમેશ્વરદેવની અદેખાઈ અને આવી ખટપટથી અકળાઈ ઘાળકા છોડી સોમનાથ તરફ ચાલ્યા ગયા. (પ્ર. ૨. હરિહર પ્રબંધ પ્ર. ૧૨)

સોમેશ્વરદેવે વસ્તુપાળને જેમ વીસળદેવના મામા સિંહનો હાથ કપાવવા બાબત થયેલા હુમલામાંથી બચાવ્યા તેમ આગળ એકાદ તેની ઉપર આવેલા લાંચ રસ્વતના તહોમતમાંથી પણ બચાવ્યા હતા. ઇત્યાદિ ઉપકારના બદલામાં વસ્તુપાળે તેને જમીન, વાડી અપાવી સ્થિર વૃત્તિ કરી આપી હતી.

સોમેશ્વરદેવની કે વસ્તુપાળની જન્મ તારીખ કે સાલ મળતી નથી તેમ સોમેશ્વરદેવની તો મરણની સાલ પણ મળી નથી. માત્ર તે બંને સમકાલિક હતા એટલું આમાંથી તેના વખત માટે તો મળે છે.

૪. પ્રયોજન—સોમેશ્વરદેવને આ પુસ્તક રચવામાં—૧ પોતાના જન્મના રાજાના મંત્રી, અને પોતાના આશ્રયદાતા મિત્ર તેના યશનું વર્ણન થાય. ૨ એ પ્રસંગે પોતાનું કવિત્વ બહાર થતાં યશ મળે. ૩ ઐતિહાસિક હકીકત સચવાઈ રહે અને એથી ૪ લોકોને જગતમાં જે દુર્લભ એવા ચાર પદાર્થ મળે, અને તેના પેટામાં મનુષ્યજન્મનું સાક્ષ્ય કરનાર જે મોક્ષ તે પર્યંત મળે. એથી અધિક ઉત્તમ પ્રયોજન ત્રિલોકીમાં કહ્યું છે. માણસ માત્રની પ્રવૃત્તિ સુખમાં હોય છે તો જેથી આત્યંતિક સુખ મળે એ અને એથી વિવિધ

પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ ધાય એનાથી ખીણ ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ કર્મ છે. ઇતિહાસના જ્ઞા-
નથી મોક્ષ મળે એ માત્ર કલ્પના જ નથી. બુદ્ધિ વચન—

ધર્માર્થ કામમોક્ષાણા મુપદેશ સમાન્વિતમ્ ॥

પૂર્વવૃત્ત કથાયુક્ત મિતિહાસં પ્રચક્ષતે ॥

(વા. ખૂ. પૃ. ૯૨૪)

મારે પોતાને માટે ઉપલ્પ્યાં પ્રયોજન સિવાય વધારેનું પ્રયોજન અમ-
દાવાદની વિદ્યા વૃદ્ધ્યલિલાપિણી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની દરમાશ ઉહા-
વવી એ. એમણે મારે માથે કૃપા કરીને આ કામ મને સોંપ્યું. તે મારે
“ભાનતું હતું અને વેદો કહ્યું” થયું. કેમકે હું આવા ઐતિહાસિક કામ અને
સમસ્યોદ્ધારી કવિતાના કામનો ઉત્સુક તેને હાથ આ કામ આવ્યું તો તે અનેક
અગવડ વેદીને પણ પાર ઉતારવાની દરજ્જા અદા કરવી જોઈએ તે બરાબર થઈ-
શકી હશે કે નહીં તેમાટે હું ખાતરી આપી ન શકું.

હરેક કામમાં સગવડ અને અગવડ બંને હોય છે. સગવડ માટે તે કરી
આપનારનો ઉપકાર માનવો જોઈએ તે અને હું માનું છું. અગવડ માટે જેટલી
રીતે અને જેવી તળનીજથી જેટલી દૂર ધાય તેટલી કરી, આદરેલા કામમાં આદર
સહિત આદિથી અંત સુધી ખંતથી તત્પર રહી તે પાર મૂકવું જોઈએ. (હું ઉત્તમ
જનમાં ગણાવાના અવિવેક કરના ભર્તૃહરિનો શ્લોક આંહી મુકતો નથી.)

મારા હસ્તક કીર્તિકૌમુદીનાં એ પુસ્તક હતાં પણ તે બંને એટલાં તો
અશુદ્ધ કે વખતે આખું પદ્ય તેથી અજ્ઞાત રહી જાય. પ્રથમ તો એ એ પુસ્ત-
કનો મુકાબલો કર્યો તેમાં પાઠકરનાં ૩૯ સ્થળ તરવાણાં તથા શુદ્ધિપત્રકનાં
૮૯ સ્થળ દેખાણાં. જો કે એ બંને પુસ્તક ઘણું કરી એક ખીન ઉપરથી
કોપી કરેલાં હોય એમ જણાયું, તોપણ લેખકદોષને લીધે બંનેમાં બુદ્ધિરો
પડી ગયેલો જોવામાં આવે છે.

પુસ્તક રચનાર જેમ વિદ્વાન જોઈએ તેમ લખનાર પણ વિદ્વાન જોઈએ.
“નક્ષત્રમે” અક્ષર ન દારત” એમ કહેવત છે, અને “મક્ષિકા” સ્થાને મક્ષિ-

૧. એક લેખક નક્ષ કરતો હતો, તેને ઉપરનું વચન યાદ હશે (કે
તે પછે જ ઉત્પન્ન થયું હશે) તેથી સામી પ્રતમાં પાનાના બેવનમાં આવી
ગયેલી માખી, મરી જઈ ચ્હોંટી રહી હશે, તો આણે પણ માખી પકડી,
મારીને તે પોતાની પ્રતમાં તે સ્થળે ચ્હોંટાડી દીધી.

કા” એ પણ કહેવત છે, તોપણ નકલમાં અક્ષરની જરૂર જ છે. નકલમાં અક્ષર ન જોઈએ એ દાખલો વિદ્વાન લેખનાર હોય તો કામ આવે; પણ માને ચિતારાનું કામ કરી જાણનારા લેખકને તો એ નુકસાનકારક જ છે, કેમકે વિદ્વાનતા લખેલા પુસ્તકમાં પણ હથેરીટીથી, નજરચુકથી, ઉધ્ધરે કરેલાં કાં-ણાંથી અને મેલ ડાઘ કે શાહીનું રેલવું કે ઝુટવું વગેરે દોષથી સંદિગ્ધ કે ન્યુતિ થાય તે અવિદ્વાન લેખક એમને એમ અડાવે જાય. જેલી પ્રતમાં તો ખાટો, કાણું કે કાંઈક અંશ દેખાતો હોય, ઇલાદિ ઉપરથી આંહી શું અક્ષર હશે એ કલ્પી પણ શકાય, અને અક્ષરપૂર્તિ કે પાદપૂર્તિ કરવાની શક્તિ-વાળા તેમાં પોતાની શક્તિ ચલાવી પણ શકે, પણ અવિદ્વાન લેખકના લેખમાં તો પછે એ પણ રંછું નહોય અને સીધું જ લખાણું હોય, એટલે જેસારીને વાંચનારના પૂરા રોજ. (જેમ એક અનુભવી વિદ્વાને શ્રાદ્ધના પુસ્તકમાં ડીટકું ખવાઈ ગયેલા સૂનો મૂ વાંચી પિંડેષુ સૂત્ર દાનં ને બદલે સૂત્રદાનં જેસારી અનર્થ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો તેમ). વિદ્વાનતા લખાણોમાં પણ વ, ચ, જ, જ્ઞ, સ્વ, રવ; ઘ, ઘ, ઘ; ટ, ર; ત, ન; પ, ય; ક, ફ; અને મ, મ; વગેરે અક્ષરોમાં સંદિગ્ધતા રહી જઈ એક બીજા રેળભેળ થઈ જાય છે. તેમ પ્રાચીન ઢબના લખાણમાં ન મળે પદચ્છેદ કે વિરામ, કે સ્વરૂપવિરામ ચિન્હ, સમાસદર્શક (હાઈફન), સંયોધન કે આશ્રયદર્શક ચિન્હ. સાઈ થયું કે સમાપ્તિ ટાંણે પણ મિ. કાથવટેનું છપાવેલું પુસ્તક મને મળ્યું, અને એનાથી ધણું સાઈ અજવાળું પડ્યું. તેમાં તેમણે પોતાથી બન્યું છે તેટલું સુધારી, વધારી, નોટ, નોંધ, આપી સુગમતા કરી આપી છે, તોપણ તેમાં પણ તેને દ્રુટલેક સ્થળે નિરાશ થવું પડ્યું છે; કેમકે તેમને પણ જે લખેલાં પુસ્તકો મળેલાં તે પણ હું ઉપર વર્ણન કરી ગયો તેવી જ માથાકૂટ કરાવનારાં મળ્યાં હતાં. વિદ્વાન તેનું દોહન કરી રસ્તો કહાડે જ, અને મિ. કાથવટેએ પણ એમજ કર્યું છે, તેથી હું તેની મદદ બહુ જ ઉપયોગી થઈ છે, અને તેથી મેં પાછળથી મારામાં ક્યાંક ક્યાંક સુધારી પણ લીધું છે, જેથી હું એઓ સા-હેબનો આંહી જ અત્યંત ઉપકાર માની લઉં છું. મિ. કાથવટેએ જે પાદકે-રની નોટ આપી છે, તેમાં A ની નોટ તો ખરોખર (ક્યાંક અપવાદ બાદ

કરીને) મારી પાસેના નાના પુસ્તકના પાઠોપાઠ (પાઠ જ નહિ પણ ખોટા પણ) મળતા આવે છે. એ પુસ્તક તેમણે મિ. અવેરીલાલ યાત્રિક પાસેથી મળ્યાનું લખ્યું છે, ને રખખેને સાહેબ મહેરબાન વોટસન સાહેબને તેમણે એ જ પુસ્તક આપ્યું હોય, અથવા તેની નકલ હોય. મિ. કાથવટેનું પુસ્તક (છાપેલું) હાથ લાગ્યા પછી, તેની સાથે મારી પાસેના પુસ્તકને મેળવી નેતાં, ૨૧૫ પાઠેર ભેળા થયા છે. એ બધા પાઠેર હું મૂકવા ધારતો હતો, પણ તેથી લખાણ બહુ થઈ જાય, તેમ આ કાંઈ મૂળ પુસ્તક નથી કે જેના શબ્દો ઉપર તે મૂકી શકાય. તોપણ મેં ક્યાંક ક્યાંક મારા બા-
યાંતર નીચે એ વાત નોટમાં દર્શાવી છે ખરી.

સ્થળનાં તથા માણસોનાં જાળખાણ માટે મિ. કાયવટેના પુસ્તકમાંની નોટમાંથી જે શબ્દો આમાં આવ્યા છે, તેની સુધારા વધારા સાથે તથા નવા આવેલા શબ્દોની સમજણ બીજેથી મેળવી આ પુસ્તકના છેવટમાં મૂકી છે. કેટલીક બાબતો માટે મેં પ્રયંધ ચિંતામણિ, પ્રયંધ ચતુર્વિંશતિ, હર્ષાંક, સુકૃત સંકીર્તન, ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ભૂગોળ હરતામલક, જગદુ ચરિત્ર (ભાષાંતર), વસ્તુપાળ તેજપાળ રાસ, ભારતવર્ષીય પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાવ્ય, શબ્દચિંતામણિ, વાચસ્પત્ય બૃહદ્ભિધાન, અને છેવટમાં રાસમાળા (ભાષાંતર), વગેરે પુસ્તકોની મદદ લીધી છે, તેથી તેના કર્તાઓનો, છ-પાવનારાઓનો અને સંગ્રહ કરનારાઓનો હું ઉપકાર માનું છું, અને તે સાથે આ કામ મને સોંપનાર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો પણ ઉપકાર માનું છું.

આ પુસ્તક રચવામાં એક તો દીકા વિનાયું, અને તે કાવ્યનું પુસ્તક,
તે પણ પદ્યમય, અશુદ્ધ, અને અપૂર્ણ; તે સાથે તેનું ગુજરાતીમાં કરવું, તે
પણ પદ્યમય, તે પણ સમજી શકાય અને અંલગ્રાસવાળું, એથી મૃગના જેવે
અરોબર ભાવાર્થ આવી શકેલા છે, તોપણ મારાથી બનતો પ્રયાસ
કરી, સરલતા સાચવતાં, ભાવમાં કઠિનતા આવવા દીધી નથી. તે સાર પુસ્તક
તૈયાર કર્યા પછી, ફરી તપાસી જઈ છોલછાલ કરી સુધારવું પડ્યું. જ્યાં
દ્વયર્થ કે પર્યાય શબ્દોનું લંગડાણ નહીં, સંધિકાર્ય નહીં, અંલગ્રાસ સા-
ચવવા ઇત્યાદિ કઠિનતાવાળી આપણી ભાષાને લીધે, અરોબર ભાવ આવી ન

શક્યો હોય ત્યાં વિસ્તૃત નોટ, તેના અન્વય વગેરે કરીને, અનુદ્વંજતા સાચી છે. તોપણ નવી પદ્ધતિના લાપાના નિયમ, એક દેશી લાપાના શબ્દો, સ્વયં દીર્ઘ વગેરેની સંભાળ નહીં રહી હોય એ હું કબૂલ કરું છું, અને તે ન જ રહે, તથા બીજાઓ પણ નથી રાખી શકતા એમ મેં સરસ્વતીચંદ્ર, સમાલોચક, બુદ્ધિપ્રકાશ, સ્નેહમુદ્રા, સાહિત્ય, કાવ્યમાધુર્ય, અને ગુજરાતી વગેરેમાંની ગુજરાતી કવિતામાંના દાખલાઓ દ્વારા સાબિત કરી રાખ્યા છે, પણ લંબાણભયથી તથા જરૂર નહિ હોવાથી આમાં મૂકવા ઉચિત ધાતું નથી. માત્રામેળ છંદમાં એવી અગવડ ન આવે, પણ અક્ષરમેળ છંદમાં તો આવે જ, તેથી આમાં પણ આવી હશે જ, અને આવી છે જ, પણ મનુષ્ય માત્ર દોષપાત્ર તો છે જ, પછી કાષ્ઠમાં કાંઈ તો કાષ્ઠમાં કાંઈ, પણ સૂત્ર પુરુષોનો ધર્મ છે કે તેઓ ગુણ દોષો બુદ્ધો મૂઢાણાન્નિદુઃસ્વેદા વિવેશ્વરઃ ॥ શિરસાઝ્ઞાઘટે પૂર્વે પરં કંઠે નિયચ્છતિ' (કુવલયાનંદ) એમ કરે છે; તેમ મારે માટે પણ આમાં કરશે જ એમ ખાતરી રાખી, છેવટમાં હૈશ્વર પદ્યુક્ત પદ્યની સમાપ્તિ સાથે આ પદ્યાત્મક ગ્રંથની પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરું છું.

સંવત ૧૯૬૩ ના પૌષ વદિ ૪ ગુરુ.
તારિખ ૩, જાનવારી ૧૯૦૭
મુકામ રાજકોટ.

આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્ત.

લાપાંતર કર્તા.

તા. ક.—આ પ્રસ્તાવના પૂર્ણ થયા પછે પ્રોફેસર મિ. કાથવટે સ્વર્ગવાસી થવાના ખબર જાણી બહુ ખેદ થયો; કેમકે તેઓ આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતી વખતે હયાત હતો તો મારા અને એમના વિચારની આપ લે થઈ શકતો. દૈવચ્છા.
તા. ૧૯-૩-૭.

આ. વ. હ.

૧. શિવજી જેમ ચંદ્રમાને અને વિષને ધારણ કરે છે તેમ વિદ્વાન ગુણ અને દોષ બંનેને ગ્રહણ કરે છે. તેમાં શિવજી જેમ ચંદ્રમાને માથે ચઢાવે છે અને એરને ગળામાં રાખી મુક્યું છે તેમ વિદ્વાન પણ ગુણને માથે ચઢાવે છે (માથું હલાવી વખાણે છે) અને દોષને ગળામાં રાખે છે એટલે ગળાની બહાર કાઢતા નથી અર્થાત્ કહેતા નથી.

અથ શ્રી

કીર્તિ-કૌમુદી.

(ગુજરાતી સમશ્લોકી ભાષાંતર.)

(ગુર્જર ભાષાંતર કવિ કૃત મંગળાચરણ.)

વંદે વેદાંતવિદ્વેદ્યં, વંદ્યં વેદવિદ્યાં વરમ્ ।

યત્તદ્ભર્ગીરવ્યભર્ગોહં, ચતુર્વર્ગ-પ્રદાયકમ્ ॥ ૧

પ્રણમ્ય ગણપં ગુણ્યં, શ્રીવાણીં પિતરૌ ગુરું ।

ગિરા ગુર્જરયા કીર્તિં, કૌમુદી-કાવ્ય મારમે ॥ ૨

(મૂળ કવિ કૃત-મંગળાચરણ.)

શ્રીચતુર્ભુજના^૧ ચારે, આયુધે શોભતા બુદ્ધે;

ધર્મ-રક્ષકની^૨ પેઠે, શ્રી^૩દાત્રી સંતને હજી.

૧

૧. અર્થ-વેદાંત બ્રહ્મનારાયણે બ્રહ્મવા યોગ્ય, વેદ બ્રહ્મનારાયણે વંદન કરવા યોગ્ય, અને ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એ ચાર વર્ગને આપનાર જે ભર્ગ=શિવ નામનું શ્રેષ્ઠ તેજ તેને હું વંદન કરું છું. (૧) ગુણવાળા ગણપતિ, શ્રી સરસ્વતી દેવી, માતા, પિતા, અને ગુરુ એઓને પ્રણામ કરીને હું કીર્તિ-કૌમુદી નામનું કાવ્ય ગુજરાતી ભાષામાં (કરવાને) આરંભું છું. (૨)

૧. વિષ્ણુ. ૨. પહેરેગિર. ૪ પ્રહરના જેમ પહેરેગિર હોય તેમ. ૩. સમક્ષિ.

ગિરિ-ભૂમાં^૧ કરે ક્રીડા, જોતા ઉચ્ચ પયોધરા;^૨
 ચંદ્રકે^૩ શોભતા પ્રીતિ, નીલકંઠ^૪ સદા કરો. ૨
 શિવ-ગૌરી^૫-તન શોભી, જટા-મેથે સમૃદ્ધિ દે;
 કાર્તિકે^૬ તાત! કે માત!, કહી બકર્યું^૭ જવાબ દે. ૩
 શિવ-કેશવનું એક, અંગ દે મોદ આપને;
 કામદેવ નમે જોને, ખીતો રાજ થતો મને^૮. ૪
 વંદ સરસ્વતી કરા, હં તમોહારિ^૯ તેજને;
 કરે સુદમ પદથોને, પણ સાક્ષાત જો જોને^{૧૦}. ૫
 સદા સરસ્વતી^{૧૧} વંદ, જોના ઉપાસને^{૧૨} વધ્યા;
 પ્રસવે પુષ્પવત્ કાવ્યો, કવિરૂપી દુષો^{૧૩} બધા. ૬
 વંદ છે કવિયો જોની, ચક્રિ^{૧૪}-રહોરમ-વાસિત^{૧૫};
 ભમેછે કીર્તિ ભૂપોની, કર્તી ત્રિલોક્ય^{૧૬} હર્ષિત. ૭
 કવિયો જ્ય પામો જો, સુકેતે^{૧૭} મંત્રાવડે^{૧૮} યથા;
 રસો^{૧૯} ચિદ્રૂપિ^{૨૦} ચિત્તોમાં, ઉદ્ભવાવે^{૨૧} બધા તથા. ૮

૧. પર્વતની પૃથ્વીમાં અને પાર્વતીજીમાં. (ગિરિ: ભૂ: અને ગિરિ: મ-
 જ્ઞતીતિ એમ વિગ્રહ છે. અથવા ગિરિજા એ શિલ્પ પદ ન કર્યું હોય તો પણ
 આલે. કેમ કે શિવજી પણ ગિરિ=કૈલાસની પૃથ્વીમાં ક્રીડા કરે છે. પણ શિલ્પ પ-
 દમાં વધુ ખૂબી છે. ૨. મેઘ અને સ્તન. ૩. મોરપીંછ ઉપરની આખ્ય, અને
 ચંદ્ર. (આમાં સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય છે.) ૪. મોર અને શિવજી. ૫. અર્ધના-
 રીશ્વર. દક્ષિણમાં સાલાપુર ડીરદ્રીકટમાં અર્ધનારીનરેશ્વરની નાની મૂર્તિનું દે-
 વળ છે. (કાં) ૬. કાર્તિક સ્વામીએ. ૭. જોલાવ્યું. ૮. મનમાં. શિવજીએ
 બાલ્યો છે એટલે તેને જોઈને ખીયે છે અને કેશવ=શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પિતા
 થાય તેને જોઈને રાજ થાય છે. ૯. અજ્ઞાન અને અધિકારને હરનાર. ૧૦. જનમાં.
 ૧૧. સરસ્વતીને. નદી તથા દેવીરૂપ. ૧૨. પાશે (કાંઠે) રેવાથી તથા સેવા
 કરવાથી. ૧૩. વૃક્ષો. ૧૪. સારી કેશી. ૧૫. તે રૂપી સુગંધથી વાસેલી જે-
 મેકે વાળાવાસી. ૧૬. ત્રિલોક્યને. ૧૭. સારી ઉક્તિવડે. ૧૮. દેવ વગેરેના સા-
 ધન માટે તંત્ર વગેરેથી યુક્ત એક જાતના શબ્દ. ૧૯. શૃંગારાદિ નવ. મૃં-
 ગારહાસ્યકરુણરૌદ્રહીરમંયાનકા: ॥ લીમત્સોદ્ધૃત રસ્યષ્ટૌ રસા: શાંત
 સ્તથાં મત: ॥ (સાહિત્ય દર્પણ) ૨૦. ચૈતન્યરૂપી. ૨૧. "પ્રવેશાવે" પાઠ.

મીઠાશે પામિ ^૧ મ્હોટાઈ, કવિ-ભૂંગની ^૨ પદ્મિણી;	
વંદું તે હઘ ^૩ વાણી જે, રામાયણ કવિ તણી ^૪ .	૯
સ્તવિયે તેજ વાઘ્મીકિ, યદૃપાથી યયું મહત ^૫ ;	
શ્રી દશરથનું વ્રત ^૬ , જે કે શ્રવણ ^૭ -દુઃખ-કૃત.	૧૦
નમ્ય ^૮ કેમ ન સતોને, થાય સત્યવતી-સુત ^૯ ;	
જેણે સુપર્વ ^{૧૦} ઠાંસેલું, સ્વર્ગ-વત રમ્યું ભારત.	૧૧
રામ-ચરિત ^{૧૧} કેરા જે, કાળિદાસ થયા કવિ;	
થયા સંયોગ એવા એ, દૂધમાં શર્કરા ન્યવિ.	૧૨
મંડાણો હો દુરકિતથી, કાં હો નીરાંત્ય ઇચ્છિતો;	
સાચેસાચું કહું મિત્ર ! ત્યારે તું સેવ્ય ^{૧૨} માધ ^{૧૩} તો.	૧૩
રહિ તે સોમ ^{૧૪} -આથ્રે જે, કર્તા અર્જુન ^{૧૫} તેજના;	
ભારવિ ^{૧૬} -કૃતિ રાકાવત ^{૧૭} , શોભે કુવલય ^{૧૮} -ત્રિયા.	૧૪

૧. વાણીમાં મધુરત્વ અને પદ્મિણીમાં મધુ, એ મીઠાશવડે મ્હોટાઈ પા-
મેલી. ૨. ભ્રમરોની કમળવેલ્ય. ૩. મનોહર. ૪. વાઘ્મીકિની. ૫. વખણાવું.
૬. આચરણ અને ચરિત્ર. ૭. શ્રવણ નામનો યાત્રાળુ. (શ્રવણ) અને કાન.
૮. નમવા યોગ્ય. ૯. વ્યાસ. ૧૦. દેવતાઓ અને ભારતનાં પર્વ. ૧૧. રઘુ-
વંશ કાવ્ય. ૧૨. સેવ્ય મા=સેવ્યમાં. ૧૩. અધ=પાપ. મા અને અઘનો
માઘ એમ સંધી ગુજરાતીમાં થાય નહિ; પણ તે વિના જે અર્થ કાઢવા એ
અને નહિ તેથી નિરંકુશાઃ કવયઃ એ વાક્યનો લાભ લઈ ચલાવવું જોયે.
નિર્વૃત્તિ ઇચ્છનારાયે માધનું સેવન કરવાનું જેમ આમાં છે તેમ ખીજે પણ છે—
મુરારિ-પદ-વાંછા ચેન્માઘે ચિત્તલયં કુરુ (આમાં મુરારિનો ખીજો અર્થ
મુરારિ કવિ છે. માધ કાવ્યની ઉત્તમતા વિશે એક ખીજું પણ વચન છે.
નવસર્ગે ગતે માઘે નવશબ્દો ન વિદ્યતે. ૧૪. ચંદ્ર અને શિવજી. (ઉમયા
સહિતઃ સોમઃ) ૧૫. ધોળું અને અર્જુન પાંડવ. જે; અર્જુન-તેજના કર્તા છે
એવા સોમને આશ્રીને રહી એવી. ૧૬. ભારવિ કવિની કૃતિ=કિરાતાર્જુનીય કાવ્ય
૧૭. પ્રણિમાની પદ. ૧૮. કમળ અને ભૂમંગળ.

- ખટે^૧ છે કવિયો ચૂપ, યયા કાદંબરી^૨ સુખ્યે;
 ૩બાણુ-શબ્દે^૩ અનખ્યાય^૪, થાય એ સ્મૃતિયો^૫ બણે. ૧૫
 ચંદનો મલયાદ્રિનાં, વચનો ધનપાળનાં;
 રસાળાં^૬ ભરિ છાતીયે, કાણુ હંડા નથી અન્યા. ૧૬
 કવિ વિલ્હણથી પામી, સ્વચ્છતા જે સરસ્વતી;^૭
 ૮ધન-દુર્જનથીયે તે, કદી મેલી નથી થતી. ૧૭
 વહિયે હેમચરિત્રી, હદે નિત્ય સરસ્વતી;
 જેણે ઝીતી ૯તામ્રપર્ણી, શબ્દ^{૧૦}-રનો નિપાવતી. ૧૮
 શ્રેષ્ઠ ^{૧૧}સુમનસોમાં જે, સ્તવિયે ^{૧૨}નીલકંઠ તે;
 જે ^{૧૩}સર્વજ્ઞતાણું ચિત્ત, ન દર્પકોપ^{૧૪}-યુક્ત છે. ૧૯

૧. યોગ્ય છે. ૨. એ નામનું ગદ્યકાવ્ય. ૩. બાણુ=કાદંબરીના કર્તા.
 તેનો શબ્દ અને છૂટતા બાણુનો શબ્દ. કોઈ કહે છે કે બાણુ એટલે વાંસળી
 તેનો શબ્દ. ૪. ન બાણુય એવો પ્રસંગ પ. મનુ—નાધીયીતામિવં જગદ્વા
 સૂતકાન્નાદ્યમેવ ચ ॥ ૧૧૨ ॥ નીહારે વાણશબ્દે ચ સંધ્યયોરેષ સોમયોઃ ॥
 (અ. ૪) વાણશબ્દે=શરધ્વનૌ. વાણોવીણાવિશેષ इत्यन्ये. (કુલ્લુક ભટ.)
 યાજ્ઞવલ્ક્ય-વાણાર્તનિસ્વને (અ. ૧ શ્લોક ૧૪૮.) વાણોવંશઃ (વિજ્ઞાને-
 શ્વર). ૬. આદ્રિ તથા નવરસે યુક્ત. ૭. સરસ્વતી નદી અને સરસ્વતી દેવી.
 ૮. મેધ અને ક્ષણા. ૯. એ નામની દક્ષિણની નદી, તે રત્નોત્તી પેદાશ માટે પ્ર-
 ખ્યાત છે. વૈદ્યર્યપર્વત સ્ત્રવ શ્રીમાન મણિમયઃ શિવઃ. (ભા. વ. ૮૮)
 તેના સમુદ્રસંગમ સ્થળે મોતી પાકે છે. તામ્રપર્ણી સમેતસ્ય સુક્તાસારં
 મહોદધેઃ । તે નિપત્ય દદુસ્તસૈ યશઃ સ્વમિવસંચિતં ॥ (રઘુવંશ) આઠ
 આદર (આજ્ય) માં તામ્રપર્ણીને પણ ગણી છે. (બ. સ. અ. ૮૧, વા.
 બૃ. ૫. ૩૨૭૫) આંહી મૂળમાં યથા પદ હતું (તામ્રપર્ણી જિતાયથા)
 તેથી અર્થ સમજાતો નહોતો. વિચાર કરતાં યથા પદ હૃદયે ચઢી આવ્યું
 અને તેજ ખરું છે એમ માની તે પ્રમાણે અર્થ કર્યો અને મૂળમાં સુ-
 ધાર્યું. ૧૦. હેમાચાર્ય કૃત હૈમકોશ (હૈમીનામમાળા), અનેકાર્થ હૈમ વગેરે
 શબ્દસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૧. દેવતાઓ અને વિદ્વાનો. ૧૨. શિવજી અને એ
 નામનો એક કવિ. ૧૩. શિવજીનું એક નામ છે અને સર્વ જ્ઞાણનાર. ૧૪. દર્પક=
 કામદેવ. (કંવર્પોદર્પકોડનંગઃ અમર.) ઉપયુક્ત તથા દર્પ=ગર્વ અને ક્રોધે યુક્ત.

ન દેખું હેતુ એમાં કો, દુર્જનો જે જઈ કને;
 ભસે છે અતિ સાધુને, ફેર્યા જેમ પાંચને. ૩૭
 ૧ તો સપાખી જન સભા, દોષ-રોં તજવી તથા;
 બહુ ગર્હભ વાળી જૂ, ઉકડાંની નૃપેં યથા. ૩૮
 દુર્જનેં અપમાન્યેથી, સાધુની આરતા વધે;
 જેમ ભસ્મવળ્યેં માંજ્યે, કાચ ચોખ્ખો બને બધે. ૩૯
 છો રથો દુર્જન કોષી, મોજમાં હોય તોય તે;
 થાય દીઠો કષ્ટ-કારી, રતિમાન^૨ કાકની પઠ્યે. ૪૦
 બે-બ્રહ્મા^૩ દુર્જનો છે એ, ખોટી છેજ પ્રસિદ્ધતા;
 એ જગત-તાપકોને તો, ઘટે છે સમજવહતા.^૪ ૪૧
 ખળ-વેતાળથી ઠાંસ્યા, આ કવેળાસમા^૫ વને;
 સંતોના પડકારા હો, શિખાબધી^૬ સમા મને. ૪૨
 છે એવા કોક જે દીઠો,^૭ અશુદ્ધો શુદ્ધ થાય છે;
 જે દીઠો થાય શુદ્ધાયેં, અશુદ્ધ એહવાય^૮ છે. ૪૩

૧. તેથી પાપીજન-સહિત સભા દોષત માણસોયેં તજવી. રાજા જેમ
 બ્રહ્મા ગધડાં વાળી ઉકરડાની જમીનનો ત્યાગ કરે છે તેમ. આ શ્લોકમાં મુ-
 જમાં સહસ્રા ઘનરાસભા એ પાદ ખીજે તથા ચોથો શ્લેષરૂપ એનો એ
 આવે છે. એનો વિમલ તથા અર્ધઆમ છે. સહસ્રા=એકદમ. ઘનાઃ રાસભાઃ
 વસ્ત્રાં (બ્રહ્મા ગધડાવાળી) અઘેન સહિતાઃ સાઘાઃ, તેજતેનરાશ્ચ સાઘનરાઃ
 તૈઃ સહ સહસ્રાઘનરા પવંભૂતા સભા=સહસ્રાઘનરાસભા. ૨. કાકમૈયુન-
 દર્શન અરિષ્ટમાં ગણાય છે. તે જેના જ્ઞેવામાં આવે તેવું મૃત્યુ થાય એમ
 કહી તેમ ન થવા તેની શાંતિ કરવાતું શાંતિના ત્રથોમાં કહ્યું છે. ૩. બે બ્રહ્મ
 વાળા અને સર્પ. ૪. સાત બ્રહ્મવાળાપણું એટલે અમિ. અમિને સાત બ્રહ્મ
 છે. સ્વસજિવહો દિશર્વકઃ (ધ્યાન.) ૫. કવેળા સરખા (કુસમય રૂપી) વનમાં.
 ૬. ભૂતનો ભય મટાડવા બ્રહ્મગાંઠય (જનોદની ગાંઠય) હાથમાં પકડી રા-
 ખવાતું પ્રસિદ્ધ છે તેમ આધિલી શિખાવાળાને ભૂતભય નહીં કરતું હોય. અ-
 મ્ભા ભૂતની ચોટલી (કે ચોટલો) પકડવાથી તે નિર્જળ થઈ જાય છે એમ
 પણ મનાય છે. ૭. જેના દર્શનથી. ૮. એવા પણ.

તે ચાપમાન ^૧ મંત્રીયે, ગુણો ^૨ તે બહુ સંધ્યા;	
વિધિ-સિંધુ-સુતા ^૩ બને, જે વડે સીકલી ધર્યાં.	૨૮
વસ્તુપાળ યશીવીર, સાચા સરસ્વતી-સુતો;	
૪દાનસ્વભાવ બનેતો, એક છે શ્યે પડે ભુદો.	૨૯
ઊરથી આપદા ત્યાગી, નિવ્યાલ ^૫ ચંદન-દુમો;	
ન કાળપ-કરા દીવા, થાઓ શ્રીપાત ^૬ સાધુઓ.	૩૦
લોભિત્વ સાધુઓનું કો, ન ધાર્યું જાય એવું છે;	
જેથી ગ્રહે પરગુણો, પાશે બહુ ગુણો છતે.	૩૧
રાશુ કરે ન કે'ને કો', સતો છાયા-દુમો સમ;	
ખાલે જે હાસ્ય-પુષ્પોથી, સૂચવીને ફલાગમ.	૩૨
સદા સંપૂર્ણ અમૃતે, માંતું સતોનું માનસ; ^૭	
તે ઝર્યાંથીજ વાણી ન, મૂકે બીનાશ ચોક્કસ.	૩૩
આંસૂ આણે ધૂમસમા, તે અસાધુનું કામ શું;	
કવિ ઉક્તિ રસાળીમાં, ^૮ કરે ઉત્પત્ત જે મશું. ^૯	૩૪
બ્રહ્માયે લાગ પાડીને, મુક્યું વિષ ખરું વદે; ^{૧૦}	
સર્પ વીંછી દુર્જનાના, મુખે પુચ્છે અને હદે.	૩૫
ખજે છોડેલ વાગ્બાણો, આકરા આ કળિ વિશે;	
કેમ જીવે જગત સતો, -રૂપી અખતર ન જો હશે.	૩૬

૧. ચાહુમાન અને ચાહમાન=પાહ. ચોહાણ. ૨. ગુણ અને દોરડાં. ૩. વિધિ=બ્રહ્મા તેની સુતા સરસ્વતી. સિંધુ=સમુદ્ર તેની સુતા લક્ષ્મી. ૪. આ અર્ધમાં બહુ સારસ્ય નથી. ૫. સર્પ વગરનાં. ૬. સમૃદ્ધિનું હામ. રાખેને કદિ સ્વામીઓને માટે બોલાતો “ સીપાત ” શબ્દ આમાંથી થયો હોય ? ૭. મન અને તળાવ. ૮. રસવાળી અને રસોડું. સંસ્કૃત રસવતી શબ્દમાં બને અર્થ છે તે રસાળીથી નિર્વાહ થાશે. કેમકે રસોડું એ શબ્દ રસવતી (રસવતી રસહદી અને રસોડી એમ) એ શબ્દનાજ અપભ્રંશ છે. રસોડામાં રસ હોય છે તેથી તે પણ રસાળું. નાનું રસાળું=રસોડું તેજ રસાળી=રસોડી. ૯. મરાનું આમ્ય બહુ વચન. ૧૦. કેવાય.

ન દેખું હેતુ એમાં કો, દુર્જનો જે જા કને;	
ભસે છે અતિ સાધુને, ફૂંટ્યા જેમ પાંચને.	૩૭
૧તો સપાપી જન સભા, દોષ-જે તજવી તથા;	
બહુ ગદલ વાળી બૂ, ઉકડાંની નૃપેં યથા.	૩૮
દુર્જને અપમાન્યેથી, સાધુની આરતા વધે;	
જેમ ભસ્મવડ્યેં માંત્યે, કાચ ચોખ્ખો બને બધે.	૩૯
છો રહ્યો દુર્જન કોથી, મોજમાં હોય તોય તે;	
યાય દીઠો કષ્ટ-કારી, રતિમાન ^૨ કાકની પડ્યે.	૪૦
બે-હજાર ^૩ દુર્જનો છે એ, ખોટી છેજ પ્રસિદ્ધતા;	
એ જગત-તાપકોને તો, ઘટે છે સમજવહતા. ^૪	૪૧
ખળ-વેતાળથી હાંસ્યા, આ ક્વેળાસમા ^૫ વને;	
સતોના પડકાર હો, શિખાબધી ^૬ સમા મને.	૪૨
છે એવા કોક જે દીઠો, ^૭ અશુદ્ધો શુદ્ધ થાય છે;	
જે દીઠો થાય શુદ્ધયેં, અશુદ્ધ એહવાય ^૮ છે.	૪૩

૧. તેથી પાપીજન-સહિત સભા દોષન માણસાયેં તજવી. રાજ જેમ બધાં ગધિડાં વાળી ઉકરડાની જમીનનો ત્યાગ કરે છે તેમ. આ શ્લોકમાં મૂળમાં **સહસા ઘનરાસમા** એ પાદ બીજે તથા ચોથા શ્લેષરૂપ એનો એ આવે છે. એનો વિગ્રહ તથા અર્થ આમ છે. **સહસા**=એકદમ. **ઘના**: રાસમા: **વસ્યાં** (બધા ગધિડાવાળી) અઘેન સહિતા: **સાઘા:**, તેવેતનરાઘ **સાઘનરા:** **તૈ:** **સહ સહસાઘનરા** **પવંમૂતા સમા**=સહસાઘનરાસમા. ૨. કાકમૈયુન-દર્શન આરિષ્ટમાં ગણાય છે. તે જેના જેવામાં આવે તેનું મૃત્યુ થાય એમ કહી તેમ ન થવા તેની શાંતિ કરવાનું શાંતિના ગ્રંથોમાં કહ્યું છે. ૩. બે હજાર વાળા અને સર્પ. ૪. સાત હજારવાળાપણું એટલે અગ્નિ. અગ્નિને સાત હજાર છે. **સસજિઘ્ઘો દ્વિશર્ષિક:** (ધ્યાન.) ૫. ક્વેળા સરખા (કુસમય રૂપી) વનમાં. ૬. ભૂતનો ભય મટાડવા અજગાંઘ્ય (જનોદની ગાંઘ્ય) હાથમાં પકડી રાખવાનું પ્રસિદ્ધ છે તેમ બાંધેલી શિખાવાળાને ભૂતભય નહીં કરતું હોય. અસમા ભૂતની ચોટલી (કે ચોટલો) પકડવાથી તે નિર્બળ થઈ જાય છે એમ પણ મનાય છે. ૭. જેના દર્શનથી. ૮. એવા પણ.

કુળ હિંતવળ, આકાર, ચાર, આચાર ઉત્તમ;	
દાન સન્માન સહિત, મ્હોટાં અરિયા નમે.	૮૪
નિદેધી આંગિરસને, ^૧ દયા ભાંગે ભયોદય; ^૨	
ભૂપિત-ભૂલોક યશ, મંત્રિતા સીકલી નયે. ^૩	૪૫
વસ્તુપાળનું એ સંધું, ને સુભક્તિ સ્વભાગ લહી;	
તો સોમશ્વર દેવ શ્રીપ, તત્સ્વરૂપ કથે સહી:	૪૬
મંત્રીશા ^૪ ગુણ-ભાણિકપ, હાર-લાલ-મહોત્સવે;	
ગાવા સોમશ્વર-ગિરા, થાય ઉતાવળી હવે.	૪૭
છે હાથી-મદથી ભીના, આંપાવાળું ભડું પુર;	
અણહિલ પુરાણ્યશ્રી, ^૫ બાણે શ્રી ^૬ શ્રેયનું ધર.	૪૮
શોભે જે ^૭ હારનું કોમ, સારનાર સુકોટથી;	
શું વર્તુલ થયે પુણ્યે, રક્ષાતું કળિ-ચોટથી.	૪૯
ન્યાં ઝાઝા વૃક્ષથી છાહ્યા, બગીચા પુર પાશના;	
હારખંધ થઈ છાયા, વેતલે બિંચા કોટની બન્યા:	૫૦
સંખ્યાસમે રમે બાળા, ન્યાં અગાશી-તણે સ્થળ;	
જેની મુખ-શ્રીયે શોભે, શતચંદ્ર ^{૧૦} નભસ્તલ.	૫૧

૧. બુદ્ધસ્પતિ. (દેવગુરુ) ૨. ભયના ઉદયને. ૩. ન્યાય વડે ભૂપિત ક્યો છે ભૂલોકને જેણે એવો યશ અને સીકલેલું મંત્રિત્વ. ૪. પોતામાં (કવિમાં) અને આત્મામાં. ૫. નામને અંતે શ્રી વાપરવાનો પ્રચાર ગુજરાતી ભાષામાં છે જ. જેમકે-“આપશ્રી” “ગુરુશ્રી” “ભાઈશ્રી”. ૬. મંત્રીશના ગુણરૂપી ભાણિક્યોનો હાર મળ્યો એ હિસવમાં. ૭. શ્રી અણહિલપુર નામનું. ૮. શોભા અને કલ્યાણનું. ૯. જે પુર. ૧૦. સો ચંદ્ર વાળું આકાશ. એ અને નહીં માટે એ પાદ સમસ્યાપૂર્તિમાં ચાલે છે. જેમકે કોઈએ કવિને કહ્યું કે શતચંદ્ર નભસ્તલ એ પાદપૂર્તિ કરી આપો. ત્યારે તેણે ત્રણ પાદ નવાં કરી પૂરી કરી આપી. તે આ રીતે-દામોદરકરાઘાત-વિગ્નહલીકૃતચેતસા ॥ ૪૯ જાણૂરમહેન શતચંદ્ર નભસ્તલ. કંસવધ સાર ગયેલા શ્રીકૃષ્ણે ચાણૂરમને માર્યો એ પ્રસંગ છે.

ક્યાંક વેદ તણા ઘોષાં, ક્યાંક મંગળ ગીતથી;	
અંદી રાખદોથી જે ક્યાંક, રે' પુરી નિત્ય ગાજતી.	૫૨
નણેં ચૂનાવણેં છાંટી, રાણગારી શું દિમથી;	
ધરતી હાર્ય જ્યાં રાજે, રજતેં રચિ નીમથી.	૫૩
મનને મોજ દેનારા, પ્રાસાદોમાં સદા રયેં;	
ન કૈલાસ-રવિલાસેં ^૩ જ્યાં, શિવજી કદિયે ચહે.	૫૪
જ્યાં હોમાગ્નિતણા ધૂમ, તણી હાર્ય ઉચે જતી;	
યમુનાશી ^૪ દિશે, સ્વર્ગ-ગંગાસંગમ ઇચ્છતી.	૫૫
કાંડ્યું છે ગૃહને તેજેં, જ્યાંથી ^૫ તમતણું ધણ;	
વ્યભિચારિણીનો પક્ષ, -કર્તા ^૬ પક્ષ ન ત્યાં ક્ષણ.	૫૬
સંકા રાંકા કરે, અંધા, કંપે, વિદિશ ^૭ થે કૃશ;	
નાશી કાશીની સંપત્તિ, મિથિલા શિથિલા મસ.	૫૭
ત્રિપુરીની ઝરી શોભા, મથુરાં મંદ થૈ નકી.	
ધારા ધર્મ નિરાધારા, જેનાં ^૮ જયિ ગુણો ચકી.	૫૮
ખીન પુરાને ઝીતીને, ઝીતવા અમરાવતી;	
ગૃહ-ધ્વજ-વસ્ત્ર વડેં, પાંખ શું ફરફડાવતી.	૫૯
મથુરાંને યમુનાવત, અવધેં સરયુ છતી;	
હસ્તિનાને જનહવીવત, ^{૧૦} સેવે જેને સુરસ્વતી.	૬૦
શોભે દેવાલયો જેનાં, હિમાલય-સમ શ્રીયે;	
શું કીર્તિ-કૃટ ભૂપોના, ^{૧૧} ઉપડ્યા વ્યાપિ પૃથ્વીયે.	૬૧
દેવાલય-પતાકાના, પવને જ્યાં ઠરે ક્ષણ;	
પીડા ન પામે અરણ્ય, ^{૧૨} આકરા રવિયે પણ.	૬૨

૧. અંગલા તથા શિવાલયો. ૨. વિલાસપણ. ૩. “જ્યાં”નો રહ્યો=રહ્યાથીની સાથે સંબંધ છે. ૪. જેવી. ૫. અંધારાનું. ૬. કૃષ્ણ પક્ષ (અંધારિયું) ૭. વિદિશા. ૮. ધણી. ૯. જે પુરના. ૧૦. ગંગા. ૧૧. અધી પ્રતમાં મૂતાનાં પાઠ છે, પણ તે ખોટું લાગે છે. મૂપાનાં હોય તો અર્થ કીટ થાય તેથી તેમ હશે એમ માન્યું છે. ૧૨. સૂર્યનો સારથિ.

જે સુરાન્ય વિશે સ્ત્રીના, મનના ચોર પારને;
 કરી પુષ્પ^૧—શરે શીક્ષા, કરે દૈરાન્ય^૨ કામ તે. ૬૩
 દુર્યોધનની સેનાને^૩, જ્યાંનાં સ્ત્રીજનમાં ત હું;
 નિહાળું દેર જે શોભે^૪, કર્ણ^૫—ગાંગેયથી^૬ બહુ. ૬૪
 છાંટી હાથી—મદ-જળે, રજ જ્યાં રાજમાર્ગની;
 નાચતા અશ્વથી તોયે, ચહે ઉચી મદી^૭ બની. ૬૫
 ગ્રહી દંડે ધણા જેણે, મહીભૂત^૮ હલકા^૯ ક્યાં;
 એવાં જ્યાંનાં મંદિરો ને, નૃપોમાં દેર નહૈ જરા. ૬૬
 શોભે^{૧૦} જ્યાંની સ્ત્રીઓ જેને, લમણે પ્રતિબિંબિત;
 ચંદ્રે શું કામ-રાગનો, કાશ છે શીલ-મુદ્રિત. ૬૭
 જાય જ્યાંની સ્ત્રીઓ જ્યાં જ્યાં, લટકા કરતી વણી;
 દષ્ટિ દાસી પઠ્યે પૂઠ્યે, જાય ત્યાં મોહલા^{૧૧} તણી. ૬૮
 વાંકી ડોકે સ્ત્રીઓએ જ્યાં, જે કાને પણ ભાળિયા;
 જાણું તે જાદુઈ^{૧૨} અંગે, અનંગે^{૧૩} પણ તાડિયા. ૬૯

૧. ફુલનાં બાણ વડે. ૨. ઘેરાજપણું. ૩. અને. ૪. દુર્યોધનની સેના અને સ્ત્રીજન. ૫. કાન અને કર્ણ રાજ. ૬. સોનું અને ભીષ્મપિતામહ. સ્ત્રીના અર્થમાં જે કર્ણના ગાંગેયથી શોભે છે એમ અન્વય કરવો. એટલે કાનના સોનાથી (કાનમાં સોનું ધાવ્યું છે તેથી) સ્ત્રીઓ શોભે છે. ૭. મદવાળી. ૮. બંધી પ્રતમાં મહીમુજાં છે પણ મહીમૃતાં હોયું જોયે કેમકે તેમાં પર્વત અને રાજા બંને અર્થ છે અને તેમ થવાની જરૂર છે કે જે રાજા અને મંદિરોને લાગુ પડે. ૯. આ શબ્દના પણ બે અર્થ છે. રાજાઓને દંડ લઈને ખાલી અને પર્વતોને પ્વજ સાર વાંસડાઓ લઈ લઈ ભાર વગરના. ૧૦. કાચ જેવાં ચળકતાં લમણાંમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે જાણે કામદેવ રાજાની શીલ લગાવેલો તેનો ભંડાર સ્ત્રી હોય નહીં. ચંદ્રને કામદેવની શીલ બનાવવાનું વર્ણન મેસો પત્ર લિખ પઠ હો ઋતુ વસંત. એ હારીમાં લિખ લિખ અનંગ શશી વૈદ્ય છાપ. એ પાદમાં સુરદાસજીયે પણ કરેલું છે. ૧૧. મૂળમાં વિલાસી છે. ૧૨. મૂળમાં વ્યાવર્તિત છે તેનો અમરના ગુ. માંજ અર્થ ક્યો છે. ૧૩. કામદેવને અંગ નહીં છતાં જાદુઈ અંગ ગ્રહણ કરીને.

કરી રૂપેં અપ્રતિમ,^૧ અલ્પાયેં નાચ્ય જ્યાં તણી;
 તેયેં તેની રત્નભીતે, પ્રગટી પ્રતિમા^૨ ધણી. ૭૦
 નાહી તળાવેં સારંભ, કીડાના બાગથી પ્રહી;
 જ્યાં રાત્રિ-વાયુ^૩ કમીવત, સેવે સ્ત્રી જૂથને જઈ. ૭૧
 ફરતાં વિષ્ણુ-હરનાં, મંદિરેં સર^૪ જ્યાં ભયું;
 પૃથ્વી^૫-કુંડલવત શોભે, જાણેં મોતી^૬-શરેં ભયું. ૭૨
 ઊંડું તળાવ શોભે જ્યાં, ખીલેલાં કમળો થકી;
 ખેલતી જળદેવીનાં, જાણેં હોય મુખો નકી.^૭ ૭૩
 જેમાં છાયા શિવાગાર, દીવીઓની પડે ધણી;
 શોભે શ્રી^૮ નિશિ પાતાળ, સર્પ-શીર્ષ-મણિ તણી. ૭૪
 જે તળાવ-તટે શોભે, જાણેં ઉજવળ રાખવત;^૯
 કાર્તિકેશ્વર બ્યોમગંગા, ના પડતા પ્રવાહવત.^{૧૦} ૭૫
 શિવાલય-સમૂહેં આ, છે સરોવર શોભિત;
 ને શોભે તે પુરપણ, રાજહંસે^{૧૧} વિભૂષિત. ૭૬
 જે શાંખિ^{૧૨} ચક્રી સુપ્રસિદ્ધ આમ, નાનાવતારી^{૧૩} કમળાભિરામ^{૧૪}
 તોરો^{૧૫} સરોના શિરનો તળાવ, આ કૃષ્ણનું રૂપ ધરેય સાવ. ૭૭
 ન માનસે^{૧૬} માનસ^{૧૭} મૂળ રહેલે, પંપાસરેં હર્ષ સરે ન છોટે;^{૧૮}
 અચ્છેદ સ્વચ્છે^{૧૯} ન અચ્છુછેલાં, તળાવ રાજે સિધરાજનું^{૨૦} જ્યાં.

૧. પ્રતિમા=ઉપમા; તે વગરની. ૨. પ્રતિબિંબ રૂપ. ૩. રાત્રિના. ૪. તળાવ. ૫. પૃથ્વીના. ૬. કુંડળને ફરતી જાણે મોતીની હારડી બાંધી હોય! ૭. નકી. ૮. સુંદરતા. ૯. રૂપાસરખો. ૧૦. પ્રવાહના જેવો. ૧૧. હંસ અને રાજન. ૧૨. તળાવમાં પણ શાંખ અને ચક્ર હોય. અથવા ચક્ર એટલે ચક્રવાચકવી. ૧૩. અને અવતાર (૧૦ અને ૨૪) વાળા. અને તળાવ અનેક આવગાવાળું. અવતારનું જ આવરો અપભ્રંશ છે. ૧૪. લક્ષ્મીજી અને કમળ. ૧૫. તોરો, માથા ઉપર ખોસાવું નહાવું છોડવું. ૧૬. માનસરોવર પણ. ૧૭. મહારામનમાં. ૧૮. અને પંપાસરેં પણ હર્ષ સરી શકે=અર્થ શકે નહીં. કમળે કોઈ. ૧૯. સ્વચ્છ છતાં પણ. ૨૦. સિધરાજનું.

પ્રતિતટ ભટકાતી હ્રેર આંને^૧ અતિ પથરાયલ ક્રીણુ-ગચ્છાનં; ૮૦
 હરિહર^૨ હસવાની કાંતિ ધારી, દિશિદિશિ કાંતિસરે^૩ રવની પસારી. ૭૯
 વડિ વડિ લહરીથી લિખ આકાશ થાંને;
 હિમ-સમ અતિ ઘાળા ક્રીણુ-ગોળા-બહાને^૪.
 ખરતર^૫ રવિ તાપે આપદા પામિ સાવ;
 રમિ રહી અતિ તારામંડલી આ તળાવ.
 ખીલેલ્યાં કમળાની પકિતની રજે એક સ્થળે પિંગળ,
 રાતું સ્ત્રી-કુચ-કુંભ કુંકુમ-રસં થાવુંજ ખીજે સ્થળ;
 સ્થાને અન્ય ખીલેલ નીલ કળના^૬ પત્રોથિ નીલું કયું,
 ઐયોરપ કરિની^૭ જુલ્ય^૮ સરખૂં કાસાર^૯ શોભે નરં. ૮૧.

ઇતિ શ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સોમેશ્વર દેવ વિરચિત કીર્તિકૌમુદિ
 નામના મહા કાવ્યના, આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્ત કૃત સંમશ્લોકા
 ગુર્જર-ભાષાંતરમાં પુરવર્ણન નામે પ્રથમ સર્ગ સમાપ્ત.

૧. આ તળાવને. ૨. વિષ્ણુ અને શિવના હસવાની કાંતિને ધારણ કર-
 નારી પોતાની કાંતિ. ૩. બહાને. ૪. અતિ આકાશ. ૫. કમળના. ૬. હાથિની.
 ૭. મળમાં સર્ગ શબ્દ છે તે હાથિની જૂલ્યને માટે છે કેમકે પ્રવેશવાસ્તરણ.
 વર્ણ: એમ અમર લખે છે ત્યાં ગ્રીકમાં હસ્તીચી જુલ્ય એમ લખ્યું છે.
 ૮. તળાવ.

સર્ગ ૨ જો.

- હવે ચાલુક્ય-ભૂપાલ, પુર તે પાળતો હતો;
 ઝીતી રાજ-સમાજને, મૂળરાજ કરી^૧ છતો. ૧
- હત-શત્રુથી ધૂટેલી^૨, કૃષ્ણનીવત ગુણે કરી;
 ગુર્જરેશ્વર-રાજ્યશ્રી, જેને પોતાયકા વરી. ૨
- સેનાની^૩ લાટેશ્વરનો, અસામાન્ય પરાક્રમી;
 તે આપને હણી જેણે, હાથી સેના ઝાઢી દમી. ૩
- પીડેલા^૪ છે શત્રુ જેણે, તે સ્વ-આણો તણું રણે;
 નિશાન કચ્છ-ભૂપાળ^૫, લાખાનું ક્યું જેહણે. ૪
- હણ્યું દારિદ્ર્ય દાનો દે, ઝીત્યા શૌર્યથી દુર્જનો;
 કાર્તિયે રામને ઢાંકા, ક્યું રાજ્ય ઘણા દિનો. ૫
- થે ગયે એ કથા-શેષ^૬, નિઃશેષ કરી દુસ્મન;
 રાજ આમુંડ રાજશ્રી, પછે થો મહી-મંડન^૭. ૬
- શત્રુસ્ત્રીયાના ચિત્તોને, જે ડા'યા તાપ આપવે;
 ઈંદ્રને ભય દેનારા, જેના સેનાધિ^૮-ભાગ છે. ૭
- પાણિ^૯-પરે રહી જેના, શોભી આશ્રય કોશને^{૧૦};
 અસિ-બ્રમરની હાયેં, ભેદા બૂલૂત^{૧૧}-વંશને^{૧૨}. ૮

૧. હતો છતો પાઠ. ૨. હતાએલા શત્રુઓથી ધૂટી પડેલી. ૩. સેનાપતિ.
 ૪. મૂળમાં સપત્રાકૃત છે તેનો અર્થ આમ થાય-સપત્રાકરણ-સહપ-
 ત્રેણ પક્ષેણ સપક્ષઃ તથા ક્રિયતે. ડાચ્. ક્. લ્યુટ્. પક્ષેણ સહ-
 શરવેધનરૂપે અત્યંત વ્યથને. કર્મણિક્તઃ સપત્રાકૃતઃ તથાપીડિતઃ
 (શ. સ્તો. મ. પૃ. ૧૧૯૮) તથાપિ સામાન્ય “પીડા પમાયેલ” એવો
 અર્થ પણ થાય છે. જેમકે સપત્રાકૃત=અત્યંત વ્યથા વાળું. ઘણું પીડાએલું.
 (શ. ત્રિ.) ૫. કચ્છ દેશ. ૬. કથા માત્રમાં બાકી રહ્યા અર્થાત મુલો. ૭.
 ધરેણું. ૮. સેનાની હરોલીમાં ચાલનારો ભાગ. ૯. હાથરૂપી કમળમાં. ૧૦. મી-
 યાંન અને કમળની કળિને આશ્રયે. ૧૧. રાજ અને પર્વત. ૧૨. વંશ અને
 વાંસ. (બ્રમરો વાંસને ફેલી નાંખે છે એ પ્રસિદ્ધ છે.)

- પછે પુત્ર થયો તેનો, રાંબા, મ્હોટો નૃપો વિશે;
 નામે વલ્લભરાજશ્રી, કાર્તિક ત્રેલોક્યમાં લસે. ૯
- જેના એવા કોકત્રાસે, કાયે કપ થયો નકા;
 તેથી માલવ-રાંબની, પડી અસિ કરે થકા. ૧૦
- ધરતો રહેર વેરિનાં, પરાક્રમજ આકર;^૧
 તેથી નામે વિશેષજે, જગત્કપન એ ધર્યું. ૧૧
- ન્હાનો ભાઈ થયો તેનો, રાજા રજતમો^૨ વિના;
 નામે દુર્લભરાજ શ્રી, યશ દુર્લભ જોહના. ૧૨
- કાળા ખડું રાંબજેનું, સુરક્ષિત હતું સંદા;
 જેમ ભંડાર ભોયંગે,^૩ ન ગ્રહાય પરે^૪ કદા. ૧૩
- સૌભાગ્યે ભાસતા જેનો, કર^૫ અગ્રાણ વસ્તુમાં;
 પરદારા અને વિપ્ર-વસ્તુ જ્યાં પડતો ન ત્યાં. ૧૪
- તેનો ભત્રીજ શ્રીભીમ, પૃથિવી-પતિ તે થયો;
 યાય ત્રેલોક્યનું ઈષ્ટ, તેમાં જમાન જે થયો. ૧૫
- હંડા-સ્વભાવના ખડું, મંડલે^૬ નૃપ ભોજને;
 હારયવોણો^૭ ક્યોં જોણે, અંદ્રે જેમ સરોજને.^૮ ૧૬
- એક ધારા^{૧૦}-પતિ ઝીલ્યો, દ્વિધારી અસિ જેનિયે;
 શું નવું શતધારાને,^{૧૧} ઝીતવા પણ શક્ત એ. ૧૭
- ગુણવાન^{૧૨}-ધનુષે જેના, ભાગતાં ભોજને લહી;
 છે આ ગુણી ગણી એમ, અશ્વથી પાડિયો નહી. ૧૮

૧. મુળમાં પુરુષ પૌરુષ છે. તેનો અર્થ વિષ્ણુના જેવો પરાક્રમી યાય તેના કરતાં પરુષ પૌરુષ: પાઠ હોય તો ફીક લાગે છે કે જે પરુષ=આકર એ જગત્કપન નામને અધ જેસતું આવે. ૨. વિશેષ જાણનારોએ. ૩. રજતગુણ અને તમોગુણ વિનાનો. ૪. સર્પ. ૫. પરથી. ૬. હાથ અને કર. ૭. ખડું મંડળ અને અંદ્રનું મંડળ બંને ટાકાં હોય. ૮. ઝીતાણો તેથી હસવું બહી ગયો. ૯. અંદ્ર સૂર્ય-વિકાસી કમળને ખીડી દે છે તેમ. ૧૦. ભોજ. ૧૧. વળ. ૧૨. ગુણી અને દોરીવાળા.

વે ક્ષત્રીશ જતાં વિષ્ણુ-પાશે તેના સુતેં ફરી;	
ધાવ્યની ^૧ સમ શ્રીકર્ણે, સસમુદ્ર ધરા ધરી.	૧૯
ઓ ઐ ભૂપ. પિતા જેવો, મ્હોટાં પરાક્રમે થકી;	
તે થયો રમ્ય આકારે, તો આત્મભૂ ^૨ સમો નકી.	૨૦
તે ^૩ કર્ણ વણુ સ્ત્રીનેત્રો, - તણી કયાંયેં નથી રતિ;	
તેથી જાણું થાય તેની, પ્રવૃત્તિ કર્ણની ^૪ પ્રતિ.	૨૧
કર્ણ અર્જુનનું વૈર, તે કર્ણે પૂર્વનું સ્મરી;	
જાણું શું અર્જુન ^૫ -યશ, દેશપાર કર્યો ફરી.	૨૨
જેવા દશરથ શ્રીને, રામ તેવોજ કર્ણને;	
જયસિંહ થયો પુત્ર, ગુણી જેતા ^૬ ત્રિલોકને.	૨૩

૧. મા મરી જાય અને જેમ ધાવ્ય પાળે તેમ. આ ઠેકાણે કા. નામાં
ધાર્ત્રી ધાર્ત્રી પ્રપૌત્રીચ અને પોતાનો, **ધાર્ત્રી ધાર્ત્રીવ તત્પુત્રઃ** એમ
આપણા જેવો પાઠ A (એક જુની પ્રત) નો અને **ધાર્ત્રી પૌત્રીવ તત્પુત્રઃ**
એમ C (પ્રજલાલ શાસ્ત્રીના પુસ્તક) નો એમ ૩ પાઠ લખ્યા છે. અને
તેમાં C નો પાઠ પોતે સ્વીકારી તેનો અર્થ નોટમાં લખ્યો છે કે-**કર્ણ=સુકાન.**
પૌત્રીવ જ્ઞાણને જેમ. તેમાં **પૌત્રી** દ્વિતીયાંત જ્ઞેયે. એમ પોતે અભિપ્રાય
આપ્યો છે. મને તો આપણો પાઠ ફીક લાગે છે. તેમાં દ્વિતીયાંતની જરૂર
નથી. વળી દૃષ્ટાંત લઈએ તો **કર્ણ=પાંડવોનાં** તેને ધાવ્યે=રાધાયે પાળ્યો
હતો. એટલે ધાવ્યને કેટલી ફીકર રાખવી પડે છે એ જેમ કર્ણ જાણતો હતો
તેમ આ કર્ણ પણ તેટલી ફીકર રાખીને પોતાનો આપ ગુરી જવાથી નધણી-
યાતી થયેલી પૃથ્વીને પાળતો હતો એમ લઈ શકાય. વળી **પૌત્રીમાંથી** **દ્વપદ**
નીકળતું હોવાથી એમને એમ દ્વિતીયાંત કરી શકાય એમ નથી. તેમ **દ્વર્વાર્થ**
માં **વ** શબ્દ મુકા કિલકટ કરવાનું કવિને ઈષ્ટ હોય એમ ધારી શકાય નહીં. ૨.
કામદેવ અને પુત્ર. ૩. સ્ત્રીઓ કર્ણને જોઈ મ્હોઈ જાય છે એમ કહેવાને **નેત્રે**
કર્ણાંત વિશ્રાંતે (કુ. નં.) એ વાતને દૃષ્ટાંતરૂપ લીધી છે. આખ્ય કાન
સુધી લખાણી હોય તે ઉત્તમ ગણાય. ૪. કાન અને કર્ણ રાગ. ૫. ધાળો
અને અર્જુન પાંડવ. ૬. જીતનારો.

હતો પરાક્રમે ^૧ શક, -તુલ્ય બાળ-પણે પણ;	
જેણે દાસ કર્યો ક્રોધ, કૂર ભૂપતિનો ગણ;	૨૪
સૌરાષ્ટ્ર-ભૂપ બેંગાર, અપાર સ્વપરાક્રમ;	
કથતો જે રણે તેને, કર્યો સિંહે કરી ^૨ -સમ.	૨૫
અસંખ્ય હરિ ^૩ -સેનાયે, ફેંટી દે ભૂભતો ^૪ ધરે;	
બાંધ્યા સિંધુ-પતિ ^૫ જેણે, અથવા જનકી-વરે.	૨૬
ચહાતી શત્રુ-ભૂપોની, ભાળી ક્રોધી કરી ઉર;	
શોધ્યા અર્જુન ^૬ જેણે, અગસ્ત્ય-સમ સત્વર.	૨૭
અર્જુન ^૭ તણી તૂર્ણુ, ^૮ વિષ્ણુયે દુહિતા અહી;	
આણે ^૯ તો તેહને દીધી, એ બેમાં ફેર ^{૧૦} એ સહી.	૨૮
શત્રુનાં શીર્ષ કાપેલાં, જોઈ તેના પગો ^{૧૧} -કને;	
નામ્યું શંભરના ^{૧૨} ભૂપે, પણ બહીને સ્વશીર્ષને.	૨૯
પ્રૌઢ લક્ષ્મી ^{૧૩} -પતિ પોતે, વળી અપરમાર ^{૧૪} છે;	
તેથી માર્યા માલવેશો, ^{૧૫} જનતે જે પરમાર છે.	૩૦
નાંખી ધારાપતિ રાજ, ^{૧૬} શુકવત કાષ્ટ-પાંજરે;	
રાખી કીર્તિ-રાજહંસી, જેણે કાષ્ટ ^{૧૭} -સુપાંજરે.	૩૧
જેણે અહી એક ધારા, નગરી નરવર્મની;	
અથ-ધારા ^{૧૮} તો હનરો, સ્ત્રીઓને દીધી તેમની.	૩૨

૧. હાથી. ૨. ઘોડાં અને વાંદરાં. ૩. રાજાઓ અને પર્વતો. ૪. સમુદ્ર અને સિંધ દેશનો રાજા. ૫. સમુદ્ર અને નાગપુરનો રાજા. અગસ્ત્યે સમુદ્ર શોધવાની વાત પ્રસિદ્ધ છે. (ભારત. વ. અ. ૧૦૨-૧૦૫.) ૬. એકદમ. ૭. આ જે અર્જુન તેણે અથવા આણા નામનાયે એમ પણ અર્થ કરાય. ૮. જય-સિંહને. ૯. લીધી અને દીધી એ. ૧૦. જયસિંહના પગ આગળ. ૧૧. મૂળમાં શાકં મરીશ છે. ૧૨. વિષ્ણુ. રાજા વિષ્ણુ ગણાય છે. ૧૩. શત્રુઓને મારનારા અને પરમાર નહીં એવા. ૧૪. માળવાના રાજાઓને. ૧૫. રાજા પોપટની પેઠે. ૧૬. દિશાઓના બનેલા પાંજરામાં. ૧૭. આંસુની ધારા. એક ધારા લઈને હનરો ધારા દીધી એવા ઉદ્ધાર.

ખહીતા રે'તા નિત્ય જેના, ધારાધ્વંસ પ્રસંગથી;	
મહોખડ-પતેં દંડ, દીધો મહેમાનિ મિષથી.	૩૩.
લેવા અમૃતવત ઇચ્છી, ધરા જે વેરિયેં મને;	
કર્યો જેના ખર્જાયુક્ત, બાહુયેં રાહુ ^૧ તેમને.	૩૪.
સ્વામી કુમારવત જેને, માંનિયો શક્તિમાન ^૨ ધન ^૩ ;	
તે કુકુટ ^૪ -ધ્વજ હતા, આ તો છે મયૂર ^૫ -ધ્વજ.	૩૫.
વિશ્વમાં જે એક-વીરેં, જે ન કીત્યો ન ભૂપ તે;	
દિશા એવી નથી કોઈ, શોભી જેના યશેં ન જે.	૩૬.
છે ગણેશની વત જેને, પુષ્કરાગ્ર ^૬ વૃષસ્થિતિ ^૭ ;	
હાથ આબ્યો આબ્યસાર, ^૮ લાડવત ગૌડ ^૯ ભૂપતિ.	૩૭.
રાક્ષસેન્દ્ર ^{૧૦} બાબરાને, બાંધ્યો જેણે સ્મશાનમાં; ^{૧૧}	
તેથી ઠ્યો સિદ્ધરાજ, લોકોના અરકાનમાં. ^{૧૨}	૩૮.
મેલું કરેલું જે પૂર્વે, સંગ્રામે રજ ઊડિને;	

૧. જેમ રાહુનું માથું કાપ્યું હતું તેવો કર્યો. રાહુ નામનો દૈત્ય અમૃત લેવાની ઇચ્છાથી દેવતાઓમાં ચંદ્ર સૂર્યની વચ્ચે ઘુસી ગયો હતો તે તેઓએ કહી દેવાથી મોહિની રૂપ વિષ્ણુએ તેનું માથું કાપી નાંખ્યાની વાત ભાગવત સ્કં. ૮ અ. ૯ માં છે. ૨. સાંગ અને પરાક્રમ. ૩. સારો. ૪. કુકુડાના ચિત્રવાળી ધ્વજવાળા. ૫. રત્નનગરીનો રાજા જે મહાપરાક્રમી હતો તેના જેવો. ૬. સૂંઢયનું અગ્ર અને તરવારનું કાળું. ૭. બળદ અને ધર્મ. ૮. (ઘી) નો સાર જેમાં છે. અને લઢાઈમાં અસાર. ૯. ગોળનો અને ગૌડ (મધ્ય બંગાળ) દેશનો રાજા. ૧૦-૧૧. મૂળમાં **બર્બર** છે તેનું અપભ્રંશ બાબરો છે. અથવા બાબરાનું સંસ્કૃત **બર્બર** કૃત્યું છે. સિદ્ધરાજે સ્મશાનમાં વશીકરણ મંત્ર સાધી બાબરાભૂતને વશ કરવાની વાત વનરાજ ચરિત્રમાં છે. મૂળમાં **વદ્ધ** છે એથી “ બાંધ્યો ” રાખવું પડ્યું છે. પણ બાંધ્યો ને બદલે “ સાંધ્યો ” પાઠ હોય તો બહુ ઠીક પડે. મૂળમાં **યાતુ ધાનેંદ્ર** છે તેથી રાક્ષસેન્દ્ર લખ્યું છે પણ ખરું તો રાની લોકોનો મુખી હોવો જોયે. ૧૨. મંડળમાં.

ધોયું અંબર ^૧ તે પાણું, જેણે લોદેથી ^૩ કીર્તિને.	૩૯.
મહીમંડળનો ભાનુ, તે લોકાંતરમાં ^૩ ગયો;	
ચંદ્રી કુમારપાળશ્રી, પ્રભ-રંજન-કૃત થયો.	૪૦
સ્વર્ગે જતા પ્રથમના, પૃથ્વીશ પૃથુ આદિયે;	
પોતાના ગુણ-રત્નોની, સોંપી થાપણુ બળિયે.	૪૧.
નહીં માત્ર મહીપાલો, બાણેયે સમરાંગણુ;	
લોક-વ્યાપિ-ગુણે જેણે કીર્તિયા પૂર્વજને ^૪ પાણુ.	૪૨
વીત-રાગ ^૫ -રતિ જે તે, ત્યજતો મૃત-દ્રવ્યને;	
તે નૃદેવનું દેવોવત, અમૃતાર્થિપણુ ^૬ અને.	૪૩
નાહેલી અસિ ^૭ -પાણિયે; વીરિતણુંજ શ્રી ગૃહી;	
નિર્વીરોની આંસુ-નીરુ, ધારે ધૌત ^૮ અહીં નહીં.	૪૪
રણમાં પગલાં જેણે; દીધાં શરોની સન્મુખ;	
તથાપિ તેની સ્ત્રીઆથી; અવળુંજ કર્યું મુખ.	૪૫
હૃદે પેઠેલ યદ્બાણુ, ^૯ કિલષ્ટ ^{૧૦} બાંગલિ-ભૂપતે;	
ધ્રુણાવ્યું શીર્ષને અન્ય, વિવેચક ^{૧૧} જને બધે.	૪૬

૧. આકાશ અને વસ્ત્ર. ૨. કીર્તિના લોહ (મોળ) થી. ૩. અસ્ત થયો એટલે મરી ગયો. ૪. રણમાં બાણવડે રાજાઓને કીર્તિયા એટલુંજ નહીં પણ ગુણવડે પૂર્વજને પણ કીર્તિયા. એટલે પૂર્વજનેથી સ્વાર્થ થયો. ૫. વીતારાગે રતિર્યસ્ય તથા વીતરાગેષુ રતિર્યસ્ય. આ છેલ્લા વિગ્રહથી તે વીતરાગ (જૈન) ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયો એમ ભાન થાય છે. (કા.) ૬. અમૃતસ્ય અર્થોડસ્ય તત્ત્વં તથા મૃતાર્થોડસ્ય તત્ત્વં. નમૃતાર્થિતા અમૃતાર્થિતા. અમૃતને ઇચ્છનારપણું તથા મૃતદ્રવ્ય જેને નથી તે પણું. ૭. તરવારના પાણીથી. ૮. ધોયેલી. આમાં સ્નાત અને ધૌત માં સારસ્ય એ છે કે નહીં વાર્થા બહુ સ્વચ્છ ન થયેલી તો પણ તે અહીં અને ધોવાયાથી બહુ સ્વચ્છ થાય તો પણ તે ન અહીં. ૯. જે કુમારપાળના બાણવડે. ૧૦. કલેશ યુક્ત એવા. ૧૧. બીજા ત્રાયત માણસો બધાયે.

જે ^૧ નમાવ્યું નહીં ગર્વે, પ્રકાશિત મણિ ભયું;	
કાંકણેશનું તે શીર્ષ, જેણે કણિકણી કર્યું.	૪૭
મસ્તકે ભૂપ બલ્લાલ,—મલ્લિકાર્જુનનાં રણે;	
જયશ્રીનાં સ્તનો બાણે, જેણે પ્રેમં ગ્રહાં ક્ષણે.	૪૮
લે લીધા હાથો બે જેણે, કીતી દક્ષિણ ઇશને;	
તેના રયશેથી કરશું, વિપત્તિ વાણું વિશ્વને.	૪૯
વિહાર ^૩ કરતા જેણે, વૈરિની-કુચ-મંડળ;	
હાંચા વિહારવાળું ^૪ આ બનાવ્યું મહિ-મંડળ.	૫૦
લાગે પગે તૃણ ^૫ —મુખ, ભૂપોયે પશુયે તથા;	
માગ્યાથી શું ગ્રહું જેણે, અહિંસા વ્રત સર્વથા.	૫૧
અજેપાળ ^૬ થયો રાજા, કલ્પવૃક્ષ-સમો પછે;	
જેણે અકિંચનો ^૭ વાણી, કાંચને મહિ કીધો છે.	૫૨
મત્તમાતંગની સાથે, હેમની માંડવી ^૮ ગ્રહી;	
નંગલેશ્વર પાશેથી, જેણે પાદ ગણે દર્શ.	૫૩
ધિકારે રવિને તેજે, ભાર્ગવે ^૯ તુલ્ય આકરા; ^{૧૦}	
જેણે ઘોઠ ક્ષત્રિ-રક્તે, અર્પી શ્રોત્રિયને ^{૧૧} ધરા.	૫૪
નિત્ય દેનાર દાનોનો, નૃપોને નિત્ય દંડતો;	
વસ્તો નિત્ય નાર્યોને, સમ ત્રિગુણ ^{૧૨} જ્યાં હતો.	૫૫

૧. જે માથું. ૨. આંહી મૂળમાં ખુબી છે—દ્વિપદ્યં એ પદ બને. શ્લોકાર્ધને છેડે આણવા સાર એકના બે હાથી અને બીજામાં નર્ય દ્વિપદ્યં એમાં નર્યદ્વિપદ અને વચ એમ બે પદ જુદાં કર્યાં છે. પહેલું વિશ્વતુ વિશે-પણ અને બીજું કરિવ્યામઃ (કરશું) નો કર્તા છે. ૩. હાર વગરનું. ૪. જૈન મંદિર. ૫. દાંતે તરણું લઈને. ૬. અજયપાળ. ૭. ગરીબો. ૮. મંડ-પિકા. અંબાડી. ૯. તે પરશુરામની તુલ્ય છે કેમકે આકરા તેજે જે સુ-ચને ધિકારે છે, અને ક્ષત્રિયોના લોહીથી ઘેરેલી પૃથ્વી વૈદિક બ્રાહ્મણને દીધી. ૧૧. શ્રોત્રિયત્રાં એ પાઠ હીક છે. ૧૨. ત્રિવર્ગ—દાન દેવાં એ ધર્મ, રાજા-આને દંડવા એ અર્થ. અને સ્ત્રીઓને વસ્તુ એ કામ.

ધરેલે રાજ્ય-નેપથ્યે, ગયે તે ઈંદ્રની વત;	
લાવ્યો જયંતનો વેપ, મૂળરાજાખ્ય તત્સુત.	૫૬
અપળાઈથી બાલત્વે, રીખતાંજ રણાંગણે;	
તુરુક ^૧ રાજની સેના, વીખેરી નાંખી જેહણે.	૫૭
જેણે ^૨ કાપેલ મ્લેચ્છોનાં, મસ્તકાસ્થિ-ભર્યું સ્થળ;	
ભેઈ પિતા હિમાદ્રિને, ન ^૩ સ્મરે અર્ધુદાચળ.	૫૮
તે કલ્પવૃક્ષનો કોટો, ઉખેડ્યો વિધિયે દૃત:	
ત્યારે તેનો લઘુ-બ્રાતા, ઊપડ્યો ભીમ ^૪ ભૂપત.	૫૯
કદાપિ તુલ્ય આ ભીમ, બકારિ ^૫ ભીમસેનની;	
બને ન જે રાજહંસ, દમનાર બડો બની.	૬૦
ધરિ ધરિ મંત્રિયો ને, માંડલીક નૃપો બળી;	
રાજ્ય તે બાળરાજનું, બહેચી લીધું બધા મળી.	૬૧
તે પછે અન્યશાખાનો, એજ સોલકિ વંશની;	

૧. યવન રાજ (શાહાશુદ્દીન): ૨-૩. મ્લેચ્છોનાં મસ્તકનાં હાડકાંનો હિમાલય જેવડો મ્હોટો ઢગલો થયેલો છે. હિમાલય ઘોળો છે તેથી તેનો પુત્ર અર્ધુદાચળ પોતાનો પિતા હમ્મેશ પોતાની પાસે જ છે એમ માને છે તેથી તેનું સ્મરણ કરવાની તેને જરૂર પડતી નથી. આશુ હિમાલયનો પુત્ર છે અને તેને વસિષ્ઠકપિ પોતાની ગાયો જેમાં પડી ગયેલી તે ખાડો ધુરવા લાવ્યા હતા એમ અર્ધુદ પુરાણમાં છે (કા.) સિદ્ધરાજ રાજ એક મ્લેચ્છને મારીને અનાજ ખાતો એવું વર્ણન રાજમંડલમાં છે. તેનાં હાડકાંનો આ ઢગલો થયો હતો. ૪. ભોળો ભીમ. ૫. ભીમસેન પાંડવ બકનો (બકાસુરનો) શત્રુ=મારનાર છે. અને આ ભીમ રાજહંસ (હંસ અને રાજાઓ) નો દમનાર=નિયમમાં રાખનાર છે તેથી તેને તેના જેવો કેમ કહી શકાય ? (બકાસુર-એક ચક્રાનગરી પાસેના નેતરના વનમાં રહેતો અને તે જટાસુરનો દીકરો હતો તેને આશુણના વારામાં (કેમ કે તે રાજ વારાફરતી એક માણસને ખાતો તેમાં) ભીમે પોતે જઈ માર્યો. ઇત્યાદિ વાત ભારત આદિ પર્વ અ. ૧૬૩-૬૪ માં છે.

ખમી શક્યો ન આ કેરે, આણેરાજ ધરાધણી. ^૧	૬૨
બેટા ધવલનો ^૨ તોયે, તેણે કૃષ્ણ સમો થઈ;	
કયો આરંભ આ દેશ, અકંટક થવા ચહી.	૬૩
દાવાનલ-સમા દુષ્ટો, જે જ્વાળાસિથિ ^૩ વ્યાપિયા;	
તેના ખર્જ-સમા મેઘે, સધળે તે સમાવિયા.	૬૪
હૈમી ^૪ કાંતિ ગોતતા ન, દેતા ઉદ્દેગ વૈરિને;	
એ પ્રતાપ-યશે જેના, કરી વ્યામ ત્રિલોકિને.	૬૫
જન્મથી માંડિ મડેલો, તોયે દ્રાવ્યો ન યુદ્ધથી;	
કયું સ્વ-શૌર્ય-વતનું, ઉઘાપન ^૫ સ્વ-પ્રાણથી.	૬૬
તત્પુત્ર જેનો કીર્તિના, પતાકા અંબરે અડે;	
પ્રાસાદ ^૬ શૌર્ય-સંપત્તિ, શ્રી લાવણ્યપ્રસાદ છે.	૬૭
જેમ અંદરવડે વ્યામ, જેમ જંગલ સિંહથી; ^૭	
રમ્ય ને અનતિક્રમ્ય, થયું તે કુળ જેહથી.	૬૮
હુણ્યો જેણે ખર્જ-દડે, નહુલ સ્વામિને દદ;	

૧. રાજા. ૨. ધવળ-ચૌલકય વંશમાંથી ઉતરેલો, આણેરાજનો પિતા. જેના નામ ઉપરથી ધોળકા થયું છે. ધોળક વંશ સ્થાપનાર. અને ખીજા અર્થમાં ધોળો તેનો પુત્ર, તોયે કાળા સરખો (શ્રી કૃષ્ણ સરખો) પરાક્રમી. ૩. જ્વાળા રૂપી તરવાર વડે. મૂળમાં હેતિ શબ્દ છે. એવો (જ્વાળા અને તરવાર બંનેનો અર્થ કરનાર) શબ્દ ગુજરાતીમાં કયાંથી કહાડાયે ? ૪. હૈમની અને હિમની. ૫. સમાપ્તિ. (પોતાના પ્રાણ આપીને અર્થાત્ મરી ગયો.) ૬. શૌર્યની સંપત્તિના મંદિર રૂપ. ૭. એક પુસ્તકમાં સૃગેંદ્ર, ખીજામાં પારીંદ્ર અને કા. નામાં વારીંદ્ર છે. અમારાં બે પુસ્તકનો તો એક જ અર્થ છે. વારીંદ્ર ના બે અર્થ થાય. સમુદ્ર અને વરુણ. તે બંનેથી વન અનતિક્રમ્ય ન થાય અને સિંહથી થાય માટે પારીંદ્ર અને સૃગેંદ્ર પાઠ કીક છે. ૮. તરવાર રૂપી દડો.

બાણે શું પડવે તેને, કંપે અઘાપિ ભૂભૂત. ^૧	૬૯
તેના સુરાન્યમાં ક્યાંહી, ન પીડા તસ્કરો કરે;	
તે પોતે ઉલટો કીર્તિ, શત્રુ-ભૂપોતણી હરે.	૭૦
દશાસ્ય ^૨ લંકને જેમ, દમિયાં રામ-લક્ષ્મણે;	
તેજ ^૩ જેના નિષ્કલંકી, ભુજનું શત્રુને દમે.	૭૧
પુંડરીક ^૪ ધરી એક, રાજહંસ ^૫ અનેકશ;	
ચાલી સેના-નદી જેની, ખેંચી કીણ અરિ-યશ.	૭૨
સામંતરૂપી ગોઠશ્વા, ^૬ ભસે ચોમેરથી પણ;	
જે ભૂપ-હસ્તિની લીલા, ગતિ-ક્ષતિ ન થૈ દાણ.	૭૩
મંદરાચલવત આગે, ભિભેલો ભેઠ નિશ્ચલ;	
પાશે જેને પણ ક્યો, પાછો ધારેશ ^૭ -સાગર.	૭૪
ધણું દક્ષિણ-રાજનું, સૈન્ય પ્રાક્રમ સ્વલ્પ છે;	
તેથી ઉલટા ^૮ જે સાથે, તેથી તે લડવું તજે.	૭૫
તેનો શ્રીવીર ધવલ, વીર-શીર્ષ-મણિ તન;	
યુદ્ધે પણુછને શબ્દે, તેડે છે જે જ્યશ્રીને.	૭૬

૧. રાજાઓ અને હુંગર. ૨. આ મૂળ શ્લોકમાં ભંગ શ્લેષથી જે અર્થ ક્યાં છે. (અભંગ શ્લેષ હોય તો પ્હોચાય) તે આ રીતે-દાંતા અરિદશા યેન તત્ દાંતારિદશં તે તેજનું વિશેષણ છે. નાસ્તિ કલંકં યયોસ્તૌ અકલંકૌ તયોઃ ભુજનું વિશેષણ છે. અરિશ્ચાસૌ દશમસ્તકઞ્ચ સ ચ લંકા ચ અરિદશમસ્તકલંકે, દાંતે અરિદશમસ્તકલંકે યાભ્યાં તયોઃ દાંતારિદશમસ્તકલંકયોઃ રામ લક્ષ્મણનું વિશેષણ છે. અન્વય-જેમ દશાસ્ય=રાવણ. અને લંક=લંકાને રામલક્ષ્મણે દમિયાં=દમ્યાં (તેમ) જેના નિષ્કલંકી ભુજનું તેજ શત્રુને દમે (છે). ૩. “ તેમ ” નો અધ્યાહાર છે. ૪. કમળ અને ઘોણું છત્ર. ૫. હંસ અને રાજાઓ. ૬. અદેખા અને ગોવાંદરાનાં કુતરો. ૭. ધારાનગરીના રાજા રૂપી સમુદ્ર. ૮. સૈન્ય થોડું અને પરાક્રમ મહોટું. એવા રાજાની સાથે.

- તે કાચ-તુલ્ય સુતમાં, તે પિતા પ્રાતિભિષિત;
ભાળે છે નિઝને છે જે, અશેષ ગુણ-ભૂષિત. ૭૭
- જેમ બાહુવડે શરો, જેમ દંતોસજેં કરી;
તેમ તે વંશ અજીત, થો તે તાતસુતેં કરી. ૭૮
- વિશ્વને હર્ષ દેનારા, તે સુતેં નિત્ય દાનથી;
કર્યો સમૃદ્ધ જનનો, સમૃદ્ધ વળિ તાનથી. ૭૯
- શત્રુ-બાણ-ધાત-જાત, જળોયે ઊંચી નીચી થૈ;
એવી જેની છાતિયેં, ૨ ધ્રુષ્ટિ વીરશ્રી વાસ રૈ. ૮૦
- શત્રુના મસ્તકા સ્હોતાં, જેણે રણ-સરોવરેં;
પુંડરીકા ૩ અહ્યાં જાણેં, કંદ સ્હોતાં કરીશ્વરેં. ૮૧
- વૈરી નૃપોના શરના પ્રહારેં, પડી ઉઠ્યો જે રણભૂ મુળરે;
ગંભીર ૪-વીરેં-અલાંબિ-તાગ, આવ્યો અહી શું તરિને સુભાગ. ૮૨
- હવે સમે એક સુવિશ્વ ૫ વ્યાપી, -મહા પ્રતાપી ત્રિપુ-સંધ-તાપી;
આબ્યાદ નીતિ મતિ ગતિઆદ, જાણ્યો નૃપશ્રી લવણપ્રસાદ. ૮૩
- તેડ્યા ઉડી ભૂપ-શિરોમણિયે, કુમારના પુત્રજ તે ધંડીયે;
જાણેલું છે જે નિશિમ્હાય પોતેં, કેવા વડાગોરકને બધું તે. ૮૪
- પધારી ૬ ઝોમેશ્વર દેવ ધીશ, ૭ કલ્યાણ બોલ્યા નમતાં મહીશ;
પ્રસન્ન ૮-મૂર્તિ નૃપકેરી આવે, બેઠા મળ્યે આસન રમ્ય જાગેં. ૮૫
- સન્માનિ તેને લવણ પ્રસાદેં, લાલેલ જે શંભુતણે પ્રસાદેં;
સ્વપુત્રને રાખી સમીપ આમ, તે સ્વમ માંડ્યું કથવા તમામ. ૮૬

૧. ગાયનનો એક જાતનો સ્વર. ૨. છાતીયેં પણ. ૩. કમળ અને ઘોળાં છત્ર. છત્રની નીચે જેમ માથાં તેમ કમળની નીચે કંદ. (છત્રકંડને ઠેકાણે કમળનાળ) ૪. આ શ્લોકમાં બંને પુસ્તકમાં તથા કા. માં પણ લઘ્વૈરગાદ્યં પાઠ છે પણ લઘ્વૈઃ નું વિશેષ્ય કાંઈ નથી તેથી કા. એ સૂચવેલો લઘ્વેવગાદ્યં પાઠ કીક લાગે છે તેથી તે લીધો છે. સેના રૂપી સમુદ્રનો તાગ લઈને જાણે પાછો ઉપર તરી આવ્યો હોય એવો લાગે છે. ૫. પ્રતાપનું વિશેષણ છે. ૬. પધારીને. ૭. શુદ્ધિના ધણી. ૮. રાજાનું વિશેષણ છે.

- જાણું હું વિદ્યાધર-મુંદરી જ્યાં, ગુફાતણા બારકને રમે^૧ ત્યાં;
 ચહડ્યો મહાદેવ તણે મહાન, કૈલાશ-શૃંગે અતિ દીપ્યમાન. ૮૭
- એઠેલ જે રતનો ઓટલીયેં, દેહાર્દ-ધારી નિજ સુંદરીયેં.
 પ્રસન્ન વક્રાબ્જ^૨ જગત્પિતાને, લાગ્યો હું શ્વેતાબ્જથી^૩ પૂજવાને. ૮૮
- સંપૂર્ણ પૂજા કરી શંભુની હું, સમાધિ મુદ્રા પછિ જ્યાં ચહડાવું;
 આગે ત્યવે પૂનમરાત્રિ જેવી, મૂર્તિમતી કોક નિહાળી દેવી. ૮૯
- છે શ્વેત ચંદ્રેસમ વક્ર જેનું, છે શ્વેત દીલુ^૪ પટ^૫ શ્વેત તેનું;
 ધારી કરાએં શુભ શ્વેત-માળા, નેઈ થયો વિસ્મિત એહ બાળા. ૯૦
- છો કોણુ ? કોની ? કય આહિ કેમ ? આવેલીં તેને કહું જ્યાં હું ઐમ;
 ત્યાં તો વદી^૬ તે મુજ પ્રત્ય આપેં, દંતાંશુયે^૭ શું સિતછત્ર આપે. ૯૧
- હે વીર ! વૈરિ-નૃપસૈન્ય-હસ્તી, તણાં શિરોત્રોડય ધારી મસ્તી;^૮
 શત્રુ-બળે દુઃખી થતી ધણેરી, છાં લક્ષ્મી હું ગુર્જર રાજકેરી. ૯૨
- સ્વર્ગે ગયા તે સહુ ગુર્જરેન્દ્ર,^૯ અરે હણ્યા તે રિપુયેં ગજેન્દ્ર;
 જે ભૂલૂતોને^{૧૦} દળવા સુપાસ, છે મૂજ તેને ભુજ^{૧૧}-દંતવાસ. ૯૩
- જે ચક્રવર્તી-પદ-ધારિ હાલ, છે આહિ તે શક્ત ન જેથી બાળ;^{૧૨}
 નિવારવા શત્રુ-ચમૂ^{૧૩} અપાર, દીવો યથા એક તટાંધકાર.^{૧૪} ૯૪
- જે મંડલીકા વળિ મંત્રિયો છે, ન ત્યાં ક્રમે^{૧૫} માત્ર પરાક્રમે^{૧૬} છે;

૧. રમે છે તેથી અતિ દીપ્યમાન. શૃંગનું વિશેષણ છે. ૨. પ્રસન્ન છે મુખ કમળ જેનું. ૩. ઘોળાં કમળથી. ૪. ઘોળું દીલું. ૫. વસ્ત્ર. ૬. ખોલી. ૭. દંતાની કિરણોથી જાણે ઘોળું છત્ર આપતી હોય. ૮. મૂળમાં ચંડ છે તેનું આકરો અને તેનું મસ્તીમાં આવેલો. ૯. ગુજરાતના ધણી (રાજા) ૧૦. રાજાઓને તથા પર્વતોને દળી નાખવામાં સારી રીતે પાસ થયેલો. ૧૧. તેઓ (રાજાઓ તથા હાથીઓ) ના ભુજ અને દંતોસળમાં. ૧૨. ભોળો ભીમ. ૧૩. સેના. ૧૪. કાંઠા ઉપરનું અધાર અથવા ખેતરમાંનું અધાર. (જ્યાં પવન વિશેષ હોય.) ૧૫. કામમાં કોઈ જાતનો ક્રમ પણ નથી. ૧૬. માત્ર પરાક્રમ કરી જાણે છે.

છે કામના સ્વામિની સ્ત્રી^૧ હુંમાંયે, જેનેજ તેનો શું ઉપાય થાય. ૯૫

એવો નથી કો નર હસ્તધારી,^૨ લે જે બુડેલી મુજનેજ તારી;

એતો સદ્ સંપત સો પ્રકારે, હથેળવા સજ્જન કેરી ધારે. ૯૬

ન^૩ ગોર છે કો સમ આમશર્મી,^૪ જેણે હુંને ઢાંડી સુધર્મવર્મી;^૫

ગયોજ મુંગલ^૬—સુતે અદર્પ,^૭ જેણે કર્યા મંત્રથી^૮ ક્ષત્રિ—સર્પ. ૯૭

રોહડ—વંશી ન^૯ પ્રતાપમલ્લ, હતો હરિવત્ રણ એક મલ્લ;

જેથી ખમાતો ન અરિ^{૧૦}—કરીનો, ગંધંય^{૧૦} ગંધલનિ^{૧૧} જેમ તીનો. ૯૮

દશા જગદેવ વિના નહારી, પરાનો^{૧૨} વત્ છે નિજનાથી મહારી;

જે દાર—રક્ષા કરતો^{૧૩} જ્યહાં ત્યાં, પેહા ન શત્રુ પુરો યજ્ઞરીમાં. ૯૯

પામેલ જે વેદ—સમુદ્ર—પાર, તે ગોર જે નામ ધરે કુમાર;

કો આજ જે ચેદિ—નૃપાળ—શ્રીન,^{૧૪} મહારી સપત્ની^{૧૫} કરશે વિના તે. ૧૦૦

૧. હું જે તેઓના સ્વામી (ધણી) ની સ્ત્રી છું તેમાં પણ તેઓના કામના છે. ૨. હાથ વાળો. ૩. આમ નામના ગોર જેવો કોઈ ગોર પણ હવે નથી. ૪. સારા ધર્મરૂપી અખતર વડે. ૫. મુંગલનો પુત્ર પણ. ૬. ગર્વ વગરના. ૭. વિચારશક્તિ તથા અમુક અક્ષરોના સમુદાય. ૮. નથી. ૯. શત્રુરૂપી હાથી. ૧૦. ગંધ હસ્તીની પેઠે. **यस्य गंधं समाव्राय न तिष्ठति प्रतिद्विपाः॥ तं गंधहस्तितं प्राहुर्नृपतोर्विजयावहं ॥** કા. માંતું આ વચન મૂળ અર્થથી વિરૂદ્ધ દેખાય છે. આમાં ગંધહસ્તીનો ગંધ ખીજા હાથીઓ સહન કરી શકતા નથી એમ છે અને મૂળમાં ગંધહસ્તી ખીજા હાથીનો ગંધ સહન કરી શકતો નથી (**गंधोपि मत्तारिमतंगजानां गंधद्विपेनेव न येन सेहे**) એમ છે. પણ **शमयति गजानन्यान्गंधद्विपः कलभोपि सन्** એ (આપટે પૃ. ૪૫૦) વચન કાંઈક મૂળના અર્થને સમર્થન આપે છે. કેમકે તેમાં ગંધદ્વિપ ખીજા હાથીઓને સમાવે છે. એટલે પોતાનો ઉગ્ર ગંધ હોવાથી તે નયળા ગંધ વાળાને જોઈ શકતો નથી તેથી તેને શાંત પાડી દે છે. જેમ બળિયો માણસ નિર્બળ માણસ પોતાની સામે આવે તેને ખમી શકે નહીં એમ. જેમ ભીખમની સામે શિખડી. ૧૧. પારકાઓની પેઠે. ૧૨. છડીદારની પેઠે સાચવતો. ૧૩. ચેદી દેશના રાજાની દોલતનો. ૧૪. શોક્ય.

અધારે^૧ ન્યાં રે'તું ન ભૂખરાંજ, - વંશીય પૃથ્વીપતિ-તેજથીજ;^૨
 તે ભૂપની બેઝડ તે પુરીમાં, દીસે ન દીવો પણ ન્યાં નિશીમાં. ૧૦૧
 જે નિત્ય રાત્રેં પુરો રે'તો ગાજી, હાથી નગારાં ફરતાંથી ઝાઝી;
 પાડે બરાડા નિશિ^૩ એકલી તે, શીયાળ શબ્દે^૪ પુરો ગુર્જરી તે. ૧૦૨
 મુખોવડેં ખેલતો નારિઓનાં, સરોજ સદ્ભાવ સદા હતો ન્યાં;^૫
 અનાથ થૈ તે સર આંસુ ઢાળે, વાયેં હરાતાં જળખિંદુ આલ્યેં.^૬ ૧૦૩

મૂંડાવી મૂંડ્ય નિત ખંડિત^૭ વૃક્ષ ખંડેં,
 કાલ્લો પડ્યેથી થઈ કુંડળવોણિ પડ્યેં;
 ત્યાગી અધા વિપય ગુર્જર-રાજધાની,
 ભોગી થઈય વિધવા-વત્ દીનતાની.^૮ ૧૦૪
 તેથી સ્વચક્ર^૯ પરચક્ર^{૧૦} વડેં હરાતાં,
 બાકી રહેલો મુજને તું અચાવ્ય જતાં;
 શત્રુ હણી કર્યું અમાનુષ તે ચરિત્ર,
 યોગ્યત્વ મેળવિયું છે જગમાં પ્રવિત્ર. ૧૦૫
 જે દૈત્ય^{૧૧}-ભૂમિપતિ ભારથિ ભાંગશે શું,
 એવું થયેલ મહિમંડળ ઉદ્ધર્યું^{૧૨} તું;
 એકેજ^{૧૩} વિશ્વપતિયેં ફરિ ઉદ્ધરે તું,
 હે વીર ! વીરધવલાખ્ય સુતેં સમેત. ૧૦૬
 તે આમ કામ કહિને સહસાજ બાળા,
 પહેરાવી કંઠ મુજ ઉન્નવળ પુખ્ત-માળા;
 નિદ્રાનો સાથ મુજ ક્યાંકજ ચાલો જૈ તે,
 એ શું હશે મુજ કહો કહો વાત થૈ તે. ૧૦૭

૧. રાજના તેજથી. ૨. રાત્રીમાં. ૩. તળાવમાં. ૪. મશે=મહાને. ૫. કપાઈ ગયેલાં. ૬. વિધવાની પેઠે દીનતા ભોગવે છે. ૭. પોતાના દેશની ફોજ. ૮. પર રાજની ડોજ. ૯. દૈત્ય રાજઓના. ૧૦. ઉદ્ધાર્યું હતું. ૧૧. શ્રી વિષ્ણુએ.

જે વિપ્લુ-તુલ્ય વળિ વીરજ એક જે છે,
તે આમ આચરિ રહેં પછી ગોર કે' છે;
આ સ્વપ્ન અર્થની ઉઠાંઠળતા^૧ ખતાવે,
તેથી તમારી-સમ વર્ણનમાં^૨ ન આવે.

૧૦૮

રાજા! ન અન્ય ગણુ ધન્ય સમા તમારા,
છો વૈરી-વીર-ભુજ-વૈભવ-ભાંગનારા;
પાંશે^૩ નમેલ પરને ન અડે કદી જે,
પોતે વરેચ હરિની સમ શ્રી તુંને તે.
ઉત્પત્તિ આપતાણી છેજ અતુલ્ય-વંશે,
મર્યાદા જે કુળની કા ન બંધે પ્રશંસે;
થાતાંજ દુશ્ચરિત આગળ આવી^૪ બેસે,
પાછા હઠ્યે રણુથી પાછળ ઠેલ^૫ દેશે.

૧૦૯

૧૧૦

ભાનુ જ્યવા રણુ તમે લડવા ચહડો જ્યાં,
આવે ન સામું ચરિ-લક્ષ્મી છાંય^૬-વત ત્યાં;
જવા દિશાંત^૭ ભણી ભાગીજ દીપ જેમ,
ખીડેચ મંડલિક પંડ્યનું તેજ તેમ.
આણીચ બાંધી નિજના સુ-વડા ગુણોયે,^૮

૧૧૧

૧. કંબુસપણા વગર. ૨. તારૂં જેમ વર્ણન કરી શકાય નહીં તેમ. ૩. પાસે આવીને નમે તોપણ તે ખીજને. ૪. કુળમર્યાદા આગળ આડી આવી બેસે એટલે દુરાચરણમાં આગળ વધવા દે નહિ. ૫. પાછળ રહીને હલ્લે એટલે રણમાંથી પાછા હઠવા દે નહીં. ૬. છાયા જેમ સૂર્યની સામી થાય નહીં તેમ. ૭. શત્રુઓ દિશાના અંત તરફ ભાગી જવાને ઈચ્છતા સૂર્યની આગળ દીવાની પેઠે ઝાંખા પડે છે. ૮. માં દશાંત પાઠ છે તે દીવાનું વિશેષણ થાય પણ દીવા વાટચને છેડે આવવા ટાણે ઉલટા વધુ પ્રકાશવાળા થાય છે. ૯. ગુણ અને દોરડાં. મોટા ભડ લોકોએ ભોગવવા યોગ્ય આ રાજ્યલક્ષ્મી તે તારા પોતાના ગુણપડે બાંધીને આણી છે તો તે હવે હે સુંદર મૂર્તિવાળા સારા મંત્રિવરે દીપાગ્ન્ય-એમ અન્યથા છે.

આ રાજ્ય-લક્ષ્મી ઉપભોગ્ય વડા લડોયેં;	
દીપાવ્ય મંત્રિવરથી વરમૂર્તિ ! સદા,	
પાછી ન જાય રહ્યો જે તુજ ખર્જી ^૧ - મધ્ય.	૧૧૨
ગર્વિષ્ટ-આહુધર ભૂપતિ મેળવે શ્રી,	
નીતિથી મંત્રિગણ તે કરી કેળવે શ્રી;	
પેદા કરે મણિ સમુદ્ર બહુ પ્રકારે,	
તેને તથાપિ મણિકાર જનો મુધારે.	૧૧૩
પ્રેર્યો હરિ-સમ ચરિત્ર કરી પવિત્ર,	
આપેજ ^૨ વીરધવલાખ્ય બળી સ્વપુત્ર;	
જ્નેડ્યો ભૂભાર હરવા વિધિયે વળી જે,	
મંત્રી પવિત્ર મળવા મન ગોઠવે તે.	૧૧૪
પછી દશરથ જેવા, પ્રાતમાં તેજ ભૂપ,	
તજી શયન પ્રભાતે, પુત્ર તે રામરૂપ;	
ગુરુ અતુલિત મૂર્તિ, ગુર્જરનાજ તેજ;	
સહુ બહુ-બળ ઊઠ્યા, સાધવા કર્મ એજ.	૧૧૫

ઈતિશ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સામેશ્વર દેવ વિરચિત
 કીર્તિકૌમુદી નામના મહાકાવ્યના આચાર્ય
 વરલભજી હરિદત્ત કૃત સમશ્લોકી
 ગુર્જર ભાષાંતરમાં રાજવંશ
 વર્ણન નામે બીજે
 સર્ગ સમાપ્ત
 થયો.

૧. મૂળમાં ત્વદસૌ છે. ડા. માં ત્વદવ (સ્થિતાસૌ) પાઠ છે.
 ૨. હરિસમ પવિત્ર ચરિત્ર કરીને આપેજ પોતાના પુત્ર વીરધવળને (આ કામમાં)
 પ્રેર્યો અને વળી બ્રહ્માયે ભૂભાર હરવામાં આપની સાથે જ્નેડ્યો છે તે. — એમ
 અન્યથા છે. ડા. માં ચરિતને ઠેકાણે રચિત છે તે ભૂલ લાગે છે.

સર્ગ ૩ જો.

- શોભે મહાન^૧ જે ક્યારે,^૨ રસાલંકાર^૩—રૂપ છે;
 પોરવાડ વડો વંશ,^૪ પુરે^૫ ગુર્જર-ભૂપને. ૧
- અન્ય વંશો ત્વચાએજ,^૬ સારા પત્રો^૭ ધરે નરાં;
 આ વંશ તો ક્રિયાસાર,^૮ ધારે પાત્ર^૯ પરંપરા. ૨
- જે વંશે નર-રત્નો ય્યા, ઉત્પત્ત તેની કાંતિથી;
 વિશેષે ભૂપિત થઈ, પૃથ્વીનીવત્ સરસ્વતી.^{૧૦} ૩
- થયો પહેલો નર ઉદે, નામેં ચંડપ તે કુળેં;
 તમના નાશનો કર્તા, રવિવત્ ^{૧૧}મંત્રિમંડળેં. ૪
- શું આણુકયર્થો આતુર્ય, શું વાણી ^{૧૨}ગુરૂપાશથી;
 શું સમુદ્રથી ગાંભીર્ય, અણુ તેણે શુભાશથી.^{૧૩} ૫.
- આ મંત્રી-રત્નમાં છિદ્ર^{૧૪}, જરાયેં રાખિયું નથી;
 વિધાતાયેં ગુણો^{૧૫} તેમાં, પશેવ્યા શ્યે પ્રકારથી. ૬.
- માની^{૧૬} સરોજની શ્રીને, ન માને શ્લાઘ્ય જે ખરી;
 ઇનપાદ^{૧૭} તિરસ્કારે, કરમાય ન જે જરી. ૭

૧-૨. વાંસના અર્થમાં-મહાન=મ્હોટા. ક્યારે=ક્યારાથી. વંશના અર્થમાં-ક્યારે મહા ન શોભે ? ૩. રસ અને અલંકાર રૂપ. તથા પૃથ્વીના ધરેણા રૂપ. રસા=પૃથ્વી. ૪. વાંસ અને કુલ. ૫. આણુહિલવાડ પાટણમાં. ૬. છાંય અને ચાંચડી. ૭. પાંદડાં અને વાહન. ૮. કૃત્યમાં સારા ૯. લાયક પુરૂષ અને પાંદડાંનો સમૂહ. ૧૦. રત્નો જેમ પૃથ્વીને શોભાવે તેમ આણે સરસ્વતીને શોભાવ્યાં. ૧૧. મંત્રિમંડળમાં સૂર્ય સરખો. ૧૨. બૃહસ્પતિ. ૧૩. શુભ આશાથી. ૧૪. કાણું અને દોષ. ૧૫. ગુણ અને દોરા. ૧૬. માન વાળો એવો જે, ખરી વખાણવા લાયક એવી કમળની શ્રીને લેખતો નથી કેમકે જે કમળ ઇનપાદ તરફથી તિરસ્કાર થયા છતાં જરા પણ કરમાતાં નથી. ૧૭. સૂર્યનાં કિરણ અને ધણીના પાદ.

ચંડ પ્રસાદ તત્પુત્ર, થયો જેણે કરી સિત; ^૧	
યશે ^૨ ગંગાકીણુ-સમે, દિશા ચંદન-ભૂષિત.	૮
જે ^૩ દાનેશ્વરિયે હસ્ત-પદ્મે ગૃહિણિ-વત્ર અહીં;	
રાજ-કાજતણી મ્હોર, તેણે કદિ તળ્યો નહીં.	૯
મદ્દુ વાણી મતિ તીક્ષણ, સારી શ્રી કીર્તિ બ્હેલી છે;	
રાગવોણુ ^૪ ચિત્ત જેનું, વધુ રાગીજન હાથ ખે.	૧૦
કપૂરને જે ધિકારે, એવી કીર્તિવડયે નિજ;	
ચિર-કાળ રચી જેણે, રાત્રિ પૂનમ જેવીજ.	૧૧
તે ^૫ સમુદ્ર થકી સોમ, ^૬ ઉપન્યો સુમનોરમ;	
જે ઉત્પન્ન થતાં વેત, દીપ્યું વ્યોમ રવિ સમ.	૧૨
અપૂર્વ કોક આ સોમ, કલંક-રહિતાકૃતિ;	
મારને ^૭ ન વધારે ને, ન ધારે ભવમાન રતિ.	૧૩
જેનામાં ગુણ-રત્નોના, કોશ બ્રહ્માણ્યે ભર્યો;	
સિદ્ધરાજે પણે ત્યાંજ, રત્ન-કોશ બધો ધર્યો.	૧૪
માને તે પંડ્યને પાશે, રેતા પૂર્ણજન સોમથી;	
અહીં અનંત ^{૧૦} ભોગ-શ્રી, વધુ સિદ્ધ ^{૧૧} મહેશથી.	૧૫

૧. ગંગાના કીણુસમ ધોળા યશે. ૨. જેણે રાજકાજની મ્હોરને હાથ રૂપી કમળે ગ્રહણ કરી છે તેથી તેણે તેને તળ્યો નથી. ૩. વિપયવાસના વોણુ. ૪. ઝાઝા રંગ (રતાશ) વાળા. ૫. ચંડપ્રસાદ રૂપી. ૬. સોમ નામે અને ચંદ્રમા. ૭. કામદેવ અને શત્રુ. ૮. શિવજી અને સંસાર. ૯. પૂર્ણચંદ્ર અને ચંડપ્રસાદનો પુત્ર. ૧૦. અપાર ભોગવાળી સમૃદ્ધિ અને શેષનાગના શરીરની શોભા. ૧૧. મ્હોટાઈવાળો (માટે સિદ્ધરાજ) કેમકે શિવજી પાસે સોમ (ચંદ્ર) ની કળાજ છે, અને પોતા પાસે પુરો સોમ છે. શિવજીને અનંત (શેષનાગના એકજ) ભોગ (શરીર) ની શોભા છે અને પોતાને અનંત ભોગની શોભા છે.

જેને સહચરી. સીતા^૧, ધરે છે તેજ સૂર્યનું;^૨
 રામવત કથું આણુંયેં, ઉલ્લંઘન^૩ નદીનું.^૪ ૧૬
 અમેય-મહિમાવાળો, થો અશ્વરાજ તેહથી;
 જેણે હસ્તિરાજ^૫ પાણુ, ઝીલ્યો દાનાર્દ-હસ્તથી.^૬ ૧૭
 ઢાંકી જેણે નિત્યદાન^૭, દુઃસ્થિતિ આશ્રિતો તણી;
 તેથી^૮ નિજે^૯ ઈંદ્રિયોવત^{૧૦}, ન કામી^{૧૧} કામના કણી.^{૧૨} ૧૮
 આણ્યું ન્યાયવડેં નાણું, ખરચ્યું ધર્મકામમાં;
 યશ માત્ર રહ્યો જોનો, સ્તુત્ય^{૧૩} લોક તમામમાં. ૧૯
 પૂર્વે પીડી^{૧૪} રેણુકા તે, પસ્તાવાથી સ્મરી જ્યમ;
 માતૃ-ભક્તિ વિશેષે તે, કરતો પુરુષોત્તમ.^{૧૫} ૨૦
 જઠરે જનની કેરા, દશ માસજ જે રહ્યો;
 તેના હૃદયજે માનો તો, વાસ જીવ લગી થયો. ૨૧
 મંત્રિ-મંડળ-માણિક્ય, તણા અંગની સંગિની;
 કાંતિ-નુદ્ય હતી કાંતા, કુમારદેવી જેહની. ૨૨
 શૌર્ય સ્વાભાવિકે આન્ય, જે હતા દેવને પણ;

૧. સીતાજી અને સોમતી સ્ત્રીનું નામ. ૨. સૂર્ય વંશનું અને સૂર્યનું.
 ૩. ઉલ્લંઘનું અને અપમાન. ૪. નદીનો ધન=પતિ=સમુદ્ર તેનું. અને દાનનું
 નહીં. ૫. હાથીઓનો રાજા (પોતે અશ્વરાજ છે છતાં હસ્તિરાજ) ઐરાવત
 (ઈંદ્રના હાથી) ને ઝીલ્યો. ૬. દાન દેવાનું પાણી અને મદનું ઝરવું તેણે
 તીતા હાથ વાળો અને તીતી સુંદર વાળો. ૭. નિત્ય દાનો દધને. ૮. તેના
 તરફથી. ૯. પોતાના (જનો) યેં. ૧૦. પોતાનાં ઈંદ્રિયોની પઠ્યેં. ૧૧. પમા-
 ણી (પામ્યા). ૧૨. જરાપણુ. ૧૩. યશનું વિશેષણ છે. ૧૪. પરશુરામની
 મા (વધુ માટે જીવો માણસો તથા સ્થળના ઝાળખાણમાં રેણુકા શબ્દ.)
 ૧૫. પુરુષોમાં ઉત્તમ તથા વિષ્ણુ. (વિષ્ણુ અવતારી પરશુરામે પોતાની મા
 રેણુકાને મારી નાંખી હતી તેનો પસ્તાવો કરીને જાણે તે વાત સંભારી હોય
 તેમ. અર્થાત્ તે વિષ્ણુનો અવતાર છે).

એવા જેણે જણ્યા પુત્રો, ગંગાના બહેન-વત્ર તણ્ય.	૨૩
મુખ્ય શ્રીમદ્દ દેવાખ્ય, વસ્તુપાળ થયો પછે;	
તેજપાળ પછે જન્મ્યો, તણ્યે તથી ^૧ સમાન છે.	૨૪
પર-પુરુષની મૂર્તિ, જાણ્યેં હોય શું તણ્ય એ;	
દીસે જૂદા તણ્ય પણ, સાચા તો એહ એક છે.	૨૫
છે આપેં શુદ્ધ તેનેં જે, ગુરૂ દે શૌચ-શિક્ષણ;	
તે મોતી સાદ કરવા, કપૂર-રજ ધર્ષણ ^૩ .	૨૬
મેળવ્યો મહદેવે તે, યશ ઉન્નવળ લાળીને;	
ન નિંદ્યું જગમાં અખજ, ક્યેં એજું નિહાળીને.	૨૭
એટલી કૌસ્તુભ થકી, મહદેવની ભિન્નતા;	
રે' છે જન હદે આને ^૪ , જનને અન્ય રે'પ સદા.	૨૮
સરસ્વતીજ જાણે છે, વસ્તુતા વસ્તુપાળની;	
જે મુખાખજ વિશે તેના, વસે છે નિત્ય રે' જની.	૨૯
પૂર્વજનનુજ પુરુષ, તે જોની મધ્યમાં રહે;	
માને મધ્યમ પોતાને, પણ ઉત્તમ સહો કહે.	૩૦
ઈંદુ-તુલ્યત્વ ^૬ મંત્રીંદુ, વસ્તુપાલનું શ્યે વદે;	
આપે છે વસુધા ^૭ જે આ, ને જીજ્ઞે તો સુધાજ ^૮ દે.	૩૧

૧. ત્રણ વેદ (ઋગ્ યજુ અને સામ) અથવા દરેક ત્રિક (અગ્નિ, રામ, વજેરે) ૨. ઈશ્વરની ત્રણ મૂર્તિ (બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને રૂદ્ર.) ૩. કપુરની રજેં મોતીને ધસવા બરાબર. ૪. મહદેવને. ૫. કૌસ્તુભ. કૌસ્તુભ જનની છાતીનું ધરેણું છે તે તીર્થકરની અધી મૂર્તિઓની છાતી ઉપર હોય છે. તે સાદું હોય છે ત્યારે, ઉપડતી અને ઉપર નીચે અને જે બાજુ એમ ૪ પાંખડીના કમળ જેવું હોય છે; પણ ડાંમતી હોય ત્યારે તે સોનામાં બેસારેલ મહોટો હીરો હોય છે. તે તારા જેવો ચળકે છે. ગિરિનારમાં નેમનાથની છાતીમાં એ છે જે રૂદ્ર મંડપમાંથી ચળકતો દેખાય છે. વિષ્ણુની છાતી ઉપર કૌસ્તુભમણિ છે તેને લીધે એ નામ રાખ્યું જણાય છે. ૬. ચંદ્રની સમાનતા. ૭. વૃદ્ધિ. ૮. અમૃત. ચંદ્રમા એક અક્ષર (વ) ઓછો દે છે.

વડના ઝાંડની ઘોડે, વધે છે જેમ જેમ જે;	
ક્ષમાલંકાર ^૧ કે'ને ન આશ્ચર્ય તેમ તેમ દે.	૩૨
જેણે આદર કીર્તિની, પડ્ગુણે ^૨ એહવી કરી;	
ધરાધર સિંધુ સ્હોતી, જેણે ઢાંકી ધરા નરી.	૩૩
માતુ ^૩ વસે છે મનમાં, સાધુતા જે નિરંતરે;	
જેથી કહ્યા વિના જાણી, લે તેતું વાંછિતું કરે.	૩૪
હું ^૪ કરે નહિ પોતાને, તું કરે ^૫ ગુરને નહીં;	
પણ જે યુદ્ધ આરંભે, હું કરે શત્રુને સહી.	૩૫
પ્રિય સ્ત્રી તેની લલિતા, દેવી સર્વાંગ-હારિણી ^૬ ;	
પાર્વતીને હસે જાણે, જે પત્યર્ક્ષાંગ-હારિણી ^૭ .	૩૬
તે મંત્રી-મેઘથી ઊઘ્યા, તે સુક્ષ્ત્રે ^૮ સુતાંકુર, ^૯	
જયસિંહ છતાં નહાનો, ફળે છે સંતને પુર. ^{૧૦}	૩૭
સર્વ પૂર્વજને તારે, નિસ્તારો ^{૧૧} અર્થિના કરે;	
તેનો તે પોત ^{૧૨} ક્યારેય, પ્રજાને નજ છેતરે.	૩૮
તે બધા ભાઈમાં જો કે, નહાનેરો તેજપાળ તો;	
સ્વપ્રભુ મહેરથી નથી, ઉલ્લંઘ્ય ^{૧૩} ગુરથી થતો.	૩૯

૧. પૃથ્વીતું ધરેણું વડ, ક્ષમા=સહનશીલતા છે ધરેણું. ૨. સંધિ આદિક ગુણ જેમકે-સંધિવિગ્રહયાના નિ સંસ્થિતિઃ સંશ્રયસ્તથા॥ દ્વૈધી ભાવાશ્ર મૂતાનાં ષડ્ગુણાઃ પરિકીર્તિતાઃ સુ. ૨. ભાં. ૫. ૨૩૧ શ્લો. ૩૧૮ (૧) સંધિ (સલાહ કરવી.), (૨) વિગ્રહ (લડાઈ) (૩) યાન (કુચ કરવી) (૪) આસન (પડાવ.) (૫) સંશ્રય (બળવાનનો આશ્રય) અને (૬) દ્વૈધી ભાવ (જે પ્રકારે વર્તવું. જે તરફ બળવવું, અંદરથી કાંઈ અને બહારથી કાંઈ વર્તવું.) તથા છ દોરા વડે. ૩. હું માતું છઉં. ૪. અભિમાન ન કરે. ૫. તું કરે બોલાવે નહિ. તમે અથવા આપ શબ્દ વાપરે. ૬. સર્વ અંગને ગ્રહણ કરનારી. ૭. પતિના અર્ધા અંગને ગ્રહણ કરનારી. (અર્ધનારી શ્વરમાં.) ૮. ખેતર અને સ્ત્રી. ૯. પુત્ર રૂપી કોટો. ૧૦. પૂર્ણ. ૧૧. દાનો દઈને નિકાલ. ૧૨. દીકરો અને બહાણ. ૧૩. નાનેરો છતાં મ્હોટોરો તેની આમન્યા લોપતાં નથી.

ગુરૂની^૧ લઘુતા ક્યાંક, પિંગળે^૨ સુણો આપણે;
 તે બધું-જનમાં દીઠી, ગુરૂતા એ લઘુનીયેં.
 એ જે^૩ અશ્વરાજ-પુત્રો, નાસત્ય^૪ અમૃતૌષધેં;
 કરે ઉપાય દેખીને, રોગી રોગા^૫ જગત્ બધે.
 સહો દેવો એમની સ્પર્ધા, કરે પણ ચહડે^૬ નહીં;
 તે દેવગુરૂએ^૭ જેણે, ઝીલ્યો સન્મતિયેં સહી.
 અપૂર્વ^૮ તેની વિદ્વત્તા, જે માને નિજ ભૂપને;
 સમાન^૯ દશ દિક્ષપાલ, સાથે સંધ્યક્ષરો^{૧૦} બને.

૧. ગુરૂનીલઘુતા થાવા માટે વૃત્તરત્નાકરમાં આ પ્રમાણે વચન છે:-પાદાદા
 વિહ વર્ણસ્ય સંયોગઃ ક્રમસંજ્ઞકઃ॥ પુરસ્થિતેન તેન સ્યા લઘુતા પિક્વચિદ્
 ગુરોઃ॥ એટલે કે શ્લોકના પાદ (૨ જાકે ૪ થા) ના આરંભમાં સંયોગ=જોડો
 અક્ષર આવે તો તેની આગળ્યો ગુરૂ થાય છે. તોપણ આવે પ્રસંગે ક્વચિત્
 લઘુ પણ થાય (લઘુજ રહે). ઉદાહરણમાં-અલ્પવ્યયેન સુંદરિ, ગ્રામ્યજનો
 મિષ્ટ મશ્નાતિ॥ એ આર્યા આપી છે. (આમાં ગ્રા ને લીધે રિ ગુરૂ થાય
 પણ ન થઈ લઘુજ રહ્યો છે. નહિ તર ૧૩ માત્રા થઈ જાય.) પણ તે સં-
 યોગમાં ર હોયતો એવો નિયમ છે. પાદાદિ નો પદાદિ પાદ કરીને ઞમતિ
 ઞમરનારી ઈત્યાદિ ઉદાહરણ આપ્યાં છે. આમાં યાદ રાખવાનો ગુરૂ શબ્દ
 છે. કા. એ લોગ શબ્દ મૂક્યો છે તેથી દીર્ઘની બ્રાંતિ ન થાય માટે આ સૂચના
 કરી છે. ૨. વરતુપાલ અને તેજપાલ. ૩. અધિનીકુમાર જેવા અને અસત્ય નહી
 એવા. ૪. અમૃત રૂપ ઔષધ વડે. ૫. નકરા. ૬. વધી જાય નહિ. ૭. બૃહસ્પતિને
 પણ. (તેના ગુરૂને પણ). ૮-૯. અ છે પૂર્વ=આદિમાં જેને એવા તથા નવાઈ
 જેવા. ૧૦ સમાન સ્વર=અ થી લૂ સુધીના ૧૦ માં પ હ્રસ્વ અને પ દીર્ઘ એ
 ૧૦ સમાન સ્વર કહેવાય છે. કાલાપક (સીધો) વ્યાકરણમાં દશસમાનાઃ એમ
 લખ્યું છે. ૧૦. ઇ ઈ ઓ ઔ એ ૪ સંધ્યક્ષર કહેવાય છે. તથા-સંધિ=સલાહ.
 તે કરવાના અક્ષરો. આ શ્લોકમાં દશસમાનાઃ અને સંધ્યક્ષરાણિ એ વ્યાકર-
 ãના શબ્દો ચાલતા અર્થમાં ગંઠ્યા છે. એ ખુબી છે. શ્લોકનો મૂલાર્થ તો એવો
 સાદો છે કે-એ તેજપાળની કોઈ નવી જાતની વિદ્વત્તા છે કે જેને લીધે પોતાના
 રાજાને દિક્ષપાળની સાથે પણ સંધી કરવાના અક્ષરો બની શકે એવું માને છે.

- શુભ સ્વભાવનો લોકિંગ, -દેખું એકજ એહને;
તેણું કહ્યું તે કરે જો, જો કરે તે કથે ન જો. ૪૪
- ઉપકાર કરેલાના, દ્રવ્યમાંજ^૧ ન તે કૃતિ;
સ્તુતિ-લાંચ^૨ વિશેયેં તે, મંત્રી નિરપૃહ છે અતિ. ૪૫
- કરે સદુપકારો ને, કરાવે અન્યતી કને;
વાયુ તાપ હરે છે ને, હરાવે ધનની કને. ૪૬
- વાની^૩ પેઠે શ્રિયેં ઊંચે, ચહડાવ્યો તૃણવળજન;
ક્ષમા^૪ તજે પણ ન આ, ઊઘતા વૃક્ષની સમ. ૪૭
- મંત્રિ^૫-માણિક્યને કોક, જુદો ચાણક્ય માનિયેં;
સદાનંદોય^૬ કર્યો, જેણે આ આખી ભૂમિયેં. ૪૮
- જો કે તે મંત્રિકરી છે, પ્રિયા નામેં અનુપમા^૭;
તોયેં મૂર્તિવડે^૮ તેનેં, માંતું મેનાસુતા^૯ સમા. ૪૯
- લાવણ્યસિંહ એ નામેં, તેણે જાણે તનૂજ જે;
છે લાવણ્ય-શિરો-રત્ન^{૧૦}, વિનયેં ન પ્રભ^{૧૧} તજે. ૫૦
- ઇચ્છતા સુનર-સંગ્રહાર્થ^{૧૨} જે, સંપદર્થ નિજ તે નૃપાલને;^{૧૩}
એક દી ઉભય તે ચહડ્યા^{૧૪} હૃદે, જેમ દીપ્ત શશિ જે નભ:પદે^{૧૫}. ૫૧

૧-૨. તેને માણસનો ઉપકાર કરે તેના નાણામાંજ માત્ર નહીં પણ તેણે કરેલા વખાણરૂપી લાંચમાં પણ તે કૃતી મંત્રી નિરપૃહ છે. ૩-૪. (ખીન્ન) માણસને સમૃદ્ધિ ઉંચા ચહડાવે ત્યારે તે ક્ષમા=સહનશીલતા તજે. જેમ વાયેં ઊંચે ચહડાવેલું તૃણ ક્ષમા=પૃથ્વીને તજે તેમ. પણ આ મંત્રી ઊંઘતા વૃક્ષની પેઠે ક્ષમા ન તજે. ૫-૬. મંત્રિરૂપ માણ્યકને. જુદો એટલા સાફ કે ચાણક્યેં નંદનો અસ્ત કર્યો છે અને આંણે સદા ઉદય કર્યો. ખીન્ન અર્થમાં નિત્ય આનંદનો ઉદય (મંત્રિયેં) કર્યો. ૭. ઉપમા વગરતી અને અનોપ નામેં. ૮-૯. નામેં અનુપમા પણ દેહવડે મેનાની પુત્રી (પાર્વતી) સરખી. ૧૦. શોભામાં ટોચ. ૧૧. પ્રભને. ૧૨. સારા માણસનો સંગ્રહ કરવા સાફ. ૧૩-૧૪. પોતાની સંપત્તિ (વધારવા તથા સચવાવવા) સાફ તે રાજાને હૃદયેં તે જે ચહડ્યા. (સાંભર્યા) ૧૫. આકાશ સ્થાનેં.

તેહના ગુણ સુખદિથી છણી, ભૂપ જે સુમતિમ્હાંય અગ્રણી;
 તેડિયા તરત આવિયા અને, કાર્ય-સિદ્ધિ અવિલંબી^૧ સંતને. ૫૨
 ભાળિયા ઉભય ભાઈયેં નૃપ, ઈંદ્રવત્ વિતતઆહુ^૨ સત્તપ;^૩
 નિરખ્યા તૃપતિયેંય અંધુ જે, અર્થ સાથ્ય^૪ શું સુધર્મ અગ્ર છે. ૫૩
 જેઉ આંધવ ઉપાય-દક્ષ છે, ભેટય મૂઝોં બળી^૫ ભૂપને પછે;
 હર્ષથી ચરણુ તેહને નમ્યા, ભૂપ જે સુભટમાં રવિ-સમા.^૬ ૫૪
 જે નરેશ ચરિતેં પૃથુ જયવા^૭, ધારી કાર્ય અધિકાર આપવા;
 જેસવા કહ્યું નૃપેં સહાદર, સપ્રસન્ન-વદનેં સહોદર.^૮ ૫૫
 જેહણે બહુજ ભૂભૂતો^૯ દબ્યા, ઈંદ્રતુલ્ય નૃપ તેની^{૧૦} આગળેં;
 અશ્વરાજ-સુત તેથી^{૧૧} જેસિયા, દેવદૈત્યગુરુ તુલ્ય રાજ્યા. ૫૬
 જોડી^{૧૨} હસ્ત-કંજ જોડીં મસ્તકે, ખોડીં જેઉ વિનયે નમ્યા સ્વકે;
 મત્ત-શત્રુ-કરીં-અંકુશાત્મ^{૧૩} તે, પૂછિયું કુશલ તેતું ભૂપતેં. ૫૭
 નીલ-મેઘ-રવ-તુલ્ય નાદથી, ભૂમિપાળ ગજવી દિશા બંધી;
 ચાતક^{૧૪}-ત્રત-ચરિત્રના પ્રતિ, ખોલિયા સ્મર-સમા મહીપતિ. ૫૮
 આકૃતિ ગુણ-સમૃદ્ધિ સૂચવે, નમ્રતા કુળ-વિશુદ્ધિ દાખવે;
 વાણીં જાણીં તમ શાસ્ત્ર-શીકલી,^{૧૫} નેમ^{૧૬} એમજ વયોધિકા વળી. ૫૯
 પિતૃવંશ^{૧૭} વખણાય સર્વદા, દે મનોરથ-તરૂં ક્રોડો સદા;
 થાય શ્રીસહ યશોનીં ઉન્નતિ, સ્વામિની તમજયવા જનેં અતિ. ૬૦

૧. સત્પુરુષના કાર્યની સિદ્ધિને વાર ન લાગે. ૨. મ્હોટા બાહુવાળા.
 ૩. સારા તપવાળા. ૪. અર્થની સાથે ધર્મ શું આગળ આવી જોહો છે? ૫.
 બળવાન. ૬. છે તેને. ૭. છે તેણે. ૮. જે ભાઈઓને. ૯. પર્વતો (ઈંદ્ર)
 અને રાજાઓ (વીરધવળે) ૧૦-૧૧. તેની આગળ તે કારણથી (ઈંદ્ર તુલ્ય
 છે માટે) જોડા. ૧૨. જે હાથરૂપી કમળ જોડીને અને તે પોતાના માથા
 ઉપર ખોડીને (રાખીને). ૧૩. અંકુશરૂપ તે રાજાએ. ૧૪. એકંબણીત્રત.
 બાંધેલો જેમ મેઘ વિના બીજને યાચતો નથી તેમ. ૧૫. શાસ્ત્રની મર્યાદાવાળી.
 ૧૬. નિયમો (તમારા) અવસ્થાના પ્રમાણમાં વધુ પડતા છે. ૧૭. કેનો ?
 એ ચોથા પાદમાં છે.

યાવનેય ન વિકાર કામનો, ત્યાગ નહૈ ધન છતાં વિવેકનો;
 દુર્જને^૧ પણ ન વક્તા જરી, આકૃતિ તમ નવી ક્યે^૨ કરી. ૬૧
 પિતૃ-પુત્ર અમ બે શિરે ખરો, ભાર આ ક્ષિતિતણે શિવે^૩ ધર્યો;
 તે તમે સચિવ શ્રેષ્ઠ બંનને, જોડવા સહ^૪ સ્પૃહા થઈ મને^૫. ૬૨
 વીજળી-સમ ચળાચળ શ્રોને, સોંપ્યો સંધિ સધર સ્વમંત્રિને;
 થાકતા સમર-ભારને વહી, તે મટી નૃપ સુવે સુખી થઈ. ૬૩
 ધર્મ^૬ કર્મ શુભ કોથિયેં આહી, સંપદો સુલભ ભૂતજેં સહી;
 જેથી મર્ત્ય^૭-મણિ પામિયે શુભ, એહવાં સુકૃત છેજ દુર્લાભ. ૬૪
 આંણી ઝીંતી મુજ તાતને ભુજે, તે રિપુ-શ્રી સહ શ્રીજ આ મુજ;
 દક્ષ છે ઉભય. અક્ષ^૮ રક્ષવા, તીક્ષ્ણ-બુદ્ધિથી ધરો^૯ વધારવા. ૬૫
 એમ જોલી બળશાળિ ભૂપતિ, રોડો^{૧૦} બહાર્ય જતી દાંતની દુતિ^{૧૧};
 વસ્તુપાલ-મુખ-પદ્મથી નર્ત્ય, વાણી^{૧૨}-રૂપ મધુ તે પછી ઝર્યે. ૬૬
 દેવ^{૧૩} ! સેવક મુખી ગણાય છે, પુણ્યવાન ગુણવાન મહાંય તે;
 જે પ્રસન્ન-મુખ-સ્વામિ-વક્ત્રી, આમ વાણી મધુરી સુણે કથી. ૬૭
 મુપ્રસન્ન-મુખ ભૂપની વડી, જ્યાંહ જ્યાંહ શુભ દષ્ટિઓ પડી;
 ત્યાંહ ત્યાંહ શુચિતા કુલીનતા, ધાય છે સુભગતા^{૧૪} સુદક્ષતા. ૧૩ ૬૮
 થાય મેઘતણી વૃષ્ટિથી ઘણી, ધૈર્યથી સફલતા તરૈતણી;
 તુષ્ટ ભૂપ નજરેથી તો બને, તદ્દક્ષણેજ ફળ-પ્રાપ્તિ મર્ત્યને. ૬૯
 તીર્થ અન્ય નથી આંહી ભૂપથી, જેહના મુખ સરોજ-દર્શથી;
 નાશ^{૧૫}-પાપ સટકેજ સત્વરે, ઈષ્ટ ઋદ્ધિ વળી સંતને વરે. ૭૦

૧. ક્રોડે? ૨. અમારી સાથે જોડવા. ૩. હુંને અથવા મનમાં. ૪. કોઈ પણ ધર્મનાં સારાં કામથી. ૫. નરરતન. ૬. પૈડું ઉપાડવા. ૭. ઉપાડી લ્યો. ૮. જોલતા બંધ થયા. ૯. દાંતની કાંતિ જોલતાં બહાર્ય જાતી હતી તેને. ૧૦. જોલ્યા. ૧૧. હે દેવ! જે સેવક પ્રસન્ન છે મુખ જેતું એવા સ્વામીના મુખથી કથી (કહેવાએલી) આમ=આપ જોલો છો એવી મધુરી વાણી સુણે તે પુણ્યવાનમાં અને ગુણવાનમાં મુખી ગણાય છે એમ અન્વય છે. ૧૨. નશીબદારી. ૧૩. સારું ડાંપણ. ૧૪. નાશરૂપી પાપ.

ભાટકે મનુજ જીવવા ભલે, વિશ્વમાં ક્વચિત તેહને મળે^૧;
 સ્વામી આપ-સમ ભાગ્ય-યોગથી, તારવે^૨ સરસ જે ખરાબથી. ૭૧
 ઇચ્છું કાંક પણ^૩ હું નિવેદવા, ધારવું હૃદય સ્વામિ ધારવા^૪;
 ન્યાય-યુક્ત કડક વાણી સંતની, યોગ્યતાય^૫ શ્રવણાર્થ આપની. ૭૨
 તે ગયા શુભ યુગો ત્રણે વળી, દેવ ! હાલ યુગ આલતો કળી;
 સ્વસ્વ કૃત્ય નજ નોકરો વિશે, ભૂપમાંય^૬ ન કૃત-જ-તા દિસે. ૭૩
 સ્વર્ગે રાજા તે ગયા દીનબંધો, જેણે બાંધ્યા વીર-ભૂપ-પ્રબંધો;
 તેયે પહોચ્યા શુદ્ધ સન્મત્રિયો ત્યાં, જેઓ તેઓના^૭ યશો શોધતાતા. ૭૪
 દષ્ટિ ભૂપોની તમોયે^૮ હણાણી, લોભાંધોને તે ધરે અત્ર આણી;
 દોરે તેને પંથ એવેજ જેઓ,^૯ ન્યાં મૂંઝાઈ ભ્રષ્ટ થાયેજ તેઓ.^{૧૦} ૭૫
 ખરેખરો કોઈ ન લોભ-વર્જીત, કરેજ સેવા મહિપાલની નિત;
 તથાપિ સુજે કરવો^{૧૧} વિચારી, ન કેળુ આંહી ન પરે^{૧૨} ખુવારી. ૭૬

ખળોને ધિક્કારી, યદિ અનુસરી ન્યાય^{૧૩} પુનીત,
 અરિ કામાદિને, ઝીંતી હસ્તિણું ધારી ચરિત;
 અને^{૧૪} ઉદ્ધારાર્થે, યદિ ધરણિકેરા ચિત અહો,
 શિરે^{૧૫} તો આ આજ્ઞા, ધરી તમ ન કાં આપ ભલું હો. ૭૭
 વચન સચિવનું એ, હર્ષ-સંયુક્ત ચિત્તે,
 ક્ષિતિતળ-તિલકં તે, સાંભળી સૂઝી રીતે;

૧. ઉત્તરાર્ધમાં અન્વય છે. ૨. ભુદા પાડે. (સરસને ખરાબથી) ૩. પણ હું કાંકિ નિવેદન કરવા ઇચ્છું છું. ૪. હૃદયમાં ધારવા (રાખવા), ધારવું (ધ્યાનમાં લેવું). ૫. સાંભળવાની યોગ્યતા પણ આપનીજ છે. ૬. ભૂપમાં પણ. ૭. તે રાજાઓના. ૮. અધિકારે તથા અજ્ઞાને. ૯. તે લોભાંધ મંત્રીઓ. ૧૦. રાજાઓ. ૧૧. લોભ. ૧૨. પરલોકમાં. ૧૩. પવિત્ર ન્યાય. ૧૪-૧૫, અને તમે તેને પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છો છો તો તમારી આ આજ્ઞા માર્થે સ્વગતી. નહિતર તમારૂં ભલું થાઓ. (અર્થાત નહતર નોકરી નથી જોતી.)

કરો કનકની મુદ્રા, -કાંતિ-તાંતુથી^૧ ઘેરી,
 કર-કમલની જોડી, જોડો^૨ મંત્રીશ કરી. ૭૮
 નરપતિ અતિ તેજવાન તે જો, સચિવ વડે ચિરકાળ શોભોરે^૩ છે;
 ગરડનો^૪ સમ શત્રુ-નાગને એ, સમર વિશે પ્રહરે દ્વિપક્ષથી^૫ તે. ૭૯

ધતિ શ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સોમેશ્વર દેવ વિરચિત
 શ્રી કીર્તિ કૌમુદી નામના મહાકાવ્યના આચાર્ય
 વલ્લભજી હરિદત્ત કૃત સમશ્લોકી
 ગુર્જર ભાષાંતરમાં મંત્રીસ્થાપના
 નામે ત્રીજો સર્ગ
 સમાપ્ત
 થયો.

૧. સોનાની મહોરની કાંતિ (કિરણ) રૂપી તાંતુ (કમળનાં કેસર)
 તેવડે ઘાડી કરી. ૨. જો મંત્રીના હાથરૂપી કમળની જોડીને. ૩. ગરડજી જેમ
 જો પાંખવડે. નાગને મારે છે તેમ આ રાજા આ જો સચિવરૂપી પાંખવડે
 શત્રુને મારે છે. ૪. “દુપાંખથી” એ પાઠ.

સર્ગ ૪ થો.

શ્વરા-ઉદ્ધારમાં મુખ્ય, એવા વીરનું ^૧ ધારણ;	
મેરૂ-પાદ-સમા એ બે, મંત્રિયેં કર્યું તત્કાણુ.	૧
કલ્યાણુ-રૂપી તે મંત્રી, -ઉભયેં અધિકાધિકી;	
શોભે રાજેન્દ્ર-રાજ્યશ્રી, જાણું બે કુંડળો થકી.	૨
નિહેતુ ^૨ હેતુ સંતોના, ધરામાં ન્યાય ધારવા ^૩ ;	
શ્રી વસ્તુપાલ ખંભાતે, પધાર્યા તે સુધારવા ^૪ .	૩
ખસ્તંભતીર્થે મનસ્તીર્થે, પ્રભાવે તુલ્ય શંભુના;	
દોષ એ ન હરે કે'ના, ન દે ઇચ્છિત કેહને.	૪
સમુદ્ર ^૫ સશ્રી ^૬ કો અન્ય, આ તેને જોઈ એમ શું;	
ધૃપ્યાર્થી જાણે હરેરોયેં, ચહડાવી સિંધુયે શું ભૂ ^૭ .	૫
અપૂર્વ સિંધુ આ કોક, છે નિષ્પાપી ધરાતળેં;	
સસ્વતી મિષ્ટ-રસેં, પૂર્ણ જેમાંથી ^૮ નીકળે.	૬

૧. રાજનનું (વીરધવળનું દૂકું રૂપ.) ૨. સ્વાર્થ વગરના. ૩. મૂળમાં ધારતા છે. ૪. મૂળમાં જોવા છે. ૫. ખંભાતમાં મંત્રી શિવજીના મનરૂપી તીર્થના પ્રભાવ સરખો છે. જેથી તે કે'ના દોષ નથી હરતો? અને કે'ને ઇચ્છિત નથી આપતો? આમાં શિવજીના મનને તીર્થની અને તેની મંત્રીને ઉપમા આપી છે. આ શ્લોકમાં બીજા પાદના છેલ્લા ૩ અક્ષર બધી પ્રતમાં પડ્યા છે. કાં એ શાંભવ: નો સંભવ કલ્પ્યો છે તે હીક લાગે છે તેથી તે પ્રમાણે સુધાર્યું. તેમ ત્રીજા પાદ કૈષામમોષનો દોષ છે તે પણ ધુન્યવનાર હતું. તે ભૂલ કાં એ પણ સુધારી નથી. ત્યાં 'મ'નો 'મુ' અને 'પ'નો 'વ' હોવો જોઈએ. જે મુષ્ ધાતુનું લિટ્ લકારનું રૂપ થાય, અને વા ઉપર અનુસ્વાર મુકવાથી કૈષાં મુમોષનો દોષ એમ સુધારી શકાય. ૬. મુદ્રાએ સહિત. ૭. સમૃદ્ધિ તથા લક્ષ્મીજી. ૮. પ્રભે ચહડાવવી એ કોધનું રૂપ છે. ૯. જે મંત્રીના મુખમાંથી. સમુદ્રમાં સસ્વતી ખારાં (સંગમ પાશે) અને પેસે છે. એ દેર માટે અપૂર્વ.

વાંસેથી ^૧ તે મહામંત્રી, થયા દાખલ તે પુરે;	
તેના ^૨ આગમનો હર્ષ, પહેલાંથી પૌરને હરે.	૭
હાટે હાટે વસ્ત્ર શાભા, તોરણો ઘેર ઘેર જ્યાં;	
પુરુષે પુરુષે પ્રીતિ, તે મંત્રી પ્રાપ્ત ત્યાં ^૩ થતાં.	૮
ધાન્યે જેવું ક્ષેત્ર ધન્ય, જેમ પૂર્ણ-જળે સર;	
ઘાટું વન ફળે જેમ, થયાં તેણે શુભ ^૪ તે પુર.	૯
છોડયું અન્યાધિકારીયે, પીડી કૂર ^૫ ગ્રહો સમ;	
આ મંત્રી પુરને તોષે, નક્ષત્રોને શશી જ્યમ.	૧૦
પુર અન્યાધિકારીયે, રોગે જેમ હતું દમ્યું;	
તેથી આ પૈઘની પેઠે, તંત્રી મંત્રી ^૬ કરે સમું.	૧૧
સંતને જે કરી પીડા, અન્ય કો અધિકારીયે; ^૭	
તે નિવારી વસ્તુપાળે, હાલમાં અધિકારીયે. ^૮	૧૨
જાણે જેણે ફરી ફરી, ^૯ કળિની ગળચી ગ્રહી;	
જાહ્યા બળી ^{૧૦} ફરી જેને, માન્યા મુરશતે અહીં.	૧૩
નિશિમાં નીચ-સંભાગે, રાખે ઇચ્છા ધને ધણે;	
મંત્રી-માણિક્ય હોવાથી, ^{૧૧} તજ તે ગણકા-ગણે.	૧૪

૧. પાછળથી. ૨. તે મંત્રીના આવવાનો હર્ષ. (ખબર સાંભળીને.)
 પુરનાં માણસોના મનમાં પહેલેથી દાખલ થયો. ૩. તે પુરમાં. ૪. તે મંત્રીવડે
 (તેના આવવાથી). ૫. કૂર ગ્રહો-રવિ, ભોમ, શનિ, ગ્રહ અને કેતુ. તે સિવાય
 પણ કેટલાક નહાના ગ્રહોને પણ કૂર ગ્રહ ગણેલા છે. જેમ કે-નમામિમાંદિ
 ચમકંટકાલ્ય મર્દ્વપ્રહારંભુવિકાલસંજ્ઞ. ધૂમવ્યતીપાતપરિવ્યમિલ્યાનુ-
 પપ્રહાનિદ્ર ધનુશ્ચકેતૂન્ ॥ માંદિ=મંદ=શનિ. તેનો પુત્ર ચમકંટ. ગુરુપુત્ર
 અર્દ્વપ્રહાર=ભુધપુત્ર. કાલ=રવિપુત્ર. ધૂમ=ગ્રહપુત્ર. વ્યતીપાત=ભોમપુત્ર. પરિધિ=
 ચંદ્રપુત્ર. ઇંદ્રધનુઓ=શુક્રના અને કેતુઓ=કેતુના પુત્ર. ૬. તંત્ર તથા મંત્ર
 જાણનાર. ૭. કોઈ અન્ય અધિક અરિયે ૮. અધિકાર ઉપર આવેલાયે. ૯.
 ઘડી ઘડીયે. ૧૦. બળિરાબ. ૧૧. આંહી હોવાથી.

બધે ખીલી રહ્યા સંતો, સૂકાણું ખળનાં મુખ;	
ગયો દૂર દુરાચાર, ખેડે, ^૧ વ્યાપાર લઈ સુખ.	૧૫
વેપારી બહાણુ-કેરા જે, પકડી લાવતા જનો; ^૨	
રોકી તે દાખવ્યો ^૩ જેણે, દાખલો આંહિ ^૪ ધર્મનો.	૧૬
સ્પૃષ્ટ ^૫ -સ્પૃષ્ટ-નિષેધાર્થ, બાંધી મર્યાદ-ચોતરો;	
ગોટાળો છાશ બહેચ્યાનો, તેણે બધ ત્યહાં કર્યો.	૧૭
દૈવે સ્થાનો બધાં ભાંગ્યે, રીબાતા સંતનો ખરો;	
થયો સદ્ગુણ ^૬ સદ્ગં, ^૭ આ તંબૂ-તુલ્ય આશરો.	૧૮
જો કે કૃપાથી સ્વામીયેં, કર્યો છે કર મુદ્રિત; ^૮	
ધન-દાન-સમે તોયેં, જેનો હાથ અમુદ્રિત. ^૯	૧૯
મીઠાં સંભાષણોયેંજ, એ દ્રવ્ય વર્ષનારનાં; ^{૧૦}	
દૈન્ય-નિશ્વાસના વાયુ, જાય છે શર્મો અર્થિના. ^{૧૧}	૨૦
સારવત્વર્થો ^{૧૨} આધાર, જે સ્થાનભ્રષ્ટ-સાધુનો;	
ગંગા-પ્રવાહનો જેમ, જટા સમૂહ શંભુનો.	૨૧
આ ^{૧૩} લોકેં અપમાન્યાથી, જાણેં વૈરાગ્ય પામિયા;	
માની સરસ્વતી ^{૧૪} -સ્થાન, જેને આશ્રી ગુણો રહ્યા.	૨૨
વડા ^{૧૫} જે હાલ છે તેનો, ઉપકાર ધનેં કરે;	
તેનાં કરેલાં ઉદ્ધારી, વખાણી સ્વર્ગોનો ^{૧૬} કરે,	૨૩

૧. એવો વેપાર ખેડે છે. (મૂળમાંજ કર્તા નથી.) ૨. જનોને. ૩. આ વાત ગુલામનો ધંધો અટકાવવા માટેની જણાય છે. ૪. આ પૃથ્વીમાં. ૫. પરસ્પર અડવું. ૬. સારા ગુણ અને સારાં દોરડાં. ૭. ઉત્તમ વંશ અને ઉત્તમ વાંસ. ૮. મુદ્રા=વીંટી=મ્હોર તે વાળો. એટલે શીલ મારેલો. ૯. ધ્વજ વાળો. અર્થાત્ ખુલ્લો. ૧૦. એ દ્રવ્ય વરસાવનારનાં મધુરાં ભાષણોયેં. ૧૧. યાચકોના. ૧૨. અતિદહપણું. સારવાળો છે માટે સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલા સત્પુરુષોનો આધાર છે. જેમ સારવાળો શિવજીનો જટાન્મૂટ ગંગાપ્રવાહનો આધાર થયો તેમ. ૧૩. આ લોકમાં. ૧૪. તીર્થસ્થાન અને વાણીસ્થાન. ૧૫. મ્હોટા લોકો હાલ જે હયાત છે તેનો. ૧૬. સ્વર્ગમાં ગયેલા લોકોનો.

દેવાલયો કરાવ્યાં ને, ઉદ્ધર્યાં જીર્ણુ જે હતાં;
 તેનું નવત્વ^૧ વિખ્યાત, થયું અસંખ્ય^૨ છે છતાં. ૨૪
 જે ઝોઘું બ્યાંહ જે ભાંગ્યું, તેણે ત્યાંહ કરાવ્યું તે;
 ઉત્તમો કેરી ઉત્પત્તિ, ખાલીને ભરવાજ છે. ૨૫
 કરાવ્યા દેવને માટે, બગીચા જેહણે ઘણાં;
 સ્મરે^૩ સ્મરે ન નેત્રાગ્નિ,^૪—તાપ બ્યાં^૫ શિવજી તણા. ૨૬
 જેનાં એ વન રંભાથી,^૬ શોભે ને વૃષ^૭ બ્યાં ચરે;^૮
 મનોરુ—સુમના^૯—વાસે,^{૧૦} સૌંદર્ય સ્વર્ગનું હરે. ૨૭
 બહુ ચિત્ર—શિખંડી^{૧૧} ને, શુક^{૧૨} હા રીત^{૧૩} સંધર્યા;^{૧૪}
 જેનાં ઉપવનો શોભે, ધર્મ^{૧૫}—શાસ્ત્ર—સમાં નર્યા. ૨૮
 દેખાડી સુમનો—ભાવ,^{૧૫}—શ્રીમંતાઇ^{૧૬} ભલીપરે;
 એ સ્વબંધુ^{૧૭} વનોને એ, સ્વબંધુની પંથ્ય કરે. ૨૯
 જેણે તળાવો ખોદાવ્યાં, રાજ^{૧૮}—હંસાર્થી શોભતાં;

૧. નવાપણું તથા નવ સંખ્યાપણું. ૨. સંખ્યા વગરના છતાં નવ—
 (સંખ્યા) પણાને પામ્યાં તથા ઘણાં. ૩. કામદેવ પણ. ૪. શિવજીના ત્રીજા
 નેત્રના અગ્નિનો તાપ. ૫. જે બગીચામાં. ૬. કેળવ અને અપ્સરા. ૭. બળદ
 અને ધર્મ. ૮. ચરે અને વિચરે. ૯. ફૂલ અને દેવતા. ૧૦. સુગંધ અને
 નિવાસ. ૧૧. ચિત્રાવિચિત્ર પીંછાંવાળો મોર. તથા સપ્તઋષિ અથવા બહુસ્પતિના
 પિતા. ૧૨. પોપટ અને એક ઋષિ. (શુકદેવજી.) ૧૩. એક જાતનું ક-
 જીવર અને એ નામનો એક સ્મૃતિકાર ઋષિ. જેમ કે—મન્વત્રિવિષ્ણુહારી
 તયાન્નવલ્કયોશનોંગિરાઃ ધૃત્યાદિ. (યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૧. શ્લોક ૪—૫)
 ૧૪. પક્ષી પક્ષે ત્યાં સંગ્રહીત કર્યા છે, અને ઋષિને પક્ષે તેઓનાં સંધરેલાં
 (ધર્મશાસ્ત્રો.) ૧૫. ફૂલનો ભાવ અને સારો મનનો ભાવ. ૧૬. કરમીવટ
 અને શોભાવાનપણું. ૧૭. સ્વબંધુ એ વનનું વિશેષણ છે. તેનું કાંઈ એ
 સ્કોટન કર્યું છે તેમાં સુ=સારં. અવ્=જળ. તેવાળા અંધુ=કુવા જેમાં છે.
 ૧૮. હંસ અને રાજગો.

તેની અસ્તાઘતાથી ^૧ થૈ, મંત્રી સાથેજ તુલ્યતા.	૩૦
અપાર પાણી પીતા જે, મહિષો તે સરોવરે;	
શેભે તે અધિકા જાણે, વાદળાં હોય સાગરે.	૩૧
કરે કર્મ અપાપી જે, વાપી અધાવી તેહણે;	
તિરસ્કાર્યું સુધાનુયે, જળે માધુર્ય જેહને.	૩૨
કરાવી પરખો તેણે, કરતાં જળ-પાન ત્યાં;	
ધાય છે મુખ પાંથોનાં, ન નેત્રો રૂપ ^૨ ભાળતાં.	૩૩
ભવ-સાગરની નૌકા, જેણે બ્રહ્મ-પુરી કરી;	
ગાય છે પુરુષો સામ, ^૩ જ્યાં તેનો યશ સુંદરી.	૩૪
શ્વેત-કાર્તિકાણા ગંભે, વસ્ત્રવત વીંટતાં સ્ફુટ;	
દશે દિશાને લેવાડ્યું, જેણે શ્વેતાંબર ^૪ -વ્રત.	૩૫
જેણે પૌષધ ^૫ શાળા તે, કરાવી તારી ^૬ પંડયને;	
જેની શ્વેતાંબર ^૭ મધ્યે, જહાર્ય શુદ્ધિ યુને બને.	૩૬
તેની પૌષધશાળામાં, વસે છે યતિયો પ્રભુ; ^૮	
જે સદાદાર ^૯ વોણા તો, સંભવે કયાંથી આત્મભૂ. ^{૧૦}	૩૭

૧. ઊંડાં અને પાપ નાશ થએલા. અસ્તં અઘં પાપં તથા અસ્તં અઘં કાલુષ્યં એમ (શ. ચિ. માં) વિગ્રહ લખી અર્થ અતિ ઊંડું એમ કહે છે. “ અથાગ ” શબ્દ આ ઉપરથી થયો છે. ૨. પાણી પાનારી-સ્ત્રીઓનું. જેમ કે કુવલયાનંદમાં-(અન્યો-વાલંકારમાં) યથોર્દ્ધાક્ષઃ પિવત્યંબુ પથિ-કોવિરલાંગુલિઃ ॥ તથા પ્રપાપાલિકા પિધારાં સંતનુતે તનું ॥ ૩. સામવેદનો ગાન ભાગ. જહાણમાં સહુ ભેળાં મળે ત્યારે ગાય એ રીવાજ છે. ૪. જૈન ધર્મનો એક શ્રોટો છે. ૫. પોશાળ (જ્યાં પોષો નામની ધ્યાનની ક્રિયા થાય છે એ સ્થાન. પુષ્પાતીતિ પોષઃ સપ્તપૌષઃ તંધત્તે इति પૌષધઃ તસ્યશાલા એ પૌષધ નામની જૈનોની ક્રિયામાં સર્વત્યાગ કરીને સ્થિર આસને એક ચિતથી ધ્યાન કરાય છે) (વો. મ્યુ. ગ્રા. ગ્રં. નો ૩-૪ નો રીપોટ. ૫. ૨૧ ની નોટ.) ૬. ઉદ્ધારીને. ૭. જૈન સાધુઓ. ૮. મ્હોટા. ૯. સ્ત્રી તથા દર=ભય તેનો સમૂહ દાર. તે વોણા નિર્ભય. ૧૦. દીકરા અને કામદેવ.

જેનેં વાગ્દેવીયે ^૧ દીધું, જ્ઞાન-ચક્ષુ ઢળી ^૨ અતિ;	
જેથી એ નિત્ય દેખે છે, ઝીણીયેં ધર્મની ગતિ.	૩૮
સ્પષ્ટ આને સૃષ્ટિકારે, ^૩ મધ્યસ્થ ^૪ જગમાં કર્યા;	
તેથી એના ધર્મ-માર્ગો, સધળે સધળા ^૫ રહ્યા.	૩૯
નેમિ ^૬ -પ્રેમી હૈ ન પૂજે, એમ નહૈ જે હરિહર;	
જૈનેં જૈનેં દાન-વારિ, વૈદિકાને કરેં કરે.	૪૦
અન્યાધિકારિયો લોભે, પાપી શાપિત થાય છે;	
અધિકાર અધિકારે, આ મંત્રીથી પળાય છે.	૪૧
અથ ગુર્જર-રાજ-રાજ્યલક્ષ્મી, નિરખી સુંદર આર ^૭ -ચક્ષુયેથી;	
નૃપ દક્ષિણને ચલાવીં સેના, સમ દૂતી અહણાર્થ શીઘ્ર તેના. ^૮	૪૨
સુણીં સિંધન ^૯ -સૈન્ય-સિંહનાદો, અધળા ગુર્જર-રાજ-રાજ્યધાની;	
ઘડિયે ઘડિ અંતરેથીં ખીલી, હરિણી-તુલ્ય જીવે દિશે ^{૧૦} દિશાની.	૪૩
કરવા ધર આરભે ન કોઈ, ન કરે સંગ્રહીં કોઈ ધાન્ય સોઈ;	
સ્થિર થાય ન ક્યાંય લોક-ચિત્ત, પરચક્રાગમ ^{૧૧} -ખીડને નિમિત્ત.	૪૪
અગમો કણ-સંચયેંજ જૈનેં, ગમતું છે બહુ ^{૧૨} ગાડું ચિત્ત તેને;	
વિપતો પડતાંજ દુર્નિવારી, શરણું પ્રાણિનું છેજ ચક્રધારી. ^{૧૩}	૪૫

૧. સરસ્વતીયે. ૨. ખુશી થઈને. ૩. બ્રહ્માયે. ૪. વચ્ચે. ભાઈ અને મધ્યપણે રહેનાર. ૫. મૂળમાં તાવતિ છે. તાવત્ એટલે સધળે, એટલે સહુને લાગુ પડે એમ. એટલે મધ્યસ્થ. ૬. ભાવાર્થ એવો છે કે-નેમિનાથમાં પ્રીતિ વાળો (જૈનધર્મી) હોઈ ને હરિ અને હરને ન પૂજે એમ નહીં અર્થાત્ પૂજે, અને જૈન પંથ (વેદવિરૂદ્ધ છતાં) વૈદિકાને (તેને ઘેર જઈને) તેના હાથમાં દાનનું જળ મૂકે છે. અર્થાત્ તેને દાન દે છે. ઘેર જઈને દાન દેવું એ ઉત્તમ દાન કહેવાય. ૭. આંતરીદારરૂપી આંખથી. ૮. તે રાજ્યલક્ષ્મીના અહણાર્થ જાણે દૂતી મોકલી હોય એમ સેના મોકલી. ૯. દક્ષિણનો દેવગઢ (દોલતાખાદ)નો ચક્રવંશી રાજા. ૧૦. તરફ. ૧૧. શત્રુસેનાનું આવડું. ૧૨. જૈને ધાન્યનો સંચય કરવો પસંદ ન હોય (અથવા સંકટના ભયથી ન કરી શકાય) તેને ગાડું (દાણાનું) ગમે છે. ૧૩. વિષ્ણુ તથા પૈડાવાળું ગાડું.

રિપુ-સેન સમીપ જેમ જેમ, વહીં આવેચ મદ્યેથી તેમ તેમ;
 સુણીને તવ આમ તેમ લાગે, ભયથી વિઝહલ સર્વ લોક લાગે. ૪૬
 દળ વેગથી યાદવેંદ્ર કેરૂં, લહીં આવતું સુવીર-વર્ગ-ધૈર્ય;
 ભુગુરી કરીં વાંદીં કાપીં તેવે, સ્વ-કપાળેં લવણપ્રસાદ દેવેં. ૪૭
 સ્વ-ગળે ધરીં પૂર્ણ-શૌર્ય-વાળે, કિરણો ફેંકતી રમ્ય હેમમાળ;
 ચુલુકેંદ્ર-નૃપ-શ્રિયેં ધરેલી, અતિ નીતિથી^૧ શું હોય બાહુ-વધી.^૨ ૪૮
 ઘણું છે અરિ-સેન તોય પોતેં, નૃપસેના સ્વ લઘુ છતાં ગયો તે;
 બળિયા અરિ-સાથ્ય ઝૂઝવામાં, સુભટોનાં પગલાં ઘટેજ સામાં. ૪૯
 અરિ-સેન-સમુદ્ર આવીં લાગો, પરિતાપી^૩ તટ તાપી-ભૂમિ-ભાગો;
 એતિ વેગથી ભૂપ-વીર દોડ્યો, મહિ-તીરે નહિ બાહુજેમ થોડો. ૫૦
 ઘણું છે રિપુરાજ કેં સેન, દળ સોલકીંનું છે અજેય એન;
 ત્રિતવે^૪ પણ લોક સંશયી રે', કરીં નકી ન શકે સ્થિતિ ગતિ કે. ૫૧
 રિપુ^૫-સેન-પડાવ-ભૂ જનોયેં, નહિ દૂતે જણવીજ બાણીં તોયેં;
 ગગનાંગણુ જન્ય જેહ મ્હોટા, બળતાં ગામ-સમૂહ ધૂમ-ગોટા. ૫૨
 ભુગુકચ્છનીં જે વિશાળ ભૂમિ, યદુવંશી^૬-ગણુ ત્યાં રહ્યાય ધૂમી;
 ભટ^૭-કેસરીં તે અનેકનેય,^૮ ન ગણે દુર્જય આપ જે^{૧૦} અજેય. ૫૩
 પ્રસરી રહીં મત્સરાષ્ટ્ર જેવે, ગ્રહ્યું એકે^{૧૧} રણુ તીવ્ર ખર્જ તેવે;

૧. મૂળમાં નયવત્યા છે. ૩૦ માં મયવત્યા પાઠ છે તે પણ ઠીક છે તો તેમાં “ અતિ ભીતિથી ” એમ પાઠ લેવો. ૨. બાહુરૂપી વેલ (ભુ-જવતા) ગળે ધરી હોય ! ૩. તાપી ઉપરના ભૂમિ-ભાગોને સંતાપીને. ૪. લોકો વિચાર કરે છે પણ સંદેહ રહે છે તેથી. ૫. શત્રુની સેનાના પડાવનું સ્થળ દૂતોયેં જણાવ્યું નથી તોપણ લોકોના જણવામાં આવ્યું; કેમકે તેઓ જે ગામે બાળે છે તેના ધૂમાડાના ગોટા ઊંચા ચડે છે તેથી લોકો જાણી ગયા. ૬. ભદ્રચની. ૭. દક્ષિણની સેનાનાં માણસોનાં ટોળાં. ૮. વીરમાં સિંહ સરખો. ૯. દક્ષિણની સેનાનાં ઘણાં માણસોને પણ. ૧૦. પોતે ન છતાય એવો છે માટે તેને ન છતાય એવું માનતો નથી. ૧૧. એક લાથેં.

અહીં વીર સ્વ-પુત્રને^૧ સવેળા, કર ખીજે રણુ આવતા સ્વ-ભેળા. ૫૪
 લડતા નૃપ અન્ય-સાથ્ય આને,^૨ સુણીને પુત્ર-પિતાશું ઝૂઝવાને;
 અહુ દીથી રહ્યા હતાજ ટાંપી, સહીં ચારે મર-ભૂપ^૩ પીઠ ચાંપી. ૫૫
 રિપુ ચાર અને ચુલુક્ય બેય, લડવું માંડયલ પીઠથીજ^૪ તેય;
 એટલેથીજ સુત લેવું બાણી, રણુ જેની ન્યો વીરતા જણાણી. ૫૬
 પછી ગોધ્રહ^૫ લાટ-દેશ રાજ, મર-ભૂપોથી ગુંથાયલા જ ઝાઝા;
 લહીં રેદું તજ સુમિત્ર બેને,^૬ મળિયા સેનથી^૭ નીકળીજ તેને.^૮ ૫૭
 ન^૯ છતાં નબળો છતાં બળી એ, નિજને બેઉથી માનતો નથી તે;
 કુનદી-જળ નય વાથ^{૧૦} આવે, ઉદ્ધિ^{૧૧} તેથી ક્ષયી ચથી^{૧૨} ન કાંવે. ૫૮
 દળ સિંધન કેરું સન્મુખે^{૧૩} છે, મર^{૧૪} પૂઠ્યે મર-ભૂપ ચાર ને બે;
 પિતૃ-પુત્ર અચિંત્ય-શક્તિમાન, મુખ કેરો ન ક્યે તથાપિ વાન. ૫૯
 ખસતા રિપુ^{૧૫} સન્મુખેથી ભાળી, ગજવત પાછળ ઓ ચુલુક્ય^{૧૬} ચાલી;
 કનડ્યો રણુ પૂઠ્યથી છ ભૂપે, ઝટ પાછો નૃપ તે વળ્યો સોકોપે. ૬૦
 જગ મહાય બળ્યા બધા પ્રદેશો, વળી ઊઠ્યા વધુ ચારના કલેશો;
 શું પરસ્પર યુદ્ધ તે નૃપોનું, થયું બાણે લડતા બધા ઝહોનું. ૬૧
 નિરખી નૃપ એ ચુલુક્ય કેરા, દ્યને^{૧૭} શત્રુ-નૃપે ઘણેજ ઘેર્યા;
 શશિ-ભાસ્કર જેમ વાદળાંથી, થયું દુર્દિન^{૧૮} મનાણું લોકનાથી.^{૧૯} ૬૨
 વળિયા રણુથી ચુલુક્ય-રાજ, યદુઓ તોય ધ્રુવ નાહીજ પાછા;
 હરિણો નજ નય મારગે તેં, અહીં સિંહે તજ દીધ તક્ષણે જે.^{૨૦} ૬૩

૧. પોતાના દીકરા વીરધવળને-જે પોતાની ભેળો લડવા આવ્યો છે અને
 ઉતાવળો થઈ વહ્યો બતો હતો તેને-ખીજે હાથે પકડ્યો. ૨. વીરધવળ અને
 લવણપ્રસાદને. ૩. મારવાડના ચાર રાજ. ૪. પછવાડેથી. ૫. ગોધરા, ત્યાંનો
 રાજા ધ્રુવ. ૬. લવણપ્રસાદ પિતા પુત્ર તેના મિત્ર હતા તેને. ૭. આ બેના.
 ૮. મારવાડીને. ૯. એ બે ન હોય તો. ૧૦. અથવા. ૧૧. તો તેથી સમુદ્ર.
 ૧૨. ભરાઈ બતો. ૧૩. ભલે. ૧૪. રિપુને. ૧૫. વીરધવળ. ૧૬. બેને. ૧૭.
 ખરાબ દિવસ તથા વાદળાંવાળો દિવસ. મેઘચ્છન્નેન્દ્રિદુર્દિન (અમર) ૧૮.
 લોકોએ માન્યું. ૧૯. તે માર્ગે.

મહાયાત્રલ^૧ની તથા દિશાને, દિશિ સાહી હિમશૈલની^૨ જવાને;
 બનિયો લવણુપ્રસાદ શર,^૩ ભયકૃત વ્યાપક તીવ્ર તાપ પૂર. ૬૪
 પ્રથમે હતી બંધુ-બુદ્ધિ ધારી, સહજે^૪ જાણી પછી થયા વિકારી;
 ખટ એ રિપુ જાણિ ઝીતવાને, રચિયો^૫ યોગ મહીપતે નિદાને.^૬ ૬૫
 ક્ષય-સિંધુ વિશે શું ભૂલતો^૭ તું, યુધ જામ્યું લહિ સિંધુ-રાજ સૂતું;
 તૃણવત જગ સર્વનેય માને, ચલચ્યો મંત્રિશુ^૮ દૂતને ગુમાને. ૬૬
 ચુલક-ક્ષિતિપાળ-મંત્રિ એહ, ભય-કાળે^૯ પણ વ્યાકુળો ન જેહ;
 જઈ ત્યાં નમી દૂત એ પ્રવીણ, વિનયે^{૧૦} મદાળી કાંઠી વાણ્ય. ૬૭
 તથાં હથિયાર અન્ય-વીરે, રણમાં તે^{૧૧} નૃપ^{૧૨} એક એજ ધારે;
 અથવા ભુવને નિરાશ્રિતોને,^{૧૩} શરણે જાણું ત્યવા વિનાજ કોને. ૬૮
 દળિયું દળ તોય ત્યાંજ^{૧૪} જિભો, યદુ બહોયે^{૧૫} તવ માંડમાંડ^{૧૬} ચોભ્યો;^{૧૭}
 ગુણુ-નિર્જીત^{૧૮} તેહના હૃદમાં, વસી વિશ્રામ કર્યોજ અન્યનામાં.^{૧૯} ૬૯
 પકડયો સુતને તથાપિ ચિત્તે, દુઃખિ થૈ માત^{૨૦} ન તેની તે નિમિત્તે;
 ભય-કૃત રણ-મધ્ય એહણેયે, પિતૃવત થૈ લજવી ન માત જેણે. ૭૦
 નજરે પડતાંજ માત્ર જેને, ઝટ છોડાવી^{૨૧} યદુપ સિંધને^{૨૨} ને.^{૨૦}

૧. મહાયાત્રા પર્વત દક્ષિણમાં (મહાભારમાં) છે. માટે દક્ષિણ દિશાને તથાને. ૨. હિમાચળ ઉત્તરમાં છે માટે ઉત્તરમાં ગયો. ૩. શરવીર અને સૂર્ય. સૂર્ય પણ દક્ષિણાયનના મઝીને ઉત્તરાયણના થાય છે ત્યારે એવી ગતિ કરે છે. ૪. શરીર ભેળા ઉત્પન્ન થયેલા કામાદિક તથા ભાઈઓ. ૫. ઉપાય તથા અષ્ટાંગયોગ. ૬. આખર. ૭. રાજા અને પર્વતો. ૮. વડવાનો શંખ રાજા. ૯. વસ્તુપાળ ખંભાત હતો ત્યાં તે પ્રતિ. ૧૦. વિનયવડે ઢંકાયેલા મદવાળી. ૧૧. તે હથિયાર. ૧૨. શંખ. ૧૩. નિરાશ્રિત એવાં જે હથિયારો તેને તે આશ્રય આપે છે. અથવા નિરાશ્રિત જનોને તેજ એક હથિયાર ધરી આશ્રય આપે છે એમ પણ લેવાય. ૧૪. યુદ્ધભૂમિમાંજ. ૧૫. મહામહેનતે. ૧૬. પકડયો. ૧૭. ગુણુ કરીને ઝીતી લીધાં છે એવાં તે યદુઓનાં હૃદયો તેમાં. ૧૮. અને બીજા જનોના. ૧૯. મૂળમાં સચિત્રા છે ત્યાં સચિત્રી બને. કાં પણ એમજ કહે છે. ૨૦. અને.

ધરિયો નિજભૂજ-પાંડરામાં, ગુણિયો ક્યાં નથી માન મ્હોત^૧ પામ્યા. ૭૨
 કુળ-ધર્મ ન જે તજે મુઝાણો,^૨ પણ જે છે કુળ-દીપની સમાણો;
 મુજને^૩ મુખ શંખ એ કહેજે, સુખ-^૪કૃત મંત્રો-શિરોમણિ^૫ સુણો તે. ૭૨
 સમજી^૬ સમજી^૭ છ પદગુણોમાં, પણ આ ધીરપ ક્યાંની છે તમોમાં;
 ધણી છે વશમાંણુ મ્હાય છેક, ચલવો બે-^૮શક સ્વાધિકાર એક. ૭૩
 વિષમા^૯ પણ કૃત્ય-માર્ગ-મ્હાય, તમ સ્વામી-સુત કેમ ગોથું ખાય;
 પગલે પગલે રહીજ ચેત્યા, કર-ટોકા તમ-તુલ્ય મંત્રો દે લ્યાં; ૭૪
 તમથી પણ એ નથીજ છાનું, પુર આ^{૧૦} ભોગવટાનું^{૧૦} મત્પિતાનું.
 ગ્રહવા નિજ આવિયો હું ધારી, મુજ એ દો મુજને સમો વિચારી. ૭૫
 કદિ આ પુરને સ્વીકારવાની, મન ઈચ્છા અધિકાર ભોગવાની;
 નમ્યં તો ઝટ આવ્યો હું ખુશી તો, નથી છેટો અધિકાર તુજથી તો. ૭૬
 અધિકારી પિતાતણેજ ખાસે, પુર બીજે પણ કો હુથી કરશે;^{૧૧}
 ભન્ય^{૧૨} જો મુજ રાજ-મ્હોર તુંને, સ્થિર તો છેજ ગુણો ગમે પ્રભુને. ૭૭
 કદિ કેં મન અન્યથાજ ત્હારે, સ્થિત^{૧૩} છે તે પણ ઇષ્ટ જે અમારે;

૧. મહત્ત્વ. (આ શબ્દ ગુજરાતી જૂનો છે તે હજી વિવાહનાં આચરિ-
 યાંમાં ચાલે છે. જેમ કે ફરને પૂછે છે કે, “ ભોગવટાએ કાંઈ માન મ્હોત
 દીધાં ? ” જવાબ દે છે કે “ ઘણું માન્યાં ઘણું મ્હોત્યાં ” ઇત્યાદિ. ૨. “ મુ-
 જાણો પણ જે કુલધર્મ ન તજે ” એમ અન્યથા છે. ૩. મારા મુખ મારકૃત.
 ૪. સુખ કરનાર કહેણ. ૫. મૂળમાં મંત્રિરોમણે છે. તેથી ‘રો’ ની પહેલાં ‘શિ’
 મૂકવો ફીક લાગ્યો. કાંમાં તો મંત્રિમણેજ છે, ‘રો’ પણ નથી તેથી તેણે ‘જો’ ની
 પછી વચ્ચે એમ બે અક્ષર ઉમેરી મેળવી દીધું છે એ પણ ફીક છે. ૬. હું
 સમજી છું કે તમો છ ગુણો (સંધિ વિગ્રહાદિ) માં સમજી છો. ૭. બે-
 ઘડક (નિઃશંક) ૮. અખડખડા. તથા વસમાણના. ૯. ખંભાત.
 ૧૦. મ્હારા આપના ભોગવટાનું. ૧૧. મ્હારે કરવોજ જ્ઞેશે. ૧૨. જ્ઞે. (તું)
 મુજને ભન્ય તો રાજમ્હોર તુંને સ્થિર છેજ, એમ અન્યથા છે. ૧૩. રહેતું
 હોય તો.

અણુસાધ્ય વિરોધ સાંધવાને, અસિ^૧ તે માટ્ય જમાન મૂળ આ જો.^૨ ૭૮
 અભિમાની અસત્ય^૩ જે બનીને, ન ગણે સ્વરૂપજ^૪ માગતા ધણીને;
 પછી દે યદિ દંડ કાપ વ્યાપે, સહજવે સહુ દ્રવ્ય કાંડી આપે. ૭૯
 દુખ લાગ્યું બહુજ તેની વાણ્યે, જણવ્યો નહોત વિકાર મંત્રીરાણે;
 પવને રજ દેકતાં ન સાણ, કદિ મેલાપણું જાણવી પ્રવાહ. ૮૦
 ઉચર્યા જગદેક-અધુ મંત્રી, પ્રતિ તે ચારની જાણી વાણી બેટી;
 કહ્યું જે નિજ સ્વામિનું ચરિત્ર, નવ લાગે અધુ કહને વિચિત્ર. ૮૧
 રવિવત્^૫ અતિ તીવ્ર શંખ-તેજે, તતુ સૂકાયલ લક્ષ્મદેવ^૬ શ્હેજે;
 તર ઉચ્ચ-સમો વધેલ સાવ, શકિયો બાળીજ યાદવેન્દ્રદાવ. ૮૨
 રણમધ્યજ^૭ એક પ્રીતિમાન, બળ એનું જગ સંભળાય કાન;
 સ્તુતિના બકવાટ શૃંગશબ્દે, સુભટો ને^૮ પર^{૧૦} ધોલતાની મધ્યે. ૮૩
 વિપરીત-મતિવ એનું^{૧૧} માનું, કયું માગું મુજ પાસ શહેર આનું;^{૧૨}
 ગ્રહ્યું છે હય-સૈન્યની^{૧૩} સહાયે, લડીને સિંહથી ભૂપ^{૧૪} સિંહ રાયે. ૮૪
 બહુથી^{૧૫} લડવા ન શકત સ્વામી, મુજ^{૧૬} એ એહનો^{૧૭} માન્યતા નકામી;
 નર^{૧૮} નિશ્ચલ નિશ્ચયેજ થાય, સુર તેની કૃતિમાં કરે સહાય. ૮૫

૧. તે માટે આજે મારી તરવાર છે તે જમાન છે. ૨. મૂળમાં પણ
 છે પણ મને પણ ઠીક લાગે છે. કાં માં પણ તેમજ જોવામાં આવ્યું. ૩.
 ખોટો અભિમાની બનીને. ૪. થોડી માગણી કરતા. ૫. શંખરૂપી સૂર્યના
 આકાર તડકાયે સુકલકડી થઈ ગયેલા લક્ષ્મદેવને યાદવેન્દ્ર (સિંધન) રૂપી
 દાવાનળ સુખેથી બાળી શક્યો. ૬. 'શ્હેજે'ના બાળી શક્યોની સાથે સંબંધ
 છે. ૭. આ શ્લોક મૂળમાંજ સરસ લાવવાજો નથી. તોપણ લાવ એવા છે
 કે તેને રણમાંજ એક પ્રીતિ છે એવાં તેના બળનાં વખાણ સુભટોને અને
 બીજાઓને કાને આવે છે. ૮. શીંગડાં. ૯. અને. ૧૦. બીજાઓ. ૧૧. શં-
 ખનું. ૧૨. આ શહેરનું. ૧૩. ધોડાની ફોજવડે પણ સિંહ (સંગ્રામસિંહ =
 શંખ) પાસેથી. ૧૪. રાજાઓમાં સિંહ સરખા રાજાઓ. ૧૫. બહુ શત્રુઓથી.
 ૧૬. મુજસ્વામી. ૧૭. એ શંખની. ૧૮. જે નર નિશ્ચયવડે નિશ્ચલ થાય
 (દંડ નિશ્ચયી હોય) તેની.

મક પાટકનું ન કર્મ લાળ્યું, નહિ સિદ્ધેશ્વર પાસ યુદ્ધ ન્હાળ્યું,
કુશ્યુ^૧ એ પણ આ મનસ્વિની એ, ક્ષિતિ લીલાથીજ પામવા ગહે જે. ૮૬
સુત લે^૨ પિતૃ-વિત્ત એહ ન્યાય, નિરખ્યો છે નર અન્યની મહાય;
પર-સંપદ ઈચ્છતા નૃપાર્થ, તરવારે^૩ જ ક્યોગ્ય એ કૃતાર્થ.^૩ ૮૭
વચને મુજ સ્વામિને તમારા, વદ્ય^૪ જે છે બધું જાણ્યમાંજ તહાર;
ત્યજ્ય આ અભિમાન કાં છઉં હું, કરજે કાર્ય વિચારીને પંછી તું. ૮૮

વાણી સુણી સચિવ-મંડલ^૫ ઇંદ્રની એ,

કાપેં વદ્યો કહણ અક્ષર તે^૬ ફરીયેં;

ઉં: આમ યોદ્ય મદ-મંદ-મતિજ તું શું,^૭

એ દેવનું^૮ દહપણું નથી જાણતો તું.

૮૯

તહારી ઉપર શસ્ત્ર ધારણ ક્યેં લાજે અમારો પતિ,

જે એકે ધનસેન^૯ સિંધન તિરસ્કાર્યો રણાતે^{૧૦} અતિ;

તો તહારા ચિતમાં વિચાર કણિકા જો હોય તો છોડો દે,

આવું આ અભિમાન ને તું કવચે^{૧૧} દે છોડો ન્યાયો તે. ૯૦

પછી સચિવ અવસ્ય ઝૂઝવાની, તરફ ધરે મતિ એમ મુજ^{૧૨} માની;

વન પ્રગટયલ અગ્નિ જેમ^{૧૩} ધાસેં, તરત ગયો રણ-વાંછિ^{૧૪} સ્વામિ પાસે. ૯૧

ઈતિ શ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સોમેશ્વર દેવવિરચિત

“કીર્તિ કૌમુદી” નામના મહાકાવ્યના આચાર્ય

વલ્લભજી હરિદત્ત કૃત સમશ્લોકી ગુર્જર

ભાષાંતરમાં દૂત સમાગમ

નામે ચતુર્થ સર્ગ

સમાપ્ત થયો.

૧. એમાં શું? પણ એ સ્વતંત્ર માણસની પૃથ્વી એ શાંખ રમત મા-
માં લેવાને ઇચ્છે છે એ આશ્ચર્ય છે. ૨. દીકરો ગૃહણ કરે. ૩. એ ન્યાય
જાણ્યો છે. ૪. કહેજે. ૫. મંત્રિમંડળમાં ઈંદ્ર સરખા. ૬. તે દૂત. ૭. મદને
ધે મંદ છે મતિ જેની એવો તું આમ શું યોલે છે? ૮. રાજા. ૯. ઘાટી છે
ના જેની. ૧૦. રણના મધ્યમાં. ૧૧. બળતર પણ. ૧૨. ડાહ્યા (એ દૂત)
૩. જેમ જાય તેમ. ૧૪. રણને ઈચ્છતા.

સર્ગ પ મો.

ઉશ્કેર્યો તે પંખી ચારે, ^૧ વિચારો શત્રુના કથી;	
ખહેક્યો સિંધુ-રાજ-પુત્ર, સિંધુ જેમ સમીરથી. ^૨	૧
કોપેલો ખર્જથી શોભે, સિંધુરાજતણે સુત;	
કલ્પાંત કરવા બાણે, મહાદેવ યમે ^૩ યુત.	૨
ભૂગુટી ઘટના જેના, બાણે ભયદ શોભતી;	
યુગાંતે વર્ણિ વમતા, ^૪ ત્રિનેત્ર ^૫ -નેત્ર ઝીતતી.	૩
રોષે હસમુખો શંખ, શંખપાણિ ^૬ -સમ દ્યુતે; ^૭	
કેને ન ભય દે જેમ મેઘ સશ્વેત-વિદ્યુતે. ^૮	૪
તે ચડ્યે અશ્વથી ઊડી, તે ધૂડ્યે વાદળાં બન્યે;	
અકાળે જણાવ્યું બાણે, ચોમાસું રાજહંસને. ^૯	૫
કેતુ-રૂપી પત્ર-છત્રે, સેના છાયેલી તે તણી;	
ચાલતી ^{૧૦} વાડીની પંક્તિ, બાહુ-સ્થ જયશ્રીતાણી.	૬
રોફ ^{૧૧} વેગે તટે આવી, વટફૂપ ^{૧૨} તળાવને;	
જણાવ્યું ઢોલને ઘોષે, નિબગમન શત્રુને.	૭

૧. દૂતે. ૨. વાયુ. ૩. ઓકતા=ઝરતા. ૪. શિવજીનાં ત્રીજા નેત્રને. ૫. વિપ્રજ્ઞ. ૬. હાસ્યની કાંતિવડે (તે ઘોળી વર્ણવાય છે.) ૭. ઘોળી વિજળી સહિત. ૮. ચોમાસામાં બ્યારે બધે ઢેકાણે પાણી ડોળું થઈ જાય છે ત્યારે હંસોને માનસરોવરમાં જાતું રહેવું પડે છે, એથી એને ચોમાસું દુઃખદ થાય છે, એમ આંહી રાજહંસ (એટ રાજઓ) ને શંખે ચઢાઈ કરી ત્યારે ઘોડાના ડાખલાથી ઊડેલી ધૂળવડે વાદળાં વરતાઈ જાણે અકાળ વૃષ્ટિ થાશે એમ ડર લાગ્યો. ૯. આંહી કાં એ વરઘોડામાં ચાલતી કાગળની વાડીની ઘટના કરી છે તે વાહુસ્થ અને જયશ્રી સાથે હીક બેસતું આવે છે. ૧૦. રોવાપથી. ૧૧. એ (વડફૂપ) નામનું તળાવ. ૧૨. એ નોટમાં ઘોળકાના દક્ષિણમાંનું એક તળાવ લખ્યું છે તે ભૂલ છે.

શબ્દ ^૧ એ આણુખોલ્યાના, ^૨ આવી કાનકને અડ્યા;	
ચહડાવી ભૂગુડી ભાંગી, મંત્રી જાણેં ઉગી ^૩ ચહડ્યા.	૮
ગાંભીર્યે મંત્રિયેં જો કે, ભાવ ખુલ્લો ન તે ક્યો;	
તોયેં વ્યક્ત રૂંવાડાંયે, ^૪ તે ઊભાં થઈને ક્યો.	૯
સજ્જ સૈનિક-યુદ્ધ શંખ, ભક્ષ-ગાંડ ^૫ કરી પઠ્યે;	
દુર્વાર યુદ્ધને જીત્સે, હળવે હળવે વધે.	૧૦
તે ચૌલુક્ય-નૃપામાત્યેં, સૈન્યમાં સધળે ફરી;	
સેનાની રચના કીધી, નિર્ભય ચિત્તને કરી.	૧૧
ધીરો કંચન કર્પૂર, કસ્તૂરી ધારતા હતા;	
અગર પુષ્પ-માળા શું, સ્વર્ગસ્ત્રી ભોગ ઇચ્છતા.	૧૨
યુદ્ધારંભે ^૭ વધી સંપત્તિ, બળની ત્યાર તેથી થે;	
ઉછાંછળી મંત્રિકાયા, તેમાં કવચ માય નૈ.	૧૩
જમણા પગથી પૃથ્વી, ખોદતો જય સૂચવે;	
એવા અશ્વે ચહડ્યો વેગે, અશ્વરાજ સુતેત્યવે.	૧૪

૧. આંહી કાં માં નિસ્વમાને બદલે નિસ્વના પાઠ મૂક્યો છે, તે સારો છે; મેં પણ તે પ્રમાણેજ અર્થ ક્યો છે. ૨. દોલ સ્વતઃ ખોલતો નથી માટે આણુખોલ્યા. ૩. સૂર્યની પેઠે ઉદય પામીને. ૪. મૂળમાં શિરોરુહ છે ત્યાં તનૂરુહ હતો ઠીક હતું. ૫. આંહી કાં માં શૂંચ પાઠ છે તે બરાબર નથી. જો કે તે સાંકળ ચુટેલા હાથીના અર્થ માટે માન્યો હશે પણ સાંકળને માટે શૂંચલા શબ્દ છે, શૂંચ નથી; તેમ સાંકળ ચુટે ત્યારે હળવે હળવે ચાલે નહીં પણ ઉલટો દોડે. શૂંચ એવું હાથીના ગંડરથળવું નામ છે, અને તે ભાંગે ત્યારે હાથી હળવે હળવે ચાલે. પાછળથી જોવામાં આવ્યું કે હર્ષા-કમાં પણ મિત્ર શૂંચ પાઠ છે. ૬. આંહી સ્વઃસ્ત્રી છે તેને બદલે સ્વસ્ત્રી હોય તો ઠીક. કેમ કે લડવાના સમયમાં મંગળવર્ણન કરવું જોઈયે તેને બદલે અમંગળ વર્ણન કવિ કેમ કરે ? તે પક્ષમાં “સ્વસ્ત્રી સંભોગ ઇચ્છતા” એમ પાઠ કરવો. ૭. યુદ્ધના આરંભને લીધે બળની સંપત્તિ વધી જવાથી શરીર પુષ્ટ થતાં.

શ્રી વીર ^૧ —નૃપની મુદ્રા, ^૨ જે ધારે છે સદા કરે	
વીર શૂદ્રકની ^૩ મુદ્રા, ^૪ ત્યારે તેણે ધરી ઉરે.	૧૫
ચોક્ષા ભુવનપાળાદિ, જે કે આગે તદા થયા;	
શરતાયેં તોય તેને, ^૫ તેની આગે જને લલા.	૧૬
આગે શંખચમૂ—ચક્ર, મધ્યમાં છે રણાંગણ;	
પારે ^૬ સાગરકરે એ, ^૭ જિભે વીર—શિરોમણ્ય.	૧૭
યુદ્ધ પાસે છતાં તેવે, તે મંત્રી—મુકુટે નહિ;	
શૌર્ય દાખવ્યું યોદ્ધાની; ક્રિયાસાર ^૮ અવ્યા સહી.	૧૮
તેને રણ—મુખે શંખે. નિરખી ખીલતા મુખે;	
કરે રમાડવા માંડી, તરવાર રણો—મુખે.	૧૯
પુરીમાં ન શક્યો પેશી, શંખ સામેથીં તેહની;	
સામે ^૯ દશરથે જેમ, કોધી રોહિણીમાં શનિ.	૨૦

૧. વીરધવળ રાજા. ૨. મહેર. ૩. મૂળમાં વીર શૂદ્રક છે. કાં એ વીર શૂદ્રક પાઠ મૂક્યો છે. બંને પાઠ સરખા અડીક છે. વીર એટલે મહાવીર સ્વામી લઈયે, કેમ કે યુદ્ધ જેવા પ્રસંગમાં પોતાના ઈષ્ટદેવની મૂર્તિ હૃદયમાં રાખવી એ સર્વ પ્રકારે ઉચિત છે; પણ ત્યારે પછે શરક કે શૂદ્રક શું ? મહા-વીર સ્વામી ઈશ્વવાકુવંશના હોઈને શૂદ્ર નથી, તેમ વીર અને શર બંને સમાન અર્થના શબ્દો છે. રાસમાળા ભાષાંતરમાં લખેલો પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠણ) નો બ્રાહ્મણનો છોકરો શૂદ્રક વધુ બંધ બેસતો આવે છે, કેમ કે તે વીર પણ હતો (વિસ્તાર માટે જુઓ માણસ તથા સ્થળના ઓળખાણમાં વીરશૂદ્રક શબ્દ.)

૪. મૂર્તિ. ૫. મંત્રીને. ૬. આમાં કવિએ પાણિનિના પારે મધ્યે ષષ્ટયા વા એ સૂત્રના પ્રયોગો મૂક્યા છે. ૭. મંત્રી. ૮. ક્રિયામાંજ સાર માનનારા. (કરી બતાવનાર, યોદ્ધાનારજ નહીં.) ૯. જ્ઞેશીઓએ દશરથને બખર દીધા કે હાલમાં શનિ રોહિણી નક્ષત્રમાં પ્રવેશ કરશે અને જ્ઞે એમ થશે તો શકટભેદ [રોહિણી નક્ષત્રનો ∴ આવી રીતે પાંચ તારાનો ગાડાની ઉંઘના જેવો આકાર છે તેથી તેને શકટક કહેલું છે (લોકો પણ તેને ગાડલી કહે છે) તેમાં બેસવું

ચાલતા મંત્રી-સેને ભૂ, ખોદાતાં ઊડી ધૂણ ને;
 ઉઠે થનારા મંત્રીના, પ્રતાપાગ્નિજ દ્વમ તે. ૨૧
 ઊડેલી ધૂણ, અધીમાં, ઉગ્ગસે મંત્રી-વક્રને;^૧
 ત્યાં શ્રી વીરધવલનો, પ્રગટાવ્યો પ્રતાપને. ૨૨
 ન ક્યો ક્ષોભ મંત્રીને, તેને સેને ધણે પણ;
 થોડોએ તે ધણો જેનું, રણારંભે હ્યું મન. ૨૩
 રિથત^૨ એ ધીરશું થાવા, આત્માદૈતવ તે કણે;
 સ્યાદ્વાદી તો મંત્રી શકત, કરવા ગોહડી રણે. ૨૪

તે ભેદ] યોગ થાશે કે જેથી ૧૨ વર્ષની દુકાળી પડશે અને ત્રણે લોક-
 દુઃખી થશે. આથી ચક્રવર્તી દશરથ રાજાએ દુનિયાની વહારે ચડવા વિચાર-
 કરી શનિને રોહિણીમાં પ્રવેશ કરતો અટકાવવા નિશ્ચય કર્યો. વસિષ્ઠ ગુરુને
 આ માટે પૂછતાં તેણે તેની અશક્યતા બતાવી. તોપણ પોતાનો દિવ્ય સ્થ-
 તૈયાર કરાવી આકાશમાર્ગે ગ્રહમંડળમાં જઈ શનિને ઉદ્દેશી સંહારાસ્ત્ર
 ચડાવ્યું. શનિએ તેનું અપ્રતિમ પરાક્રમ અને સાહસ જોઈ ગુસ્સે થવાને બદલે
 હાસ્ય કર્યું, અને કહ્યું કે, તુંને આ ઘડી બાળીને ભસ્મ કરું પણ તારા આ
 સાહસથી હું ખુશી થયો છું માટે વર માગ. દશરથને “ ભાવતું હતું અને વૈદે
 કહ્યું ” એના જેવું થયું તેથી તેણે તેજ વર માગ્યો કે, તમારે કોઈ દહાડે રોહિણીમાં
 પ્રવેશ કરવો તહીં. શનિએ “અસ્તુ” કહાથી દશરથે સ્તુતિ કરી (જે “સ્તોત્રસ્તા-
 કર”માં નં. ૧૧૫ મે છે) એ સ્તોત્રથી ખુશી થઈ કરી વર માગવાનું કહેતાં સ્તોત્ર
 પાઠકને પીડા ન કરવાનો વર પામી દશરથ ઘેર પાછા ફર્યા. (આ વાત રકંદુ-
 રાણાંતર્ગત પ્રભાસખંડના અધ્યાય ૨૪ માં શનૈશ્વરેશ્વર મહાત્મ્ય પ્રસંગે છે.)

૧. મુખને. ૨. ઉભેલા એવા એ ધીર પુરુષની સાથે આત્માની (ધૈર્યની અને
 પોતાની) અદૈતતા (એકતા અને અદૈતભાવ) થાવા સાર રણમાં ગોહડી=વાતચીત.
 (મૂળમાં સમિત્યાં પદ છે તે સલામાં પણ આત્માદૈતત્વ સ્થાપન કરવાનું
 સૂચવે છે) કરવા એ સમર્થ છે પણ જો તે મંત્રી વાદી (શર્યાત કરનાર)
 થાય તો; અને મંત્રી સ્યાદ્વાદી (આવક) છે માટે.

બંને સેના ભડી ત્યારે, ગોકીરો કારમો થયો;	
સમુદ્રનો મહા-ઘોષ, જે આગે મંદ થઈ ગયો.	૨૫
બંને સેના વિષે ગર્વે, સર્વે વીરો સુકાપથી;	
ચહુડાવી ભ્રમરો બંને, નમાવ્યાં આપ રોપથી. ^૧	૨૬
સંધિ થયો ત્યાં તીરોને, આપની દોરીની સહ;	
તે સુપ્રસિદ્ધ યોદ્ધાને, થયો અન્યોન્ય વિગ્રહ.	૨૭
કાને અન્યતણે લાગે, ^૨ અન્ય ^૩ હવિતને હરે;	
કરી એમ શરો સત્ય, કૃત્ય દુર્જનનું ^૪ કરે.	૨૮
સંગ્રામ-તીર્થે વિશિષ્ઠો, ^૫ ધૂટી ગુણુથકી ^૬ ગયે;	
શરને ^૭ ભેદીને કીધો, પર પૂરુષમાં લય.	૨૯
છોડી ભાથા ચહડે આપે, વેગે કરી શરો બધે;	
પક્ષવાનનું ^૮ એ ચિન્હ, આગે શૈથિલ્યમાં ^૯ વધે.	૩૦

૧. રૂઆબથી. ૨. વાગે અને વળગે. (વાત કહેવાને) ૩. અન્યના. ૪.

અહોઘલભુજંગસ્ય વિચિત્રો યં વધક્રમઃ ॥ અન્યસ્ય દશતે કર્ણમન્યઃ
પ્રાણૈર્વિમુચ્યતે ॥ (હિતોપદેશ) ૩-૪ એટલે પહેલો અન્યને બાણ મા-
રનાર. એટલે તે કાન સુધી પ્રત્યંચા ખેંચે તેથી તેના કાનને બાણ વળગે
(અડે) એટલે અને દુર્જન કોઈને મારી નાંખાવવા બીજાના કાનમાં વાત કરે
એટલે અન્યના કાનને વળગે. (વિરોધમાં બાણ બીજાના કાનને વાગે અને
મરે (બીજો.) ૫. શિખા મૂંડાવીને તથા બાણ. ૬. બાણની પ્રત્યંચા, અને ૩
ગુણુ. ૭. વીર અને સૂર્ય. (૫-૬) દ્વાવિમૌ પૃથ્વૌ લોકે સૂર્યમંડલભેદિનૌ
પરિત્રાટ્ યોગ યુક્તશ્ચ રણેચ્છામિમુખોહતઃ ॥ એ શ્લોકમાં વીર અને યોગીને
માટે છે અને આમાં બાણ અને યોગીને માટે શ્લેષમાં છે. બાણ પોતેજ
નામેજ વિશિષ્ટ છે તે સંગ્રામમાં પ્રત્યંચાથી ધૂટીને શરને ભેદીને પર=શત્રુમાં
લય કરે છે એટલે તેનો નાશ કરે છે. અને યોગીઓ તીર્થમાં મુંડમુંડાવી
ગુણુ (સત્વરજ તમ)થી મુક્ત થઈ સૂર્યમંડળને ભેદી એટલે તેથી ઉપર જઈ
પરપૂરુષ બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે. ૮. પોતાના પક્ષવાળા અને પાંખવાળા.
(બાણને પાંખ હોય છે.) ૯. વીંખાણું હોય ત્યાં.

શસ્ત્રની છાતી ફાડીને, ગયાં છે આગળેં શર;	
હૃદયેં સ્થિતિ ધીરિના, ન પામે નિર્ગુણી ^૧ ચિર.	૩૧
ભાલદારો ^૨ ભાલદારેં, ખડ્ગીથી ખડ્ગીયો લહે;	
યુદ્ધા યુદ્ધાર્થી અશ્વારો, અશ્વારો-સાથ્ય જે ભહે.	૩૨
દેવા ^૩ દાન શું તૈયાર, મંત્રી-હાથનીં સોખતેં;	
તરવારેં તળ્યો કોશ, ખીડેલી મૂઠીં તોય તે.	૩૩
વીરિનાં પાણિ-પાદાબ્જેં, ^૪ પૂજી જાણેં રણ-ક્ષિતિ;	
કેશ ^૫ દૂર્વાં શિર-ફળેં, જાણેં આપેચ અર્ધ તે.	૩૪
અહિંસા વ્રત ભંગાણે, એને ^૬ દોષ ધિલાં કયવો;	
પુરુષ-વ્રતનો જેણેં, કર્યો નિર્વાહ એહવો. ^૭	૩૫
અહિંસા-ભંગથી ખેદ, થયો તેને મટાડવા;	
તે શર શર-વૃષ્ટિમાં, સ્નાન શું કરતા હવા.	૩૬
પીડે હિમ્મત દે સ્વામી, બદાવે ભાટ આગળ;	
થયું એ અણિયાઓને, વિશેષે વધવા બળ.	૩૭
ભેદા મંત્રી ^૮ ન શસ્ત્રયેં, તાકી મૂક્યા શરેં પણ;	

૧. ગુણ વિનાના (મનુષ્ય) અને પશુછ વગરનાં (બાણ). ૨. ભાલાં વાળા. ૩. જે કે તરવાર (કૃપણની બહેન કેમકે તે કૃપાણ કહેવાય છે તેથી) મૂઠી બાંધેલી રાખે છે. એટલે ધન વાવરતી નથી. તરવારની મૂઠ બાંધેલી હોય છે તેથી. તોપણ તેને મંત્રીના હાથની સોખત થઈ એટલે તેના હાથમાં રહી માટે મંત્રીના હાથની પેઠે તે પણ દાન દેવા તૈયાર થઈ તેથી મંત્રીના હાથ જેમ કોશ=ભંડાર છોડે છે=છૂટે. મૂકે છે તેમ બાણે પણ કોશ=મીયાન છોડ્યું. એટલે મંત્રીએ તરવાર ખુદી કરી. કુવલયાનંદમાં તરવારની અને કૃપણની તુલ્યતા વર્ણવી છે—
ददतिरानबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य ॥ कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतोभेदः ॥ (‘પા’ અને ‘પ’ એ ‘આ’ સ્વરનો અને આકૃતિ=દેખાવનો માત્ર ફેર છે બાકી તો બંને સરખાંજ છે) ૪. હાથ પગરુપી કમળનાં ફૂલ. ૫. અર્ધમાં દૂર્વા અને શ્રીફળ હોય છે. ૬. મંત્રીને. ૭. વીરનું વચન પાળ્યું એ. ૮. મંત્રીને.

પાળ્ય ખાંધી કરે કોક, અદૃષ્ટ શિષ્ટ ^૧ -રક્ષણ.	૩૮
આગે સુભટ-લોહીની, નદીનું પૂર દુસ્તર;	
તેયે ^૨ ન ખાય વીસામો, શત્રુ સામે જતાં નર. ^૩	૩૯
ભાળી ન સંભવે એવો, અડગો રિપુનો રણે;	
અને ^૪ સ્વસેન સંહાર, આરંભ્યો શત્રુયે ક્ષણે.	૪૦
વીર સંગ્રામ સિંહાખ્ય, ^૫ ઉર્દે શંખ વધ્યો રણે;	
પલભકો ભલકાની સ્વ, ફેલાવી બહુ જેહણે.	૪૧
૬પરે દુઃસહ દેખાવ, જેનાં વાંકાં ભવાં તણા;	
ચળકાટ ખમે કોણ, સંગ્રામસિંહ-ખર્જનો.	૪૨
આવતા કાળ જેવા તે, ^૭ ચાલ્યો સન્મુખ શંખના;	
જેઢો ભુવનપાલાખ્ય, છોડી જીવિત વાંછના.	૪૩
સૈથો ^૮ પાડી શત્રુકેળે, સામંત મિત્ર શંખનો;	
વચ્ચે પેશી પ્રતિ યોદ્ધો ^૯ રુલ ^{૧૦} વંશી તણો બન્યો.	૪૪
શસ્ત્રો શસ્ત્રાવડે ભાંગ્યાં, બે સમોવડ કો નથી;	
લડે મલ્લ સમા બંને, કુશાક્રેશી ^{૧૧} અથબથી.	૪૫

૧. ખોટા=મંત્રી તેનું. ૨. વીર. ૩. અને શંખે પોતાની સેનાનો સં-
હાર થતો જોઈને. ૪. સંગ્રામસિંહ નામનો. એનું ખીજું નામ શંખ છે
એટલે તે બંને એકજ. ૫. ભલકનું બહુ વચન. ૬. શત્રુને દુઃસહ છે. ૭.
તે શંખની સામો. આંહી કાં માં તમકમિદમાયાંતં પાઠ છે તે ખોટો
છે કેમ કે તં અંકં ફવં આયાંતં એમ પદ્મછેદ કરવો પડે તેમાં ફવં ખોટું
થાય છે તેથી આપણો તમંતક મિદમાયાંતં પાઠ સાચો છે. જે કે
અર્થ બંનેના જુદા (પાસે આવતો અને કાળ જેવો આવતો) છે પણ તે બંને
અર્થમાં વાંધો નથી પણ પાસેના અર્થમાં ફવંનો કેમ અને કયાં નિર્વાહ, અને
સમાસ કરવો. ૮. શત્રુની દ્રોણરૂપી સ્ત્રીના સૈથો પાડીને એટલે સેનાના
મધ્યમાં આડા હતા તેને મારી હઠાડીને માર્ગ કરીને. ૯. સામો લડનારો.
૧૦. એક વંશ (ગરીબાગુલિયા ? મે. વાટસન સારૂબની માન્યતા) તે
વંશનાની (ભુવનપાળની.) ૧૧. સામસામા ચોટલા ઝાલીને.

આકાશે અસરા યુદ્ધ, હતાં તે યેનું દેખતાં;	
બહુ માને મળી જે રવ, -આંખ્યને અનિમેષતા. ^૧	૪૬
તેણે સામંતને શીઘ્ર, પાસે મોકલી કાળની;	
સામે ગયો થવા યુદ્ધ, સાથે સંગ્રામસિંહની. ^૨	૪૭
મારી મારી ખડ્ગ શંખે, ખંડ ખંડ કર્યું તન;	
ભુવનપાળનું યુદ્ધ, પણ પૌરુષ ખંડયું ન.	૪૮
શંખ ખડ્ગે ભગ્ન-શીર્ષ, વીર એ મંત્રીવીરનો;	
ધણીની મહેરબાનીનો, પ્રાણ દૈ અનુણી ^૩ બન્યો.	૪૯
ભુવન-પાળનો નાશ, સુણી સંગ્રામ મરતકે;	
મંત્રી વધ્યો વધુ રણે, ^૪ તેજ વૈરથી તે તકે.	૫૦
બહોરવા વીરને બહોલો, ^૫ સ્હેલો પ્રાણો વડે યશ;	
સમગ્રપણમાં ^૬ પેઠો, વીર વીરમ લૈ અસિ.	૫૧
જયંત શંખનો પાળો, મંત્રી પ્યાદલ વીરમ;	
જયશ્રીના ^૭ ન્યાય માટે, ગયા શંભુ-સભા ગમ. ^૮	૫૨

૧. મટકાં ન મારવાપણું. દેવતા બધા અનિમેષ તે સારજ કહેવાય છે.
 ૨. ઉર્ફે શંખની. ૩. પ્રાણ આપીને મહેરબાનીનો બદલો વાળ્યો. ૪. રણ તરફ. ૫. યશનું વિશેષણ છે. ૬. સંગ્રામરૂપી બળરમાં ૭. ઈનસાફ કરાવવા કે જયશ્રી કેને વરે? ૮. તરફ. ઉપાકમાં આ ઠેકાણે ઉમૌ વજ્રિસમાં પ્રાપ્તૌ સરપૃઠૌ વિજયશ્રિયે એમ શ્લોકાર્થ છે તેમાં આ ગ્રંથના ઉમૌ શંભુસમાં યાતૌ સવિવાદૌ જયશ્રિયેમાંના યાતૌ અને સવિવાદૌને બદલે પ્રાપ્તૌ અને સરપૃઠૌવિ એ પાઠેર છે તોપણ તેના કરતાં આપણને શંભુને બદલે વજ્રિ છે તે બહુ કામનું છે કેમ કે ન્યાય ચુકવવા શિવજીની સભા કરતાં ઈંદ્રની સભા વધારે લાયક ગણાય. મારી પાસેની પ્રતમાં ઉમૌ શંભુસતાં પાઠ છે મેં તેનો સંમૃશતાં એમ સુધારો કર્યો હતો. જેનો અર્થ દલતા ધારણ કરવાવાળા (અડગ) થયા એમ થાય. પણ મી. કાન્નો શંભુસમાં પાઠ જોયો ત્યારે તે ઠીક લાગ્યો. કેમ કે મારા સુધારામાં ત્રણ અક્ષરનો ફેરફાર કરવો પડ્યો હતો અને

વીર આગ્રિગદેવે ^૧ ત્યાં, ખરચી સ્વતનૂ રણ;	
મૂઢી સ્તુતિ સ્વખાહુની, વેરીની વાણમાં પણ.	૫૩
વિપત્તિ પામીને ઊભો, ભાગ્યે સ્વસેન તત્ક્ષણે;	
સામસિંહ ^૨ ક્યો યજ્ઞ, પગલે પગલે રણ.	૫૪
ન હણ્યો ^૩ સ્વામિ-શત્રુને, મુવો એમ શું લાજને;	
એવો ગયો એ વિજય, ^૪ ન આવ્યો ફરી આંહિ જે.	૫૫
ભોમે ^૫ પટકવા ધારી, શંખ જેને હણ્યો દઢ;	
તોયે ભુવનસિંહાખ્ય, ભટ સ્વર્ગે ગયો ઝટ.	૫૬
ખલાં પ્રાણુથીયે ^૬ શસ્ત્ર, ક્ષત્રિને એમ છે સહી;	
તો અબ્યુદય ^૭ સિંહાખ્યે, તે ^૮ તળ્યા તે ^૯ તળ્યાં નહીં.	૫૭
સ્વખડું શીર વીરનાં, કાપીને વશમો ક્યો;	
તે યુદ્ધ-માર્ગે ક્રોધાંધ, વિક્રમસિંહ ^{૧૦} સંચર્યો.	૫૮
દુર્જનો ^{૧૧} આંગળી ચીંધે, એ ખહીકે કુંતસિંહ ત્યાં;	
વકર્યો વિજયવત્ બુદ્ધિવાળો, ભાલાળ ^{૧૨} -યુદ્ધમાં.	૫૯
નીકળ્યાં મુખ ભાલાનાં, તેના ભેદેલ અંગથી;	

આમાં માત્ર એકજ અક્ષર (તાં) ફેરવવો પડ્યો છે માટે તે પાઠ સ્વીકાર્યો છે. હર્ષાકનો વજ્રિ પાઠ સ્વીકારીએ તો આમાં “ગયા ઈદ્ર સલાગમ” એમ પાઠ રાખવો હીક પડે.

૧. એક યોદ્ધો. ૨. રણમાં સામો આવે તેને પગલે પગલે યજ્ઞનું ક્રમ થાય છે. પદાનિ ક્રતુતુલ્યાનિ આહવેષ્વનિવર્તિનાં (સુ. ભા. ૫. ૨૩૨ શ્લો. ૩૪૫) ૩. પોતાના ધણીના શત્રુને માર્યા વિનાજ મુવો (હું મુવો છું) એમ શરમ પામીને શું ? ૪. એક યોદ્ધો. ૫. હેઠ નાંખવાનું ધાર્યું તોપણ એ તો ઊંચો ચઢી ગયો. ૬. પ્ર. ચ. માં હૃદયસિંહ છે. ૭. પ્રાણ. ૮. શસ્ત્રો. ૯. એક યોદ્ધો. ૧૦. મૂળમાં આ શ્લોક ત્રુટક છે. પણ કાં ને મળેલા એક પુસ્તકમાંના શ્લોકને આધારે આ શ્લોક રચ્યો છે. ૧૧. ભાલાળા=ભાલાં જેમાં ચળકી રહ્યાં છે એવા.

નિષ્પત્ત વૃક્ષના જોવો, શોભે તે ^૧ ત્યાંહ તેહથી.	૬૦
આગળે ^૨ મંત્રી હીરાને, ઊભેલો એમજ સ્થિર;	
શંખનેય ચમત્કાર, પસર્યો જોધને ઉર.	૬૧
પર ^૩ -પૂરુષને તેને, સાક્ષાત્ વિકાર વર્ણત;	
જોઈ જાણે શંખ જાઓ, ^૪ વિરમી કોપ ^૫ -સંપત.	૬૨
ચૌલુક્ય-મંત્રીતણી શકિત અવાર્ય માની,	
તે ^૬ ઢાંકતો રજથી શંખ દશા ^૭ દ્વિશાની;	
કંપાવતો નરપતિ-દુમ પત્ર ^૮ વત્તાં,	
ઊભા લહી સચિવને ખસિ દીધ વટાં.	૬૩
મંત્રીશ ^{૧૦} આ અનુલવેલ ભટોની ભીડય,	
તાપો ખમ્યા ^{૧૧} જવલનના ^{૧૨} જ્યમ હેમ-પિંડ;	
નેત્રો ભર્યા હરખનાં શુભ આંસુ થોડે,	
ધાર્યુ ^{૧૩} અતિશય વખાણ્યલ તેજ લોડે.	૬૪

૧. કુંતસિંહ. શરીરમાં ભાલાં ભોંકાઈને તેનાં કુળાંઓ ખીછ બાળુ બહાર નીકળ્યાં છે તેથી પાંદડાં વગરનું અર્થાત્ એકલી ડાળોવાળું ઝાડ હોય એમ શોભે છે. આ શ્લોકમાં મૂળમાં છેલ્લા પાદમાં શોચંદ્રમવોદલઃ છે તેથી કાં પોતાની નોટમાં લખે છે કે-“ મૂળમાં ખરેખર વંચાતું નથી તેથી સમજી શકાતું નથી. ” ખરું છે કે એ શ્લોકમાં કાં માં-મિત્વાં રંગિભ્યોં ॥ ઉદ્દલન્ શુશુમે તત્ર જ્ઞોયં દ્રમ વોદલઃ અને મારી પાસેનામાં મિત્વાં રંગિ-ભ્યોં ॥ ઉદ્દલન્ સોશુમે તત્ર જ્ઞોયં દ્રમ વોદલઃ છે. એમ ખીજે પણ ખોટું છે તોપણ તેને આમ શુદ્ધ કરી શકાય છે-મિત્વા મહ્લીમિ રંગેભ્યોં નિર્ગતાનનપંક્તિમિઃ ॥ ઉદ્દલન્ શુશુમે તત્ર સોચં દ્રમ ચ્વાદલઃ ॥ અને એ પ્રમાણેજ ભાષાંતર પણ કર્યું છે. ૨. મંત્રી હીરા છે અને પોતે શંખ છે તેથી શરમાઈને. ૩. શત્રુ પુરુષ તથા ઉદ્દૃષ્ટ પુરુષ, અથવા ઈશ્વર. ૪. શુદ્ધ ઠેકાણે આવી. ૫. કોપ શમી ગયો. ૬. તે શંખ. ૭. બાળુ. ભાગતાં ધૂડ ઉડે છે તેવડે. ૮. રાજરૂપી ઝાડ તેનાં પાંદડાં તથા વાહનો. ૯. વધારે. ૧૦. આ મંત્રીશ. ૧૧. ખમ્યા છે. ૧૨. અગ્નિના. ૧૩. મંત્રીશ, લોડે વખાણેલું અતિશય તેજ ધારણ કર્યું.

યોગી^૧ યથા તીક્ષ્ણ ધી^૨ મંત્રીરાણે;

સંહારવા આબ્યલ કાળ બાણે;

સંગ્રામસિંહાબ્દયને નિવારી,

કર્ચુ^૩ પુર-શ્રેય સ્વ-યોગ-ભેરે.

૬૫

રોપી રૂંવાડો બધો વીર રસેજ જોની,

જે મંત્રિયે રણ-ધરા નિરખી મજોની;

જ્યાં છિન્ન માંસ ભટનાં રણ-ગીધ ચાટે,

પાછા વળ્યા બળ-વખાણ થતા સુભાટે.

૬૬

ભૂપે^૪ છતાં મન વિરૂદ્ધ સ્વ-બંધુતાથી,

રોકાઈ^૩ સંધિ^૪ કરી તે નર-વીર સાથે;

દુઃસહ-પૌરુષ બળી-સુત^૫ કેરી સાથ,

તેયે ગયો સ્વનગરી લવણપ્રસાદ.

૬૭

રિપુ-નૃપ નિરસાહી, સાથે બુડેલજ કયાંક તે;

ચુલુક નૃપ શરો પ્હોચ્યો યુદ્ધ અગ્નિ તણે તટે;

પ્રિય-કર ગુણે ધન્વી, ચાણિક્ય પંડિત શું નવો,

દશ દિશ વિશે ઝાઝા, ફેલાવતો યશને હવો.

૬૮

ઈતિ શ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સામેશ્વર દેવ વિરચિતઃ

“કાર્ત્તિ-કૌમુદી” નામના મહા કાવ્યના આચાર્ય.

વલ્લભજી હરિદત્ત કૃત સમશ્લોકી ગુર્જર

ભાષાંતરમાં યુદ્ધવર્ણન નામે

પંચમ સર્ગ સમાપ્ત.

૧. આનો અન્વય આમ છે-તીક્ષ્ણ=તીવ્ર. ધી=બુદ્ધિના. મંત્રીરાણે=મંત્રી-શ્વરે^૧ યથા યોગી. (સ્વશરીરને સંહારવા આવેલા કાળને સ્વયોગબળથી નિવારીને સ્વશરીરનું કુશળ કરે) તેમ સ્વયોગ=યુક્તિપ્રયુક્તિના ભેરે બાણે કાળ સંહાર કરવા આવ્યો. હોય એવા સંગ્રામસિંહ નામનાને નિવારી=હઠાડીને, પુરશ્રેય=કુશળ કર્યું. ૨. રાજા લવણપ્રસાદ પણ. ૩. લડાઈ બંધ કરીને. ૪. આ સંધિ થતી વખતે કરારપત્ર કર્યું તેની નકલ શિક્ષિ રા. માં પ્ર. ભા. ૫. ૪૫૫ માં લિખત છે. ૫. વીરધવળની.

સર્ગ છઠ્ઠો.

તે વસ્તુપાળે બળથી નિવારી, દુઃશક્ય એ આકૃત એમ ધારી;
મહોત્સવોની ચલવે પ્રવૃત્તિ, ઉત્પાત વીતે પુર કેરી વસ્તી. ૧
લીંબ્યા સુધાતુ-રસ ઘેર ઘેર, મધ્યે કર્યા સ્વસ્તિક^૧ ઠેર ઠેર;
તૂરી-સ્વનોની અનુકૂલતાયે, કુલ-સ્ત્રીઓ મંગળ-ગીત ગાયે. ૨
વિશેષ પૂજા થઈ દેવ કેરી, શહારાની^૨ શોભા બની ત્યાં ઘણેરી;
આનંદ વતો પુર-પૂરુષોમાં, વિશેષ વેષો સુવધૂ-જનોમાં. ૩
નિમેષ અદ્ધો પણ જ્યાં ન આવે, નિદ્રા નિશાયે રિપુ-ઉદ્ધરાવે;^૩
નીરાંત કીધી સચિવોત્તમેં તે, તેઓનીં એ^૪ હુર્પ-ભરી થઈ છે. ૪
પુર-પ્રજ્જને મુદ્ધ^૫-અમૃતેથી, થંડી કરી છે અતિશેજ તેથી;
તળાવની દોલત ખેંચી લે જે, ગ્રીષ્મે ન ભીતિપ્રદ ત્યાં થયો તે. ૫
શિરીષના^૬ પુષ્પ સમૂહ જીહાને, દીવો પ્રકાશે શું હૃદયે આને^૭;
આપાદ^૮ વાળો દઢ ટાળી કામ,^૯ શું ગ્રીષ્મ આવ્યો બનીં ભિક્ષુ આમ. ૬

૧. સાથિયા. ૨. રાજમાર્ગ. ૩. અશાંતિ. ૪. નીંદર. ૫. આનંદ અથવા પ્રમદા શબ્દ સ્ત્રી પર લઈએ તો “ પ્રમદામૃતેથી, ઠંડા કર્યા ” એમ પાઠ લેવો.
૬. સરસડાનાં. ૭. ગ્રીષ્મ ઋતુને. અને જ્ઞાન રૂપી દીવો. ૮. આપાદ મહિનો અને ખાખરાનો દંડ. ૯. ગ્રીષ્મ ઋતુ કામને મંદ કરનાર છે, અને ભિક્ષુને પણ કામવાસના હોય નહીં. ઋતુઓ જેમ બળે સંક્રાંતની છે તેમ બળે માસની પણ છે. તેમાં જેઠ અને આપાડ ગ્રીષ્મ ઋતુના છે. જેમકે-વસંત-મીન અને મેષમાં. ગ્રીષ્મ-વૃષ અને મિથુનમાં. વર્ષા-કર્ક અને સિંહમાં. શરદ-કન્યા અને તુલામાં. હેમંત-વૃશ્ચિક અને ધનમાં. અને શિશિર મકર અને કુંભમાં. તેમજ-શિશિર: પુષ્પ સમયો ગ્રીષ્મોવર્ષાશરદ્વિમઃ ॥ માઘાદિમાસયુગ્મૈસ્તુ ઋતુવઃ षટ્ ક્રમાદિમે ॥ (શ. સ્તો. મ. પૃ. ૨૪૧). એ પ્રમાણે-શિશિર-માઘ અને ફાગણમાં. વસંત-ચૈત્ર અને વૈશાખમાં, અને ગ્રીષ્મ-જેઠ અને આપાડમાં આવે. ઇત્યાદિ.

શસ્ત્રી^૧ બધાને કરવા અશસ્ત્રી, ભાળી મચેલા^૨ ચુલુકેન્દ્ર મંત્રી;^૩
 માનું મનો^૪ભૂ પણ મંદ ભાવે, આપક્રિયા ચંચળતા ચલાવે. ૭
 દિશ્મંડલી પાટલિ^૫પુષ્પવાસ, ભરેલ સદ્વાયુ-મિષે સ્વસાસ;
 સંતોષથી મૂકતી હોય આપ, જેના^૬ મટાડ્યા સચિવે ઉતાપ. ૮
 ભમંતો કીર્તિ અમને^૭ સુખેથી, તેની^૮ તરે થૈ નદો અલ્પ એથી;^૯
 એ ધારણા એની^{૧૦} ગણાય વ્યર્થ, છે સિંધુયે એ^{૧૧} તરવા સમર્થ. ૯
 શુચિ^{૧૨} અને મંત્રી પ્રતાપો^{૧૩} ભારી, ગ્રીષ્મે પ્રતાપી શુચિ નામ ધારી;
 તોયે જડ^{૧૪}-પ્રિયજ તેથી નિદે, ગીષ્મર્તુને જે^{૧૫} કવિ-પ્રિય પડ્યે. ૧૦
 સ્ત્રવે સુધા-ખિંદુ ધણાં^{૧૬} ગુણાળી,^{૧૭} જે મંત્રીની જેમ ગળત્રી આલી;
 લોકોનીયેં ઊપર એ^{૧૮} રહે છે, સુતમને^{૧૯} તેથીજ પ્રીતિ દે છે. ૧૧
 ચ્હડી^{૨૦} જવા ઉપડતાં દિશાંતે, વધારો દે એ ર^{૨૧}ઈન-તેજ ખાંતે;
 તથાપિ તો મંત્રીનીં તુલ્ય થાત, પ્રજા વિષે તાપ ન જો કરાત. ૧૨
 શોખ્યાજ ગ્રીષ્મે નદ જે તમામ, મંત્રીશ દષ્ટિ^{૨૨} કમલાલિરામ;
 સન્માર્ગમાં આવ્યલની ન કે'ની, તૃષાં મટાડી ન સમ પ્રપાની.^{૨૩} ૧૩

૧. શસ્ત્રધારી. ૨. કરવાની સાથે અન્વય છે. ૩. મંત્રીને. ૪. કામ.
 ૫. પાડલ નામનું વૃક્ષ. ૬. જે દિશાના. ૭. નદીઓને. ૮. મંત્રીની. કીર્તિ
 સાથે અન્વય છે. ૯. એ ધારણથી. નદીઓ (અલ્પ થઈ). ગ્રીષ્મ ઋ-
 તુમાં સૂકાઈ જાય છે તેની આ હેતુપ્રેક્ષા છે. ૧૦. નદીઓની. ૧૧. કીર્તિ.
 ૧૨. પવિત્ર. ૧૩. પ્રતાપ વાળો. ૧૪. જડ=મૂર્ખ અને જળ (હલયૌરૈવ્યં)
 ૧૫. ડાહ્યા. ૧૬. ખિંદુનું વિશેષણ છે. ૧૭. જે મંત્રીના ગુણોની પંક્તિ
 અને દોરડાં વાળી. ૧૮. ગુણાલી અને ગળત્રી. ૧૯. જેમ ગળત્રી શિવલિંગ ઉ-
 પર ટપકતી રહીને ઠંડક કરે છે એમ. ૨૦. દિશાંતે ચ્હડી જવા (રાજાના પ-
 ક્ષમાં દિગ્વિજય કરવા ચ્હડી જતાં) ઉપડેલા ઇન (સૂર્ય અને ધણી) ના
 તેજને. ૨૧. એ (ઋતુ અને મંત્રી) વધારી દે છે. તથાપિ જો પ્રજામાં
 તાપ ન કરત તો તે મંત્રી તુલ્ય થાત. ૨૨. પણ મંત્રીની દષ્ટિ પાણીના
 જેવી ઠંડી અથવા કમળના જેવી મનોહર. ૨૩. પરખતી પેટે.

- ગયો સુકાઇ રસ શેરડીના,^૧ સૂકાં તળાવો થઈ શુદ્ધ ઘેનો;^૨
 આમ્રદુમો કે સચિવાગ્રણી કાં, દે છે ફળો અર્થિ-સમૂહને ત્યાં. ૧૪
- રક્ષા કરેલા પુરતીજ પોતે, વિશેષ શોભા અવલોકવા તે;
 સ્વ-છા-દેવી નમવાનું ધારી, ચાલ્યા પછી તે ભણ્યો કારભારી. ૧૫
- ચાલ્યા જતાં પ્રોધિત-ગર્વ ભાવે, છે સ્વલ્પ તેનો ખટલોજ સાવ;
 તથાપિ જોવા મળિયા સ્ત્રી-વર્ગો, શ્યા સાંકડા તેથીજ રાજમાર્ગો. ૧૬
- જેને જતા રાજપથે વિલોકે, વખાણ્યોયા શહેરનો નારિલોકે;
 દાતા^૩ વળી પાળક ને દયાળુ, વાચાળ ને છે વિજયી ક્ષમાળુ. ૧૭
- મનોહરાકાર^૪ સુમંત્રો પાશે, તે નાર્યનાં ચિત્ત જવાનોં આશે;
 જાણે ફળો જે ધરવા શું ભેટ, આગે ધર્યાં જે સ્તન રૂપીં શ્રેષ્ઠ. ૧૮
- બંદી-સ્વરેં જાણી સમીપ આગ્યા, દોડેચ ગર્ભગૃહમાંથી^૫ જોવા;
 તે દોડતાં નાદથી મેખળાને, જોલાવતી હોય ખીજ સખીને. ૧૯
- વિલોકવા વેગથી જાતીં તેને,^૬ સરોજ-તુલ્યાક્ષિનીં કોક સ્ત્રીને^૭;
 નિતંબથી નીસરીં ગૈ ગૃહી તે, કાંચી^૮ સખીયે^૯ સ્થિરતા^{૧૦} ન ચિત્તે. ૨૦
- તેને નિહાળે ચપળ સ્વનેત્રે, ત્યાં અન્ય કો દાંકતીં સ્વાંગ વસ્ત્રે;
 હૈયાનીં પોલ્યેં ધરીં ચીણુગારી, તે કામને દાખવતીજ^{૧૧} નારી. ૨૧
- તેણે ^{૧૨} વિલોકી થકીં અન્ય નારી, નીચી કરી દષ્ટિજ લાજ ભારી;
 ચૂકાવ્યું^{૧૩} હોયે સ્મર-ભીક્ષ-મુક્ત, આવંતુ બાણેં વિલસે સ્ત્રી ઉક્ત. ૨૨

૧. ઘોળી શેરડીના રસ ઉતાળામાં સૂકાઈ જાય. ૨. ગાયો (ઘેનનું બ-
 હુ વચન.) ૩. આંહી મૂળમાં દાતેતિ પાતેતિ જયો -ચીતિ એમ એક
 અક્ષર ગયો છે ત્યાં આપણે ' દ ' અને કા. એ ' ન ' કહ્યો છે તે પણ
 હીક છે. ૪. એવા મંત્રીની પાસે. ૫. આરડામાંથી. ૬. તે મંત્રીને. ૭-૮-
 ૯-૧૦. કોક સ્ત્રીના નિતંબભાગથી સરકીને પડી ગયેલા કદોરો ખીજ સ્ત્રીએ
 ઉપાડી લઇને તેને આપ્યા. આ વખતે કોઈનાં ચિત્ત સ્થિર નથી (જોવા જા-
 વાની ઉતાવળમાં). ૧૧. કામદેવે ધરી છે તેને જણાવતી (દેખાડતી). ૧૨.
 મંત્રીયે. ૧૩. કામદેવ રૂપી ભીલે મૂકેલા બાણને પણ જાણે ચૂકાવી દીધું
 હોય. (પોતાને તે વાગવા ન દીધું હોય) એવી એ ઉપર કહેલી સ્ત્રી શોભે છે.

અન્યા^૧ સ્મરાવેશથી આંસુ વ્યાપ્યે, જે આંખમાં અંજન છે તથાપિ;
 સુધા-નિધિ મંત્રી-પ્રધાનને તે, શકી ન બેઠી તવ સારી રીતે. ૨૩
 છે કામ જેવો ધનુષી ન અન્ય, જે સ્ત્રીનું મંત્રી પ્રતિ પ્રેમી મન;
 ન તેહની^૨ કાંચળી ક્યાંહિ વીંધી, ને દીધું પીન-સ્તનિ-ચિત્ત ભેદી. ૨૪
 ક્રોધ સ્ત્રીયે તે પ્રતિ લાજવેથી, ફેંકી સ્વદષ્ટિ રહી જાણિયેથી;^૩
 જેણે ઝીંત્યું કામ-સુયોધ-તીરે, આવેલું મારાપથ^૪ કાટ ફેરે. ૨૫
 બેનારો નારી-ગણનું હૃદય જે, ક્રીડા-સ્થળી કામ-નૃપાળની છે;
 મંત્રી^૫ છતાં ખૂબ ખટલાથી યુક્ત, તેમાં શક્યો તે જઈ એક ફક્ત. ૨૬
 સ્વભાવથી ચંચળ છેજ તોયે, સ્ત્રીનેત્ર મંત્રીશ્વરનેજ ભેયે;
 બીજે ન ક્યાંઈ પણ ત્યાંથી જાયે, તેના^૬ ગુણોથીજ શું બદ્ધ હોયે. ૨૭
 સ્વદેહમાં હોંશીલો કા સ્ત્રીયે જે, ક્રોધ સ્થળે ચંદન ચોપડયું છે;
 તે ટાળ્યું ધામે હતો મંત્રી જેવા, ઈષ્ટાસિ થોડી જડ બેઠું^૭ ખોવા. ૨૮
 સમીપમાં મંત્રી વસંત^૮ આવ્યા, સમૃદ્ધિ ધારી સુમનોની^૯ લાવ્યા;
 રોમાંચ તે જેમ નવીન મ્હોર, શોભો શું આમ્રો^{૧૦} તણી હાર આર. ૨૯

૧. અન્ય સ્ત્રી. પોતાની બને આંખમાં અંજન આજ્યું છે તો પણ કામદેવના આવેશથી આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવતાં. ૨. તે સ્ત્રીની કાંચળી ક્યાંઈ વીંધી જણાતી નથી અને તે પ્રેમી સ્ત્રીનું ચિત્ત ભેદી નાંખ્યું. ૩-૪. ક્રોધ લજ્જાવતી સ્ત્રીએ ધરના જાળીયામાંથી પોતાની દષ્ટિ મંત્રી તરફ ફેંકી (જેયું) તે દષ્ટિ કાટના કાંગરામાંના મારાને માર્ગે જાણે કામદેવ રૂપી ચો-હાનું બાણ આવ્યું હોય એવી થઈ પડી. (જીતું એટલે તેથી પણ વધુ અ-સર કરનારી થઈ.) ૫. મંત્રી સાથે ખટલો તો ધણો હતો પણ તે ક્રીડા-સ્થળીમાં તે એકલોજ જઈ શક્યો. જેમ ક્રોધ રાજવી રમત ગમ્મતના મેળા-વડાના સ્થળમાં અમલદાર એકલોજ જઈ શકે તેમ. ૬. મંત્રીના ગુણોથી અને દોરડાંથી. ૭. થોડી ઈષ્ટાસિ છે તે પણ જડ (મૂર્ખ અને ધામનું જળ) ખોવા બેઠું છે. ૮. મંત્રી રૂપી વસંતઋતુ. (મંત્રીનું નામ વસંત-પાળ પણ છે.) ૯. પુષ્પની તથા પંડિતાની. ૧૦. આમાં અન્ય સ્ત્રીનું વર્ણન છે. તેમાં શ્વાડાં બિલાં થયાં છે તે જાણે મ્હોર હોય તેવાળાં તેનાં અંગો તે જાણે આંખાની હાર્ય હોય.

આજ્ઞા મનોભૂ^૧-નૃપની શું આમ, મૂઢી અધૂરાં કરતાં સ્વકામ;
 ટાણું સ્ત્રીઓનું નિરખો સહેત,^૨ મંત્રીશને સહૈ થઈને સચેત. ૩૦
 નિતાંબ-ભારેં અતિ ખેદ પામી, જ્ઞેતાં જતા આજ અમાત્ય-સ્વામી;
 કાઈ જવાયેં^૩ ડગલું અશક્ત, સાથે^૪ ક્યું તેહની આપ ચિત. ૩૧
 સંપૂર્ણ દષ્ટે શું શુભ ગ્રહોયેં,^૫ મંત્રીશ-શત્રુ^૬ નિરખેલ હોયે;
 જે^૭ પ્રીતિવાળી પુરની સ્ત્રીઓયેં, નેત્ર ત્રિભાગેજ વિવેકિયો એ. ૩૨
 પુરસ્ત્રીઓ તે સમયેં ઉઠેલ, કામ-જ્વરેં આતુર થૈ ગયેલ;
 તેને^૮ ન દીધું ચિત^૯ શાંત^{૧૦}-ચિત્તે, દીધેલું પૂર્વે સ્વવધૂ નિમિત્તે^{૧૧}. ૩૩
 સારી સ્ત્રીઓમાં પણ મંત્રી મુખ્ય, તણાં સુનેત્રા રમી લે ન સૌખ્ય;
 ન^{૧૨} ભાવ એવા નિયમી અધ્યાને, સમર્થ છે લોભી બનાવવાને. ૩૪
 નમી શિરે સત્કુળની કુમારી, કેરી પુત્રી આશિષ એ^{૧૩} સ્વીકારી;
 માતાજી ખંભાતની સીમમાં જ્યાં, એકલવીરા^{૧૪} દરશ્યાં જઈ ત્યાં. ૩૫
 જે માતને લોક નમેચ સાતે^{૧૫}, જે દૂર તેને નમવા ગયો તે;
 ડાહ્યો છતાંયે નથી બાણુતો જે, સ્વાસ્થ્યાખ્યામાં^{૧૬} વાણી-મથી વસે એ. ૩૬

૧ કામદેવ રૂપી રાજા. ૨. હેત સહિત. ૩. કાઈ સ્ત્રી ડગલું જવાને
 પણ અશક્ત છે. ૪. ચાલવું ક્યું. ૫. સૌખ્યગ્રહ-ચંદ્ર, બુધ, ગુરુ અને શુક્ર.
 (શ. સ્તો. મ. પૃ. ૧૨૮૭) તેમાં ચંદ્ર અર્ધાધિક અને બુધ પાપગ્રહે અયુક્ત
 જાયે. (પૃ. ૧૧૩૫) તેની સંપૂર્ણ દષ્ટિ-સંપૂર્ણ દષ્ટિ: સસસસમેચ એ
 જ્યો. ના વચન પ્રમાણે ૧ લે અને ૭ મે સ્થાને પડે. તેથી યો યો માવઃ
 સ્વામિદષ્ટોયુતોવાસૌમ્યૈરેવં તસ્ય તસ્યામિ વૃદ્ધિઃ એ વચન પ્રમાણે
 ઈષ્ટ ફલપ્રાપ્તિ થાય. (ભાવ એટલે કુંડળીનાં તત્ત્વનાતુજનુઃ ઈર્યાદિ ૧૨
 સ્થાન.) ૬. શિવ. મંત્રી રૂપી શિવને જોયેલોજ હોય એમ જણાય છે. ૭.
 જેને લીધે. ૮. તે સ્ત્રીઓને. ૯. ચિત્ત. ૧૦. શાંત ચિત્તવાળા મંત્રીએ. ૧૧.
 પોતાની સ્ત્રીઓને દીધેલું છે માટે. ૧૨. એવા (પર સ્ત્રીઆસક્ત જેવા
 ખરાબ) ભાવ એવા નિયમવાળાને લોભી બનાવવા સમર્થ નથી, એમ અન્યથ
 છે. ૧૩. મંત્રી. ૧૪. માતાજીનું નામ છે. ૧૫. સાતે લોક (ભૂરાદિ) નમે છે.
 ૧૬. પોતાના (મંત્રીના) મુખ રૂપી કમળમાં એ દેવી વાણી રૂપે વસે છે.

- દુઃખ^૧ દહીં ઘી મધ ખાંડ તોયેં, છે દેવીની ભૂતિ સુશુદ્ધ તોયેં;
કૃષ્ણા ગાઈ ચંદન પુષ્પ-ગાત્રેં, પૂજ્યાં સુદેવી કપૂરે અમાત્રેં. ૩૭
- ખનાવી દેવી-વદનારવિદેં, દાંતો તણી પાંત કપૂર-ખડેં;^૨
હદે હવો હર્ષ-અર્ધ ઝેણે, સાક્ષાત્ હસંતી વિલસે શું તેણે. ૩૮
- નૈવેદ્યનાં વૃંદ અનિંદ્ય, પદ્ય,^૩ શિષ્ટાનુકુલાં દુઃખોત્થો^૪ સદ્ય;
તેણે કર્યાં દેવોંજી રાજી ધૂપે, દયાળુ ને ભૂપ^૫ સભાનુરૂપે. ૩૯
- નતિ સ્તુતિ કેપર કીધી ઘાડી, તે માનીયેં^૬ હર્ષ પમાડીં માડી;
૭શ્રી વીર-ભૂમિ-પતિ-ખર્જ-દંડેં, માગી રિથતિ આપ-હદે અખડે. ૪૦
- ઉનાશ ગ્રીષ્મર્તુ તણીજ ઊઠી, દેહીતણા દેહની મ્હાય પેડી;
શંકા કરેં જે રસ સર્વ ગહીતો, થયો પસીનામિપ ગહાર વ્હેતો. ૪૧
- શોભાવતાં ભારકર વ્યોમ-મધ્ય, મધ્યાન્હદેળા તપ્તું સંધું સદ્ય;
તે મંત્રો પેઠા ગુણિવૃંદ ભેળા, પાસે રહેલે બર્ગોચે સવેળા. ૪૨
- મંત્રી જઈ એ બર્ગોચો વખાણે, શોષે રહ્યા ગ્રીષ્મ મહી^૮ ઈટાણે;
૧૦ઘડ્યો ઘડ્યો સીકલિ રેંટ જેહ, ખટકો સામું ગર્જે શું એહ. ૪૩
- લાંબા દિનેથી રમર^{૧૧} ઉષ્ણ-કાળેં, સિદ્ધિ ન પામી વન આવો મ્હાલેં;

૧. મૂળમાં દુઃખેન દધના મધુના ઘૃતેન એમ ક્રમ છે તે છંદમાં બંધાયેલું આણવા હશે; પણ પંચામૃતનો ખરો ક્રમ તો-પયસાદધિ ઘૃતમધુમિઃ શર્કરચા સહિતં (હાટકેશ્વરાચાર્યક ગીત) એમ છે. તેથી આમાં એ ક્રમ રાખ્યો છે. દેવીની ભૂતિ શુદ્ધ છે છતાં પંચામૃતે નવરાવ્યાં.
૨. કટકાઓથી. ૩. સ્તુતિનાં. ૪. રેશમી વસ્ત્ર. ૫. ભૂપની સભાને લાયક એવા મંત્રીએ. ૬. માની એવા તે મંત્રીએ. વીરધવળ રાજના ખર્જમાં અને પોતાના હૃદયમાં દેવીની અખંડ સ્થિતિ માગી લીધી. ૮. તેથી શંકા કરેં છું કે શરીરમાંનો રસ બધો “ અમને બાળી નાંખશે તો ” એવી બીકથી. ૯. એ વખતે ગ્રીષ્મ પૃથ્વીને શોષતો હતો. ૧૦. ઘડ્યો (ઘણી ઘડ્ય) સીકલીને ઘડ્યો એવા જે રેંટ તેના ખટકા રૂપી શબ્દવડે વન (વાડી) જાણે ગ્રીષ્મની સામું ગર્જતું હોય, એમ લાગે છે. ૧૧. કાંમદેવ ઉનાળાના લાંબા દિવસોને લીધે રાત ટૂંકી થઈ જવાથી પોતાનું કામ સિદ્ધ ન કરી શકે ત્યારે બાગનાં વૃક્ષોની છાયા રૂપી નિશાનેજ ભજે છે અને ત્યાં મ્હાલે છે (આમાં એવા સ્થળોનું કામોદીપકત્વ ઠરાવે છે.)

- ભજે તરુચ્છાય રૂપી નિશાને, તારા દિશે જ્યાં સિત પુષ્પ પહાને. ૪૪
- જેની^૧ શમી સહૈ વશમાણુ ત્યારે, તે મંત્રીને કાયલને ઉચારે;
- છે મોગરાની કળી દાંત એવી, ખરે સ્તવે સંધિ વનાધિ દેવી. ૪૫
- ખમે^૨ સમે ગ્રીષ્મ નહિ મને ને, રવિ તમોહારિ મળ્યાછ ખને;
- ભેળા લહી શું લયથી ભરાય, છાયા ભર્યા શું વનદુર્ગ મ્હાય. ૪૬
- લીલા વને^૩ આ નવ-મેઘ જેવાં, વૃક્ષો ઝરાવી મધુગિંદુ^૪ એવાં;
- વર્ષાદનો કાળ વિનાજ આવે, હર્ષે કરી મોર ઘણા નચાવે. ૪૭
- કરી રવિનાં કિરણોથી સંગ, તે વાયુ સહૈનાંજ દમેછ અંગ;
- સદ્વૃક્ષ-સેવી સુખદાયિ એજ,^૫ કુલીનની સોખત શ્રેષ્ઠ છેજ. ૪૮
- પ્રાક્ષાતણા મંડપમાં રચેલા,^૬ મંત્રી ગયા સત્કવિયોની ભેળા;
- ત્યાં બેસી તેશું મધુરોક્તિદક્ષ, વાતો કરે તે મહિ^૭-કલ્પવૃક્ષ. ૪૯
- નિર્ભાતિના^૮ કે કુળનાં વખાણુ, કથેછ કે પ્રાક્રમિરેઈ દાન;
- એ એહવા ખ્યાત ગુણી તાણું ત્યાં, જમાન્યત્વ અકોધીનું કે^૯ ઘણું ત્યાં- ૫૦
- કવીર-શૈલેંદ્રથી નીકળેલ^{૧૦} સરસ્વતી જ્ઞેન સુવિસ્તરેલ;
- તેમાં^{૧૧} સમુદ્રો લગી જાય બેસી, ભૂમંડલે મંત્રીની કીર્તિ-હંસી. ૫૧
- સંતોષ દે વેણુ કવીશ્વરનાં, બે કણુંને કણું-સમાન એના,^{૧૨}
- આનંદ દે તે પણુ તે સમસ્તે, તેના હૃદમાં સ્વ-ઉદાર હસ્તે. ૫૨

૧. જે મંત્રીની. ૨. ગ્રીષ્મ સમય હિમને ખમી શકે નહીં અને રવિ અંધારાને હરે છે. એ ખને ભેળા મળ્યા છે. એમ માનીને જાણે એ બે [હિમ (ઠંડક) અને અંધાર] આ છાયા ભર્યા લીલા વન રૂપી કાલામાં ભરાય છે. ૩. આ લીલા વનમાં. ૪. પુષ્પ રસનાં. ૫. એજ વાયુ. તે જેમ કુલીન (કુ=પૃથ્વી તેમાં લીન થયેલાં) વૃક્ષોની સોખતથી સુખદ થાય છે તેમ કુલીન=કુલવાનની સોખત છે. ૬. રચેલા મંડપમાં. ૭. પૃથ્વી ઉપરના કલ્પ-વૃક્ષ. ૮. એ ભય વગરનાના કુળનું કાક વખાણુ કરે છે. ૯. માનીપણું. ૧૦. નીકળેલાં એવાં સરસ્વતી તેનાં જ્ઞેન. ૧૧. તેમાં બેસીને ભૂમંડલમાં સમુદ્ર લગી જાય છે. ૧૨. કણું સમાન એ મંત્રીના બે કણુંને.

જહો અર્થ એ અદ્ભુત-કૃતિ દે છે, મંત્રી કવિને કર તેમ લે છે^૧ ;
 ચૈતન્ય રૂપે ઘણું ગૂઢ અર્થ, તેની સદ્ગુણિયકૃતિ તે સમર્થ. ૫૩
 વિદ્વાનના માતસ મંદિરે તે, અમાત્ય નિત્યે વસતા રહેને;
 દે છે જ એ ભાડુ^૨ ખરું બધાને, અમાન^૩ તે કાંચનદાન બધાને. ૫૪
 કવિ-મુખા^૪ -યંત્રી^૫ તે બગીચે, ઝરી સુધા ત્યાં શ્રવણાત્મ સીચે;^૫
 તેથી સિંચાતાં સચિવ-પ્રધાને, મધ્યાહ્ન ગાળ્યો અટ તે જ સ્થાને. ૫૫

ભાળ્યો ત્યાં, રવિ દિશ પશ્ચિમે ગયેલો,
 મંત્રી જે, તર્યો સુકૃતિ વિશેષ્ય છેલો;
 સોનું^૬ દે, ઘણું કવિને કરીજ ન્યાલ,
 ચાલ્યા તે, સ્વગૃહ ભણી શ્રી વસ્તુપાલ. ૫૬

ઈતિ શ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સોમેશ્વર દેવવિરચિત
 કૃતિ-કૌમુદી નામના મહાકાવ્યના આચાર્ય
 વલ્લભજી હરિદત્ત કૃત સમશ્લોકી ગુર્જર
 ભાષાંતરમાં પુરપ્રમોદવર્ણન નામે
 છઠ્ઠો સર્ગ સમાપ્ત.

૧. શું લે છે એ આગળ આવે છે. ૨. જેમ કોઈના ઘરમાં રહે તેનું
 ભાડું તેને આપે છે એમ વિદ્વાનના મનમાં વસવાનું તે દાન રૂપી ભાડું
 આપે છે. ૩. પ્રમાણ વગરનું (ઘણુંજ). ૪. મુખ રૂપ. ૫. શ્રવણરૂપ સુધા.
 ૬. આંહી કાઠ એ ઘનકનકૈઃ ને બદલે ઘન કનકૈઃ પાઠ મુખ્યો છે. તો
 ત્યાં “ દે સોનું ધન ” એમ પાઠ સમજવો.

સર્ગ ૭ મો.

પામ્યું નિર્દોષ સંત્રીશ, નવાં ચંદ્ર ઉદે થતાં;
 ચક્ર^૧—રક્તાબ્જ—મુદ્દૃત, સૂર્યનું તેજ મંદતા. ૧
 નેત્ર^૨ ગ્રાહ્ય થયો તેયં, જે જગન્નેત્ર તેહથી;
 સમો દ્રવ્યથી જગમાં, કે નિસ્તેજ થતું નથી. ૨
 રતાશ પરવાળામાં, ને વૃક્ષપદ્મવેં પણ;
 ભાનુયેં વધુકી મૂકી, કિરણે^૩ કુંકુમારણ. ૩
 સૂર્યકાંત—મણિ શોભે, જળહળતો બધી દિશે;
 શિરે રવિથી અસ્તાદિ,^૪ શું પંચાગ્નિ—ત્રતી દિશે. ૪
 પીડયેં વિયોગની રોતી, જ્ઞેતી^૫ તે ચક્રવાકિને;
 સૂકાણી પક્ષિની જાણે, સ્નેહેથી સહવાસીને. ૫
 મિત્ર^૬ અસ્તાથતાં દુઃખેં, સ્વ—પ્રાણો કાંડવા ઈર્ષા;
 પક્ષોએં અલિને^૭ બહાને, શાલગ્રામ હ્રદે ધર્યા. ૬
 મિત્રે^૮ વણુ કાણુ પણ, દિવસેં ત્યાં રહ્યો નહીં;
 ન ત્રૂટે એવું મળવું, ગત^૯ દોષનું છે સહી. ૭

૧. ચક્રવા ચક્રવી અને રાતાં કમળને આનંદ કરનારં સૂર્યનું તેજ મંદપણાને પામ્યું. ૨. સૂર્યનું તેજ મંદ પડી ગયું તેથી તે સૂર્ય જગન્નેત્ર છે છતાં લોક જોઈ શકે એવો થયો. ૩. કુંકુમારણાં (કેશર જેવાં રાતાં) કિરણો વડે. ૪. અસ્તાગ્નિ જાણે પંચાગ્નિ સાંધતો હોય ! કેમકે બધી (ગ્રામે) દિશામાં સૂર્યકાંત મણિ જળહળતો, અને માથે આથમતો રવિ એ પાંચ અગ્નિ. ૫. આનો કર્તા પક્ષિની છે. ૬. સૂર્ય અને મિત્ર. ૭. ભ્રમર. ૮. સૂર્ય અને મિત્ર. ૯. સૂર્ય અને દિવસ બંને ગત-દોષ છે કેમકે ગતાદોષા રાત્રિઃ—ચામ્યાં એમ વિગ્રહ છે. ઉત્તરાર્ધમાં ગત-દોષ છે તે અર્થાંતર ન્યાસ રૂપ છે, અને તેનો નિર્દોષ અર્થ છે.

પ્રતાપ રવિનો મંદ, પડ્યો વારણી ^૧ સ્વને;	
મ્હોટાનીયેં મહતાનો, નાશ કૃત કુક્રિયા બને.	૮
લોકમાં અન્યની કોની, રે'શે ^૨ નિશ્ચય શ્રી બણી;	
વસુ ^૩ -હીન થયો જે એ, દિનોનો ^૪ પણ જે ધણી.	૯
એવા દિનેશનેયેં તે, અસ્તાદ્રિયેં ન રાખિયો;	
તેનો ક્યાંહિ નથી આશો, જેનો દિવસ છે ગયો.	૧૦
માળા મધ્યેં ગયાં સર્વે, પક્ષિયો વ્યાકુળાં થઈ;	
સવિતાથી ^૫ થયે આપત, ઘર કોણ તજે ભઈ.	૧૧
વનમાંથી વળેલું જે, ગાયનું ધણુ તેહથી;	
ભીડી ધૂળ્ય થઈ ધાડું, આવ્યું અંધારું ક્યાંકથી.	૧૨
ચારે કોરથી કાષ્ઠૌઘ ^૬ , આજ્યો છે ચિત્રભાનુએ ^૭ ;	
શું ધૂમ તેનો અંધારું, પસર્યું ગગનાંગણે.	૧૩
શ્રીવોણા અખજને મૂકી, હંસી બીજે ગઈ નહી;	
ભમરાણી ^૮ ગઈ વેગેં, સદસત ^૯ ભેદ એ સહી.	૧૪
જગદીપક એ દેવ, પરલોક પ્રતેં જતે;	
તમ પીડિત ધ્યા વિશ્વ, કો સુખી મહદાકૃતેં. ^{૧૦}	૧૫
ગયે ભાનું તમ રહે, બીડાણી ઠીક પક્ષિની;	
દુર્દશ્ય આપત મ્હોટાની, અને ઉન્નતિ દુષ્ટની.	૧૬
પડીને ઊપડી સંધ્યા, જતા વાજથી ^{૧૧} આકુળ;	

૧. પશ્ચિમ દિશા અને મદિરા. ૨. શ્રી નિશ્ચય બની રે'શે એમ અન્યથા છે. ૩. ધન અને કિરણ. ૪. અન્યથા-દિનોનો ધણી છે તોપણ. ૫. પેદા કરનાર (આપ), અને સૂર્ય. ૬. કાષ્ઠ એટલે દિશા અને કાષ્ઠ=લાકડાં તેનો આધારમૂલ. ૭. સૂર્ય અને અગ્નિ. ૮. ભ્રમરની પંક્તિ. (સારી સ્ત્રી હોય તે ઘરઘે નહીં પણ ભમરાણી=ખરાબ હોય તે ઘરઘે. એ ભમરાણી શબ્દમાં નવું સારસ્ય છે. ૯. સારા નરસાને. ૧૦. મોટાની તથા મોટી આકૃતેં. ૧૧. વાજ શબ્દ દ્વયર્થ છે. સંધ્યાના પક્ષમાં પક્ષીઓ-(વાજો નિસ્વન-

સહડતા પરલોકે ^૧ શું, સેના છે રવિ પાછળ.	૧૭
સૂર્ય સંધ્યા-દિને સહોતા, માની લોકાંતરે ગયા;	
રામવત સ્ત્રી-અનુજ ^૨ -યુક્ત, લોકો આંખા પડી ગયા.	૧૮
ક્યાં ગયા સૂર્ય ને ક્યાંથી, આઘ્ય અંધાર ^૩ આ હવે;	
એમ શું વિસ્મયે ^૪ બોમ, વડા તારા ^૫ વડે જીવે.	૧૯
દીપો પણ ભલે દીપો, ^૬ અંધાર ^૭ પણ છો રહે;	
સન્નતિ ^૮ કે વિન્નતિને, ^૯ ન તેજ તેહનું સહે.	૨૦
વિચિત્ર સૃષ્ટિ સૃષ્ટાની, આ ^{૧૦} જે સંકેત ^{૧૧} વાટમાં;	
પ્રિયો પ્રત્યે જતી સ્ત્રીને, પ્રકાશક ^{૧૨} થયું તમ.	૨૧
અંદ્રોદયનો ^{૧૩} પહેલાં ને, પ્રદોષ પછી સ્ત્રી તણું;	
મુહૂર્ત અભિસારાથ ^{૧૪} કામ મ્હૂરતિયે ^{૧૫} ભણ્યું.	૨૨
સુરત ^{૧૬} -વ્રત રેવાને, સન્ન-ખાટથી ^{૧૭} ઠીક;	
તીર્થ ધૂણ-પથારીનું, વઠેલીને ચવાંધક. ^{૧૮}	૨૩
છેદે ^{૧૯} વોણા અંધકારે, કર્યા સંપુટ ^{૨૦} ભૂ-નભ;	
ભણ્યે ^{૨૧} ઉઘાડવા તે કો, પ્રવર્ત્યો ^{૨૨} પૂર્વથી શુભ.	૨૪

પક્ષયો: મેદિની. અને વાજોડસ્યાસ્તી તિવાજી એમ અમરની ટીકામાં પક્ષીના નામ પ્રસંગે લખ્યું છે.) એટલે સંધ્યાકાળે પક્ષીઓ દોડ્યાદોડ્ય કરી રહ્યાં તેનું વર્ણન છે. સેનાના પક્ષમાં ઘોડાના અર્થમાં છે. સેનાના કુચ મુકામની પેઠે સંધ્યાનો પણ પડાવ વધુ વખત રહેતો નથી. આ બાબત કા. એ કેમ કાંઈ નહીં લખ્યું હોય ?

૧. સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત. ૨. નક્ષત્રો અને ટીકા. ૩. દીપાય-માન થાયો. ૪. દીવા, તારા, અંદ્ર, ઈયાદિને. ૫. અંધાર, હિમ ઈયાદિને. ૬. સૃષ્ટિનું વિશેષણ છે. ૭. પ્રિય પ્રિયાને મળવાનું સ્થાન. ત્યાં જવાના રસ્તામાં. ૮. સૂન્નડનાર, અનુકૂળતા કરી આપનાર. ૯. અભિચારાર્થ જવાનું. ૧૦. સ્ત્રીપુરૂષસંગ રૂપી વ્રત. ૧૧. જવભાર વધુ ઠીક=ઉત્તમ. ૧૨. પૃથ્વી આકાશ એકરૂપ કરી દીધાં. ૧૩. પાછું આંહીથી અંદ્રોદયનું વર્ણન છે.

રાજા ^૧ થયા જ્યાં તૈયાર, દિશા- ^૨ ચક્ર દખાવવા;	
સ્પષ્ટ ઉજાસને જહાને, અગ્રે અગ્રેસરો હવા.	૨૫.
રોહિણી ^૩ નાથને જોઈ, રંગથી ^૪ આવતા કને;	
મરકે ઇંદ્રદિક્ જાણે, જહાને તેના ^૫ ઉજાસને.	૨૬.
પછી જિંચે ચહાલો ચંદ્ર, સામંત ^૬ સ્મર-રાજનો;	
શૃંગાર-જયનો અંદી ^૭ , અંધુ અખજ-સમાજનો.	૨૭.
પ્રગટી પૂર્વ-ગિરિથી, હળવે હળવે ચહડે;	
દીસે રાતો શું ગિરિનાં, આણિકય-કિરણોવડે.	૨૮
ક્યો શશીયે તારાના, તેજ-અંકુરને મશે;	
રોમોદગમ ^૮ કર-સ્પર્શ, કરી રંગીલી ઘૌ વિશે. ^૯	૨૯.
વઢેલીતું તપચ્છિદ્ર, ^{૧૦} સિંધુ કેરો મહોત્સવ;	
સ્મરની રસ-સિદ્ધિ એ, શશી શૈલથી યો દિવ. ^{૧૧}	૩૦.
ઘોવા માંડી મલિનતા, શશીયે જે ^{૧૨} તમે કરી;	
ખોટો ^{૧૩} દોષ ખળે દીધો, સંતને સંતની પરે.	૩૧.
ગગનાંગણુ વેરાણાં, રશ્મિ- ^{૧૪} સાવરણુ તમ;	
વાળ્યાં શશીયે જે ^{૧૫} પોતે, કુલટા ^{૧૬} -કંટકે સમ.	૩૨
કસ્તૂરી-તિલકાકારે, ચંદ્રમાં ન કાંક એ;	
ખાળ્યો છે નીલકંઠે જે, રહ્યો છે કામ ત્યાંહ તે.	૩૩.
ગંગા-હંસથી આકાશે, હાથી-દાંતવડે દિશે; ^{૧૭}	
ચળકે અજવાળું જહા, કુમુદાયે ધરા વિશે.	૩૪

૧. રાજા અને ચંદ્ર. ૨. દિશાનું મંડળ. ૩. ચંદ્ર. ૪. પ્રીતિ અને રતાશ. ૫. ચંદ્રના. ૬. ખડિયો રાજા અથવા સેનાપતિ. ૭. યશગાનારો. ૮. હાથ અને કિરણ. ૯-૧૦. આકાશ. ૧૧. તપમાં ભંગ. ૧૨. જે મલિનતા. અંધારાયે કરી હતી તે. ૧૩. ખળે જેમ સંતને ખોટો દોષ દીધો હોય તે જેમ સંત ધાર્મ નાંખે તેમ. ૧૪. કિરણો રૂપી સાવરણાથી. ૧૫. ચંદ્ર. ૧૬. કુલટા રીતે કાંટા સરખો. ૧૭. દિશામાં.

સુધારસ ચક્રોરીઓ, અતીન્દ્ર ^૧ પૂર-ગી ગઠ :	૩૫
નળું ચણોડીના જેવી, નાતી આંખો મટે ઘટે.	
શશી-કિરણનો ગંજ, ચારેકાર-વને પડ્યો :	૩૬
હાથી-દાંતની હાથેથી, લોહ હોય શું રહે ઘડ્યો.	
ચંદ્ર-કાંતિ શરદ આપ્યો, એ શાંત તમે થત :	૩૭
હૃદય ^૨ કાળો બીજે ઘોળો, પ્રકાશ ચંદ્ર-ખંજન.	
ઘો નળે ચંદને ચર્ચી, દિશો ^૩ શું કંસ લેવેલા :	૩૮
દૂધે ઘોઈ ધરા નળે, ન્યારે ચંદ્રે વિદાલ્યા.	
પીયૂષ-પાયસે પ્રીત્યા, ^૪ ચક્ર-દિગ્ગતો ^૫ ગણ :	૩૯
સ્મરના શ્રેય માટે એ, ક્યું ચંદ્રે શું તલ્લલ્ય	
પીગળાવ્યાં ચંદ્ર-કાંત, તેથી ધ્યાં નજ જે કરી :	૪૦
ચૈત્રમિત્રનો પ્રીયર્થ, ચંદ્રે તેથી પ્રપા કરી.	
થતાં તરણ તારેશ, ^૬ શોભે છે વૃક્ષ-છાંયડા :	૪૧
કપાતા તમના નળે, પતીકા હોય શું પડ્યા.	
આખી પૃથ્વીને રમાડી, રહું છે ચંદ્ર-મંડળ :	૪૨
કામભૂપનું શું રાખ્ય, એક-છત્ર થયું લક્ષ. ^૭	
ઘાટો ચંદ્ર પ્રકાશ્યો ત્યાં, કમલૌલે ^૮ ખીલતા :	૪૩
કીતી લીધી ક્ષીર-સિંધુ-રીણ-પીંડાનો પાંડુતા. ^૯	

૧. મૂળમાં કળેહત્ય રે. કોમુદીમાં કળેમનસી શ્રદ્ધાપ્રાતિઘાતે એ સૂત્ર લખી કળેહત્ય પિવતિ એ ઉદાહરણ લખ્યું છે. તેનો અર્થ તત્વળો-ધિનીમાં આમ ક્યો છે. અત્યંત અમિલપ્ય તન્નિવૃત્તિપર્યંતં પિવતિ. ૨. અધાર અને મેઘ કાળા છે તેને મટાવ્યાં છે તેથી હૃદયે કાલિમાર્થ છે, અને શરદ-ઋતુ તથા કાંતિ ઘોળાં છે તેને પ્રકાશ્યાં છે તેથી બીજા ભાગમાં ઘોળપ આવી છે. એ ચંદ્ર અને ખંજન બંનેને માટે છે. ૩. દિશામાં. ૪. સંતોષ્યા. ૫. પક્ષી અને બ્રાહ્મણ. ૬. ચંદ્ર. ૭. લલ્ય. અથવા બીજા પાદમાં “ચંદ્ર માંડલું” પાઠ કરીને આંહી “લલ્ય” પાઠ રાખવો. ૮. ખીલતા કમળના સમૂહ. ૯. પીળાશ સાથે ઘોળાશ.

નીલાબજ- ^૧ મધુથી મત્ત, -બ્રમરો કેરી કલકલેં;	
જાણે જાગ્યો કામદેવ, મદિરા ^૨ ક્ષીતણે દિલેં.	૪૪
શણુગારો સજે સારા, સ્ત્રીઓ જે તદનંતર;	
થાય શું ઝીતવા જતા, સ્મરના ^૩ યોધ તપર.	૪૫
જ્યોત્સ્નારૂપ જળે ખૂડી, કોક સ્ત્રી તે તણે તને;	
છે ચંદન અનુમાન્યુ, ^૪ સુગંધથી સહુ જને.	૪૬
દેખાણી શક્તિ સધળે, ચંદ્રનાં કિરણો તણી;	
પણ સ્ત્રીના કેશ-પક્ષો, પ્રતિપક્ષી રહ્યા બણી.	૪૭
વિશ્વ-વંદે પણ શિવેં, છે જેનેં મસ્તકેં ધરી;	
તે જ્યોત્સ્નાને ^૫ નારી કેશેં, ધડેલી ગળચી ભરી.	૪૮
પગેં લાગ્યો નખલગી, સ્ત્રીઓને પ્રતિમા ^૬ મિષે;	
જાણે મુખની શોભાની, કણિકા માગવા શશી.	૪૯
અખોડા કેવડાપાનેં, સ્ત્રીઓના કાખરા બની;	
શોભે હાવોણી ^૭ કાંતિને, હસતી હોય ચંદ્રની.	૫૦
અદ્રે ઘોળી થયે રાત્રી, ઘોળું વસ્ત્ર ધરી શિરે;	
કાળા કેશેં થતું વિદન, અભિસારિણી ^૮ તે હરે.	૫૧
વંદનાં વક્ર છે છાયાં, રતન-કુંડળ-કાંતિથી;	
મોડા આગ્યા પિયૂ તેથી, શોભે રોષેં શું રક્ત થૈ.	૫૨
જડયા લીલમને વર્ણે, ^૯ યુક્ત શોભાથી અલ્પની; ^{૧૦}	
શોભે તેથી પોથી જેવી, કે સ્ત્રી વિદ્વાન-કામની.	૫૩

૧. નીલકમળતા મધવડે. ૨. સ્ત્રી. ૩. તે જાણે જીતવાની (જગતને) ધમ્મથી જતા કામદેવના યોદ્ધા તૈયાર થાતા હોય શું ? ૪. એમ અનુમાન કર્યું. ૫. ચંદ્રમાનું અજવાળીલું. ૬. મૂર્તિ માનીને નખ શિખ, શિખાથી નખ સુધી પગે લાગ્યો. ૭. ઢંગધડવોણી. ૮. જરપાસે જતી સ્ત્રી. ૯. રંગ અને અક્ષર. ૧૦. મૂળમાં તાડપત્ર છે. તાડપત્રનો અર્થ કોશમાં તાટકે કર્યો છે. તાટકનું વર્ણન કાવ્યમાં ગોળાકારનું કર્યું છે; પણ આ પુસ્તકના વર્ણનમાં પાનાના લંબચતુરસના આકારની અપેક્ષા છે. અલ્પ, ખનડા, પાંદડી, એ કાનનાં ઘરેણાં તેવા આકારનાં છે. તેથી આમાં અલ્પ લખી છે.

સ્ત્રીનાં સ્તનો હાર છડી^૧ ધરેલ, સુદત્ત^૨ ને કંચુકંચુક હરેલ;
 હૃદય^૩ રહેલી-રતિ-રક્ષણાર્થ, કામેં ધર્યાં નાજર શું સમર્થ. ૫૪
 ક્રીડાર્થ શય્યા સજી તે શું હોયેં, સુયુદ્ધભૂમિ વર-ગૃહાનીં સોયે;
 ત્યાંહાં અસીપા-મિપ થૈ લાસેરી, બેઠાનીં ગાદી સ્મર-મુખેરી. ૫૫
 પ્રકાશીં એકાવળ હાર રાજે, હૈયાનીં મધ્યે કમલાક્ષિના જે;
 જાણાવવા સાર નિશાન^૪ સીમા, કરી ખડી-રેખ શું ચિત્ત કામેં. ૫૬
 દીવાનીં કાંતિથીં રતુખડાં જે, શોભે સ્ત્રીગિનાં રત^૫-મંદિરો તે;
 દેતાં^૬ ભરી ચિત્ત વધેલ ભાગેં, બાણે ભર્યા તેજ^૭ પ્રિયાનુરાગે. ૫૭
 કસ્તૂરીનીં બ્યાં કરી વેલ્ય સારી, શોભે સ્ત્રીની તે રતન-જેડીં ભારી;
 સર્પ ઉડેલા સ્મરહારથીં કેરી, બાણે પથારી મદ-નીર-ધેરી. ૫૮
 માણિક્ય^૮-મુકતાદ્ગ હેમ-કાંતિ, સમૃદ્ધથી કાઠ સ્ત્રીં લિખ થાતી;
 રવિ-શશી-અગ્નિતણે પ્રકાશેં, ઢાંટી દોંધી એહથીં એ પ્રકાશે. ૫૯
 શ્રીખંડ^{૧૦} આભૂષણ પાન ફૂલ, સમારવા આકુળ છે દુઃખ;
 મુલોચના નારિનીં ખાસીં દાસી, ૧૧ શ્રીપુત્રને ઉત્સવ દે પ્રકાશી. ૬૦
 ૧૨ વયેં નવું ચિત્ત નર્જિત પૂરી, સ્વયે શશીને મંદિર મધુરી;
 સખી અનુકૂલ વિલાસીનીને, છે ખેદ થૈ વાર વધૂ પતિને. ૬૧
 ઇચ્છે નહીં પંડ્યનું માન-ભંગ, ઇચ્છેજ વેગે પ્રિય-આશ્ય સંગ;
 મનરિવનીનું મન બાણનારી, દૂતીતણી આ તક આવી સારી. ૬૨
 અપૂર્વ વિદ્વાને શશિ આ વધારે, કામી સુતાલીતનીં સાથ્ય બધારે.

૧. હારરૂપી. ૨. ઘોળ અને શુભ અગ્નિવર્ણના. ૩. કમખા અને યજ્ઞા.
 ૪. સ્ત્રીના હૃદયમાં રહેલી કામદેવની (પોતાની) સ્ત્રી. ૫. આંધી બાણ મારવું
 છે એવા નિશાન સાર. ૬. સ્ત્રીપુરુષસંગતાં શુદ્ધ ૭. ચિત્ત ભરી દેતાં
 વધેલા ભાગેં. ૮. રતમંદિરો. ૯. માણિક્ય તે રવિ, મુકતાદ્ગ તે ચંદ્ર
 અને હેમ તે અગ્નિ એમ યથાસંખ્ય દેવાનું છે તેને પ્રકાશે પ્રકાશે છે.
 ૧૦. ચંદન. ૧૧. લક્ષ્મીના પુત્ર કામ સારા પુત્રને ખુશ પાડુ છે. ૧૨.
 અવસ્થા પણ.

નીલાબજ- ^૧ મધુથી મત્ત, -બ્રમરો કેરી કલકલેં;	
જાણે જાગ્યો કામદેવ, મદિરા ^૨ ક્ષીતણે દિલેં.	૪૪
શણુગારો સજે સારા, સ્ત્રીઓ જે તદ્દનંતર;	
થાય શું ઝીતવા જતા, રમરના ^૩ યોધ તત્પર.	૪૫
જ્યોત્સ્નારૂપ જળે ખૂડી, દોડ સ્ત્રી તે તણે તને;	
છે ચંદન અનુમાન્યું, ^૪ સુગંધથી સહુ જને.	૪૬
દેખાણી શક્તિ સઘળે, ચંદ્રનાં કિરણો તણી;	
પણ સ્ત્રીના કેશ-પક્ષો, પ્રતિપક્ષી રહ્યા બણી.	૪૭
વિશ્વ-વંદે પણ શિવેં, છે જેનેં મસ્તકેં ધરી;	
તે જ્યોત્સ્નાને ^૫ નારીં કેશેં, ધોકલી ગળચી ભરી.	૪૮
પગેં લાગ્યો નખલગી, સ્ત્રીઓને પ્રતિમા ^૬ મિષે;	
જાણે મુખની શોભાની, કણિકા માગવા શશી.	૪૯
અંખોડા કેવડાપાનેં, સ્ત્રીઓના કાખરા બની;	
શોભે ઠાવોણી ^૭ કાંતિને, હસતી હોય ચંદ્રની.	૫૦
ચંદ્રે ઘોળી થયે રાત્રી, ઘોળું વસ્ત્ર ધરી શિરે;	
કાળા કેશેં થતું વિદન, અભિસારિણી ^૮ તે હરે.	૫૧
વંદનતાં વક છે છાયાં, રતન-કુંડળ-કાંતિથી;	
મોડા આઝ્યા પિયૂ તેથી, શોભે રોષેં શું રક્ત થૈ.	૫૨
જડયા લીલમને વર્ણે, યુક્ત શોભાથી આલ્યની; ^{૧૦}	
શોભે તેથી પોથી જેવી, કે સ્ત્રી વિદ્વાન-કામની.	૫૩

૧. નીલકમળના મધવડે. ૨. સ્ત્રી. ૩. તે જાણે જીતવાની (જગતને) ધમ્મચાથી જતા કામદેવના યોદ્ધા તૈયાર થાતા હોય શું? ૪. એમ અનુમાન કર્યું. ૫. ચંદ્રમાનું અજવાળીઉં. ૬. મૂર્તિ માનીને નખ શિખ, શિખાથી નખ સુધી પગે લાગ્યો. ૭. ઢંગધડાવોણી. ૮. જાનવાસે જતી સ્ત્રી. ૯. રંગ અને અક્ષર. ૧૦. મૂળમાં તાડપત્ર છે. તાડપત્રનો અર્થ કોશમાં તાટકં કર્યો છે. તાટકંતું વર્ણન કાવ્યમાં ગોળાકારનું કર્યું છે; પણ આ પુસ્તકના વર્ણનમાં પાનાના લંબચતુરસ્તના આકારની અપેક્ષા છે. આલ્ય, પનડા, પાંદડી, એ કાનનાં ધરેણાં તેવા આકારનાં છે. તેથી આમાં આલ્ય લખી છે.

સ્ત્રીનાં સ્તનો હાર છડી^૧ ધરેલ, સુવ્રત^૨ ને કંચુક^૩ યુક્ત ઠરેલ;
 હૃદય^૪ રહેલી-રતિ-રક્ષણાર્થ, કામે^૫ ધર્યાં નાજર શું સમર્થ. ૫૪
 ક્રીડાર્થ શર્યા સજી તે શું હોયે, સુયુક્તભૂમિ વર-હૈની રહેયે;
 ત્યાંહાં અસીપા-મિષ થૈ ભલેરી, બેઠાની ગાદી સ્મર-ભૂપદેરી. ૫૫
 પ્રકાશી એકાવળ હાર રાજે, હૈયાની મધ્યે કમલાક્ષિના જે;
 જણાવવા સાર નિશાન^૬ સીમા, કરી ખડી-રેખ શું ચિત્ત કામે. ૫૬
 દીવાની કાંતિથી રત્નખંડાં જે, શોભે સ્ત્રીઓનાં સ્ત^૭-મંદિરો તે;
 દેતાં^૮ ભરી ચિત્ત વધેલ ભાગે, જાણે ભર્યા તેજ^૯ પ્રિયાનુરાગે. ૫૭
 કસ્તૂરીની ન્યાં કરી વેલ્ય સારી, શોભે સ્ત્રીની તે સ્તન-જોડી ભારી;
 સૂર્ય ઉઠેલા સ્મરહારથી કેરી, જાણે પથારી મદ-નીર-ધેરી. ૫૮
 માણિક્ય^{૧૦}-મુક્તાકુળ હેમ-કાંતિ, સમૃદ્ધથી કાષ્ટ સ્ત્રી લિપ્ત થાતી;
 રવિ-શશી-અગ્નિતણે પ્રકાશે, ઢાંકી દીધી એહથી એ પ્રકાશે. ૫૯
 શ્રીખંડ^{૧૦} આભૂષણ પાન ફૂલ, સમારવા આકુળ છે દુઃખ;
 સુલોચના નારિની ખાસી દાસી, ^{૧૧}શ્રીપુત્રનો ઉત્સવ દે પ્રકાશી. ૬૦
^{૧૨}વધે નવું ચિત્ત નચિત પૂરી, ચહડયો શશીને મંદિર મધુરી;
 સખી અનુકૂલ વિલાસીનીને, છે ખેદ થૈ વાર વધૂ પતિને. ૬૧
 ઇચ્છે નહીં પંડ્યનું માન-ભંગ, ઇચ્છેજ વેગે પ્રિય-સાધ્ય સંગ;
 મનસ્વિનીનું મન જાણનારી, દૂતીતણી આ તક આવી સારી. ૬૨
 અપૂર્વ વિદ્વાને શશિ આ વધારે, કામી ગુનાહીતનો સાધ્ય ન્યારે.

૧. હારરૂપી. ૨. ઘોળ અને શુભ ચન્દ્રિવાળા. ૩. કમખા અને ડગલા.
 ૪. સ્ત્રીના હૃદયમાં રહેલી કામદેવની (પોતાની) સ્ત્રી. ૫. આંહી બાણ મારવું
 છે એવા નિશાન સાર. ૬. સ્ત્રીપુરુષસંગનાં ગૃહ. ૭. ચિત્ત ભરી દેતાં
 વધેલા ભાગે. ૮. સ્તનમંદિરો. ૯. માણિક્ય તે રવિ, મુક્તાકુળ તે ચંદ્ર
 અને હેમ તે અગ્નિ એમ યથાસંખ્ય લેવાનું છે તેને પ્રકાશે પ્રકાશે છે.
 ૧૦. ચંદન. ૧૧. લક્ષ્મીના પુત્ર કામ. સારા પુત્રનો પવન પણ છે. ૧૨.
 અવસ્થા પણ.

થો કાપનો^૧ લોપ મટીજ બધી, તેવે વધૂનેજ કરાવી સંધિ.
 દાંડે રહ્યાં રોપથી જેઉ સિન્ન, પરતાર્થ રતેજ થયાં સુખિન્ન;
 ત્યાં જેઉના સંગમનાથે કા સ્ત્રી, થઈ મશે એ ફરી પ્રાણદાત્રી.
 ઉલ્લંઘી કા ભોગળ માનતી જ્યાં, જતી હતી મંદિર કાંતને ત્યાં;
 પોતેજ તે આવી ચહુડો અલીષ્ટ, કરે ન શું કામ થયેલ તુષ્ટ.^૨
 પ્રિયો ગુન્હેગાર છતાં વિલાસ, ગૃહાંગણે આવી દિભાજ ખાસ;
 રાખ્યું સ્મરે માનવું ગિફ્ત બાકી, સ્ત્રીયે ફરી જે ભૂગૃહીજ વાંકી.
 પ્રકાપને વેગથી ખુદાર્ય કાંડી, પાછો ન પેસે મન એ વસાડી;
 નારીતણાં અંગ વિટાડી ઘાડી, કાંટાથી^૩ કામેં કરી વાડ્ય આડી.
 શું નેત્ર-માર્ગેથી^૪ મનોરૂપ, જોલી મધુ^૫ કાનપથેં અનૂપ.
 નાસાપથેં પુષ્પની વાસ મીડી, વડે હદે કા પ્રિયને શું પેડી.
 અગસ્તિસાથે^૬ વ્યવહારવાન બની, આજ્ઞાથી જાણે દ્વિજ^૭-ચક્રવર્તિની;
 એવા પ્રિયો-સાથ સુનેત્ર-નારિયેં, ફરી સુરાપાન-પ્રવૃત્તિને પિયે.
 પહેલેજ આણે^૮ સ્મર-કેલિ-ટાણે, થયેલી-લાજે મન સંકુચાણે;
 ત્યારે મેદથી પ્રગટી ગયાં તે, સ્ત્રીનાં ચરિત્રો ભ્રમથી ભર્યાં જે.
 પાંધુ મધુ કામ-ગુરુપદેશેં, સ્ત્રીયે મહાનંદની^૯ જેમ એશેં;^{૧૦}

૧. આ શ્લોકમાં કવિએ લોપ, વિસર્જનીય, અને સંધિ એ વ્યાકરણના શબ્દો ગોઠવ્યા છે તેમાં વિસર્જનીયનો લોપ થયા પછે સંધિ ન થાય તેમ છતાં કામદેવે તે ક્યો એ વિરોધાભાસ દેખાડ્યો છે અને તેથીજ તેને અપૂર્વ વિદ્વાન કહ્યો છે. ૨. તુષ્ટ થયેલો કામ-શું અલીષ્ટ ન કરે ? ૩. રોમાંચરૂપી (૧) ૪. સુંદર. સ્ત્રીનું વિશેષણ છે. ૫. મીઠું. ૬-૭. મૂળમાં અગસ્તિમ્નિઃ એમ બહુ વચન છે તે જરા ખટકે છે (તે કદિ વંશ પરત્વે હોય) નહિતર આ શ્લોકનો ભાવ આમ લાગે છે-દ્વિજ ચક્રવર્તિ (બ્રાહ્મણ અને ચંદ્ર) ની આજ્ઞાથી અગસ્તિનપિ જે આખો સમુદ્ર પી ગયા હતા એવાની સાથે વ્યવહાર જેણે ખાંધો છે એવા પ્રિયો અર્થાત્ બહુ ઢીંચવાવાળા તેઓની સાથે (તેઓ સહિત). ૮. પ્રથમ વધૂપ્રવેશ (આણું વાળવાનો અથવા વહુને ઘેર રાખવાનો દિવસ તે) ટાંણે બંનેને શરમ હોય છે. ૯. મહાનંદની પેઠે. ૧૦. એશથી.

સ્પૃહા પદાર્થોત્તરનીય વીતે,^૧ કરી ઉપેક્ષા પડતાં કિરીટ.^૨ ૭૧
 મદે થયાં આકુળ તેથી સ્હોયે, નારીગણો પાન-ગૃહાંગણેયં;
 પેઠાં હૃદમાં સ્મર-ખાણ વક્ર, આવે શું તે દુઃખથી શીર્ષ ચક્ર. ૭૨
 અધરે^૩ વધૂના મધુત્વ કાધું, મધુનું ઉંધું અને ઉતારી દીધું;
 વિદ્રુમે^૪ સમ તેથી તે^૫ પિવાને, કર્યું કાંતે મન મૂકીને સુરાને.^૬ ૭૩
 પ્રથમ પાશથી આકર સહૈ ચર્યાં,^૭ પટ પટો-પટ પેડુથકી ખર્યાં;
 પછી ખશી વળી લાજ હૃદયકી, વધૂ વિશે વસિયો સ્મર થૈ નકી. ૭૪
 આલિંગી કાંતે દૃઢ અન્યને જ્યાં, આલ્યાં વહી સ્વેદજ બિંદુઓ ત્યાં;
 તેને મિથે કામળ કેળ-પાત્ર, -સમા વપુથી સ્ત્રવી કાંતિ માત્ર. ૭૫
 થતું સધળું શરીર છિન્નભિન્ન, મદન-શરે નિરખીજ કામિનીનું;
 શરણ પકડવા ગયો શું હોઠ, પ્રિયવદનં દર્શ પાનમાટ્ય દોટ્ય. ૭૬
 થયાં મધુ પી સુધસુધ લંગ, સ્ત્રીનાં અસાધારણ ભ્રાંત અંગ;
 નખાંકુશાયે પણ સૂપ્ય નાવી, વેદી^૮ ઉંડી કામગળે બનાવી. ૭૭
 નારયોનાં લુજ-વલયો^૯ વિશેષ વાગાં, બોલાવવા, થઈ સ્મરને પુરાનુવાક્યા;^{૧૦}
 યાજ્ઞયા^{૧૧} થૈ ગણુગણુવું^{૧૨} જમોહનામે, અગ્નિજોમ^{૧૩} હવનમ્હ ય હોઠસોમે.^{૧૪} ૭૮

૧. બીજા પદાર્થની પણ ગરજ ન રહી ત્યારે. ૨. મુગટ પણ. ૩. સ્ત્રાગિના હોઠે મઘની મીઠાશને બાંધી કાંધી, ઉતારીપાડી (હલકી પાડી). ૪. પરવાળાં જેવા છે માટે. ૫. અધરપાન કરવાને. ૬. સુરાનો ત્યાગ કરીને. ૭. વસ્ત્રો. ૮. નખથી કાત થયાં તે જાણે કામદેવરૂપી હાથી ઉપર અંકુશથી ઉંડા ઘા ન કર્યા હોય ? બીજે પક્ષે યજ્ઞ માટે બાંડી વેદી (યજ્ઞમાં થતી ભૂમિમાં કરેલી ડમરૂ આકારની ખાત રચના) કરી. ૯. બલોયાં ખડખડયાં. ૧૦. બોલાવવા (આવાહન, તેહું કરવા.) યજ્ઞમાં દેવતાઓને બોલાવવા માટે લખાતો મંત્ર. અધ્વર્યુએ અમુકાયાનુઘ્રૂહિ એમ હોતાને પ્રૈય કર્યા (પ્રિયો) પછી હોતા તે દેવતાના સંબંધનો મંત્ર લખે છે તે પુરાનુવાક્યા કહેવાય. જેમ કે અમીષામની પુરાનુવાક્યા—અમીષોમા સ્વેદસા. (ઋ. ૧-૬-૨૯) ૧૧. યજ્ઞમાં બોલાવેલા દેવતા માટે હોમટાણે લખાતો મંત્ર. (અધ્વર્યુએ અમુકં યજ્ઞ એમ હોતા પ્રતિ પ્રૈય કર્યા પછી હોતા લખે છે તે મંત્ર. જેમ કે

કહોં શકાય નહોં વિધિયેં પણ, સુભટતા વધૂના સ્તનની કણ;
 રતિ-રણેં પ્રિય-પીડિત થ્યા છતાં, નહિ નમ્યાં મર કંચુક^૧ વહૈ જતાં. ૭૯
 થઈ રહયલ રત-શ્રમેં નિશાયેં, ઉચિત વિરામ થવા મનોર^૨-વાયેં;
 સરસ નખભરી પ્રિયોનોં છાતી, પર પછોં નાન્ય બધીજ સૂઈ જાતી. ૮૦
 નમોં ગયલ શશી-શિરે^૩ અકાશેં, ઉતરતોં શું વયથી નિશા પ્રકાશે;
 સુરપતિ^૪ દિશને પ્રભા-પ્રવાહ,^૫ ભણ્ય^૬ રહ્યો અળતે શુ^૭ રંગિ ત્યાંહ. ૮૧
 હોયો પશ્ચિમ-સાગરેં શશિ અને, શીણો તણી ગોટિયેં,
 બણેં ખાતોં બગાસું શું કમલિની, સૂઈ ઉઠી પ્રોહિયે;

અમીષામ માટે-યેયજામહેઽગ્નીષોમૌ. યુવમેતાનિદિવિ૦ (ઋ. ૧-૬-૨૮)
 આવી રીતનો પ્રયોગ દરેક યાગમાં દરેક દેવત. માટે મુખ્યત્વે આવે છે.
 તેથીજ અગ્નિસ્તુતિમાં તેનો ઉદ્દેશ લીધો છે. જેમ કે—**ચતુર્ભિશ્ચ ચતુર્ભિશ્ચ**
દ્વાભ્યાં પચમિરેવ ચ ॥ હૂયતે ચ પુનદ્વભિયાં તસ્મૈ યજ્ઞાત્મને નમઃ ॥
 એનો અર્થ આમ છે,—

ચાર—અધ્વર્યુ (અગ્નીધ્રપ્રત્યે) ઓશ્રાવય.

૧ ૨ ૩ ૪

ચાર—અગ્નીધ્ર-અસ્તુ શ્રૌષ્ટ્.

૧ ૨ ૩ ૪

બે—અધ્વર્યુ (હોતા પ્રત્યે) યજ.

૧ ૨

પાંચ—હોતા-યેયજામહે.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫

બે— „ વૌષ્ટ્.

૧ ૨

આવા પવિત્ર યાગવિષયક શ-
 બ્દોનો પ્રયોગ કવિયે બ્રાહ્મણ
 છતાં શૃંગાર વિષયમાં કર્યો
 છે તે તેની જૈનપરાયણતા
 જણાઈ આવે છે.

૧૨. રત સમયે સ્ત્રીઓનું અસ્પષ્ટાક્ષરથી બોલવું. ૧૩. મોહનરૂપ અગ્નિ-
 ષ્ટામ. એ નામનો એક યાગ. ૧૪. અગ્નિષ્ટામમાં પીવાતો સોમ (સોમવધ્વી).
 ૧. કાંચળી અને બખતર. ૨. સુંદર (મનને ગમે એવો) વાયુ તેણે. ૩.
 ચંદ્ર રૂપી મસ્તક વાંકું વળી જાતાં. ૪. ઈંદ્રની દિશા=પૂર્વ. ૫. કાંતિનો પ્રવાહ.
 ૬. ભણ રહ્યો (છે). ૭. શું અળતે ? (લાખના પકવેલા રંગે ?).

દીધું^૧ ચિત્ત દયાર્થો ચક્ર-ખગમાં, વક્રત્વ દેવે તણ,
 કુંડાવણું^૨ શું પૂર્વ-દિક્ક-મુખ રવિ-તેજોજ દીધું સજી.^૩ ૮૨
 આળ્યા દેવ ત્રિલોકિ એક^૪-નયન, સ્વામી બધી કાંતિના,
 કર્તા પદ્મ-ઉદે ઉધાર^૫ કરતા, મોહાખંધથી વિશ્વના;
 પ્રાતઃકાળ વધાર્થ એમ નભને, દેતો ખગોને રવે,^૬
 અંધારું હરવા મિથે ઉપરથી, તે આઠણું સંગે. ૮૩

ઈતિશ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સામેશ્વરદેવ વિરચિત
 કીર્તિકૌસુદી નામના મહા કાવ્યના આચાર્ય વલ્લભજી હ-
 રિદત્ત કૃત ગુર્જર સમગ્રલોકી ભાષાંતરમાં
 ચત્રોદયવર્ણન નામે સાતમા સર્ગ
 સમાપ્ત.

૧. ભાગ્ય જે વાંકાં હતાં છે મટીને તેણે ચક્રવા ચક્રવી તરફ દયા
 કરીને મન દીધું. એટલે તેને અનુકૂળ વખત આપ્યો. ૨. કરી દીધું. ૩.
 ત્રણ જગતના એક આંખરૂપ ૪. ઉદાર. ૫. પક્ષીઓના શબ્દયો ૬. આ-
 દેણું વસ્ત્ર.

સર્ગ ૮ મો.

કરતાં પક્ષિની^૧ નાથે, ચુંબને ઈંદ્રદિ^૨ તણું;
 બગ્યાં મંત્રી પક્ષવત જે, પાત્ર છે શ્રી^૩ તણું ઘણું. ૧
 થયા રાહુ થતાં ભેળી, ભેડી તે ચક્રવાતણી;
 પરકષ્ટ જતાં પ્રીતિ, વધે છે સંતને ઘણી. ૨
 ઉન્માદ પક્ષનો પેખી, મંદતા કુમુદો તણી;
 ક્ષણિકત્વ સમૃદ્ધિનું, ચિત્તે નિશ્ચયે ક્યું ગણી. ૩
 ક્યારેક ઊઠે અધારે, ઊગે ક્યારેક ને રવિ;
 ચિક્ષુ વિધિ ઊગ્ય-નીચે છે, તુલ્ય તે એમ જોડવે^૪. ૪
 દુસ્તરા તિમિરાળિધમાં, કરને^૫ ફેંકતો હવો;
 ખૂડેલા વિશ્વને ટેકો, ધારી ભારકર આપવો. ૫
 ઝાંખી દીપ-શિખા ડોલે, થૈ જતાં સ્વલ્પ ત્યાં તમ;
 શોભે શેષ-જળે પંકે, તડફડે માછલાં જ્યમ. ૬
 તમ-દાનવને તીક્ષ્ણ, કરાગે^૭ સઘ ભેદતો;
 નૃસિંહ જેમ પ્રગળ્યો, રોષે રાતો રવિ થતો. ૭
 હવે ચહડ્યો રવિ વામ^૮, જણાતો કુમુદો^૯ વિશે;
 એકેકો ન્યાયાધીશ વિશ્વ, વ્યવહારે રવિ દિશે. ૮
 થાતાં દિશાંત મલિન, જતાં તમ-પયોધરે;^{૧૦}
 હંસ^{૧૧} પેઢો અખજતાજ^{૧૨}, ધારેલા એ નભ:-^{૧૩}સરે. ૯
 પરદેશ જતા સૂર્યે, રાખી થાપણ જે નિજ;

૧. ચંદ્રે. ૨. પૂર્વ દિશાનું. ૩. પક્ષ પાણુ શ્રીનું પાત્ર છે. ૪. મંત્રી વિચાર કરે છે. ૫. હાથને અને કિરણને. ૬. હાથનાં અગ્ર=નાખ. અને કિરણ. ૭. સુંદર અને કૂર. ૮. પૃથ્વીમાં મોઢ કરનારા અને ઘોળાં (ચંદ્રવિકાશી.) કમળ સાટેજ એકેકો ન્યાયાધીશ. ૯. મેધ પણુ. ૧૦. હંસ અને સૂર્ય. ૧૧. કમળ અને ચંદ્ર. ૧૨. આકાશરૂપી તળાવે.

દે છે તે પાછોં કિરણો, ^૧ અગ્નિ સ્ફટિક ^૨ -સૂમિ-જ.	૧૦
શોભે સૂર્યતણી ન્યોતિ, ^૩ વિવૃત્તિ વિશ્વ-સૂત્રની;	
દૃષ્ટિ- ^૪ તમ-હરી ખુદી, ને ઈષ્ટ ^૫ વાત પક્ષની.	૧૧
પી ગયાં ટાંઢિયો તાવ, ચક્રના ચક્રની તણો;	
અધારને દાખોં દેતાં, હવાં ભાસ્કર કિરણો.	૧૨
લાંબો ^૬ કર કરી સૂર્ય,-કરીંદ્ર દોડતે સતે;	
આંટો લે છે સુમેરને, અધારે ભાગતે જતે.	૧૩
દિશા-મુગહની શોભા, કરતો કિરણાંકુરે ^૭ ;	
પશ્ચિમનીના ^૮ પ્રાણુ આગ્રો, ત્રિભાગે નભને પુરે.	૧૪
સહવારેં શિરનાં પુખ્તો, તજે છે તરણી-ગણ;	
લોકેં કારણને લે છે, ગૌરવે ^૯ ગુણિનું પણ.	૧૫
વિયોગેં પ્રિયના હૈયે, અશ્રુબિંદુ ^{૧૦} સહાંજનેં;	
ખૂડલાં કામ-ખાણોનાં, મૂળ જેવાં લસે ^{૧૧} તનેં.	૧૬
સૂર્ય સર્પ-સમા અધ-કારનેં ખડીવરાવતા;	
સુવણે-કાંતિથી જાણે, હોયે ગરડ શોભતા.	૧૭
ધર્મૈક-નિષ્ઠ મંત્રીયેં, નાહી શુચિ-જળેં ફરી;	
ત્રિકાલત્ર ^{૧૨} -જગત્પૂજ્ય, તણી પૂજન પછી કરી.	૧૮
શોભે ઘોળા-અંગવસ્ત્રેં, તે મંત્રી મતિમાન ખરો;	
કલિ-યુગથી ખડીનેલા, -પુણ્યે લીધા શું આશરો.	૧૯
અદેખાઈ ^{૧૩} -જવરેં તમ, ચિત્તને તજી અન્યના;	
આદિ-નાથ હયાં ચિત્તેં, સૌહાર્દે શીત ^{૧૪} તેહના.	૨૦

૧-૨. સ્ફટિકની પૃથ્વીમાં થાપણ મૂકેલાં કિરણો અગ્નિ પાછાં દે છે.
 ૩. પ્રકાશક. સૂત્રના પક્ષમાં ટીકા. ૪. અધિકાર અને અજ્ઞાન. ૫. સારા સ-
 માચાર. ૬. સંહ્ય અને કિરણ. ૭. કિરણોના કોંટાથી. ૮. પ્રાણુ દેનારો. ૯.
 ગુણી અને દોરાવાળાં. ૧૦. આંજણ (કાજળ) વાળાં અર્થાત કાળાં. ૧૧.
 તનમાં ખૂડી ગયેલાં કામખાણોના છંડા ખહાર. દેખાતા હોય એમ. ૧૨.
 અશિલ્પિની. ૧૩. અદેખાઈથી જવરેં. ૧૪. ચિત્તનું વિશેષણ છે.

બ્રહ્માયે ભાલમાં તેના, ચંદને તિલકાકૃતિ;	
સુકૃતિમાં મુખ્ય એવી, રેખા કાઢી શું શોભતી.	૨૧.
ધૂટો પડ્યો શું કળિથી, તેથી જાણે મળ્યો શમ ^૧ ;	
કાઢાં શું પૂર્ણ સદૃષ્ટ ^૨ , શોભે તે તેથી ઉત્તમ.	૨૨.
તેની દંત ^૩ -દ્યુતિ શોભે, જ્યારે દેવેન્દ્રને સ્તવે;	
પ્રકાશિતાનંદ ^૪ ચંદ્ર, રશ્મિ-શ્રી-સમ દાખવે.	૨૩.
દાનો દર્ઠ સુપાત્રાને, ગુરૂને તે નમી ^૫ પરે;	
સત્વાશ્રિત-મને આમ, ભવની ભાવના ^૬ કરે.	૨૪.
અહો ! સંસારની જેલે, જડ્યા માયાનીં જહેડીથી;	
ક્યારેય ધૂટકો કેમે, પ્રાણીયોના થતો નથી.	૨૫.
કામ માટે કોક દોરે, દામ માટેય કૈક ને ^૭ ;	
સર્વેષ્ઠ હેતુ-ધર્માર્થ, ન કોઈ ઉઘમી બને.	૨૬.
રાજ ^૮ થાતા અંતરાત્મા, સાક્ષી જે ધર્મ કર્મના;	
તે ધર્મથીયે રે' છેટા, અહો મૂર્ખા જનો બન્યા.	૨૭.
અગ્નિ-વિષાદિ જે ^૯ પાશે, હોવાથી પ્રભવે નહી;	
તે ધર્મથી છે કો અન્ય, શરણું દેહિને અંહી.	૨૮.
ધર્મ સિદ્ધ થયે નકી, સિદ્ધિ છે અર્થ-કામની;	
રહેલી છે દૂધ મળતાં, સંપત્તિ દધિ આજીવ્યની.	૨૯.
હાંચે ગર્વે ચહાવી શ્રી, નરને તૂર્ત તે ^{૧૦} સરે;	
ત્યાંથી તે ^{૧૧} દુર્બળાર્થના, ટેકાથી હેઠ ^{૧૨} ઊતરે.	૩૦.
ઝીતી તું લક્ષ્મી જે ત્હારે, માટે તેનેય રહ્યો જન;	

૧. શાંતિ. મંત્રી કલિયુગથી જુદા પડ્યા તેથી તેને આવીને શમ ભેટયો.
 ૨. સારાં આચરણ સંપૂર્ણ રીતે કર્યાં તેથી જાણે શરીર શોભતું હોય. ૩. કિરણ. ૪. પ્રકાશ પામેલા આનંદરૂપી ચંદ્રનાં કિરણોનાં શોભા જેવી. ૫. નમન પ્રકારથી. ૬. યોજના. ૭. અને. ૮. રાજ થાતા થકા સાક્ષી છે. ૯. ધર્મ. ૧૦. તે લક્ષ્મી. સરે=સરકી=ભાગી બન્ય. ૧૧. ગર્વી. ૧૨. અધઃપાત થાય.

સેવે જે દેસ-નિકારે ^૧ , યમરાજની વત્ત ધન.	૪૧
મૂર્ખ રાછ થાય લાભે, અધર્મે પ્રાપ્ય દ્રવ્યના;	
સાચું જોતા નથી નાશ, પ્રતિ દુષ્પ્રાપ્ય પુણ્યના.	૪૨
પમાય સ્વર્ગ સન્માર્ગે, દીવેલી જેહ શ્રી-વડે;	
અધર્મે આપી તેનેય, મૂર્ખો પાપ-પથે ^૨ અરે.	૪૩
પોતે ^૩ કરેલી ઉત્પત્ત, એવી પુત્રી-સમ શ્રીને;	
ભોગવે દાન-ફળજ, સુજો તે ^૪ આપો પાત્રને.	૪૪
પિત્રાદિયે ભોગવી ને, ભોક્તા પુત્રાદિયે થશે.	
ગ્રામ-વેશ્યા-સમ-શ્રી જે, સંતો તેને ન ઇચ્છશે.	૪૫
ગ્યારાયે કે દુરાશાયે ^૫ , હરેલું ધન તે ખમે;	
કલ્પે ^૬ કલ્પે ન અલ્પેય, સત્કાર્યે ^૭ કૃપણો કયમે.	૪૬
ધનાંધો થાય અધાજ, એ સાચું છેજ કેમ કે;	
અન્યે ^૮ ચીઘ્યા પથે ને તે, અન્ય-ટકે જઈ શકે.	૪૭
દુઃશાયે અતિ દુઃખેથી, ધનનાશ થયે ધની;	
હસ્ત-દીપ થતાં અધ, બાધે અધાઈ ^૯ ખડો બની.	૪૮
પહેલાંથીજ પ્રાણિઓને, દેખાડે છે વિકાર ^{૧૦} જે;	
ભવ-નાશક ભાવેથી ^{૧૧} , વિભવો શું મિટાશે દે.	૪૯

૧. નિકાર=તિસ્કાર. તેણે સહિત તથા નિકાર=નિ અક્ષર તેણે સહિત ધન અર્થાત્ નિધન=મૃત્યુ. ૨. આસક્ત થાય. ૩-૪. પુત્રીને પણ પોતે ઉત્પત્ત કરે છે. માટે પોતે ઉત્પત્ત કરેલી=મેળવેલી લક્ષ્મી પોતાની પુત્રી સમાન થઈ તેને પાત્રે દઈને તેના દાનનું ફળજ સુજો ભોગવે છે એમ યોજના છે. ૫. ખરાખ આશા રાખનારા પુરુષોએ. ૬. કલ્પે પણ ન કલ્પે=ઠરાવે. ૭. ધની-ઓની આગળ માર્ગ દેખાડનારા તથા હાથ પકડીને ચાલનારા નોકરો હોય છે. ૮. દુઃખી થાય છે. ૯. હાથમાં રહેલો દીવો આલવાઈ જાય તો વધુ અધાઈ થાય. ૧૦. વિભવ શબ્દમાં પહેલો વિ આવે છે તે, અને વિકાર=ખગડું. ૧૧. પદાર્થો.

સંસારની વિરસતા ^૧ , જાણે જડ જનો ન જ,	
જે સુખો તે સુખાભાસ ^૨ , દુઃખ તો છેજ દુઃખજ.	૪૦
રમાડે મનને વસ્તુ, સંસાર ^૩ -જન્ય ત્યાં લગી;	
ન ^૪ સૂચું આંસુ-યુક્ત, લોક-પ્રકાર-વાળુ જ્યાં લગી.	૪૧
અહો દેહિ વિશે મોહ, ઊઠ છે શો મહાન આ;	
વિષયો દુઃખ હેતુ જે, તેથી રે' સુખ અચ્છતા.	૪૨
છત્ર-છાયા મિષેં એને, બ્રહ્માયેં આક્રોધ્યા;	
ફરે છે તોય નિજને, સ્થિર માને ધની નર્યા.	૪૩
મદાંધ ભૂપો તે કેમ, પર-લોક નિહાળશે;	
તમો ^૫ -મંડળ મધ્યે જે, છત્રછાયા-મશેં વસે.	૪૪
સુખો ^૬ વિષય-સેવાજ, માની ત્યાંજ મરે જનો;	
બ્રમોદ તો છે તે ત્યાગેં, છે સ્વાદ ક્યાંક તેહનો.	૪૫
અવશ્ય નાશવાન દેહ, દુર્જેય અમ શત્રુ છે;	
જન ^૭ મોટી નીકળે ન, હાસ્ય આશ્ચર્ય છેજ એ.	૪૬
ખાટકી-વત જન પશું, કાળ લે જાય જે કાણેં;	

૧. રસ વિનાયજી. ૨. ઉપરછળાં દેખાય એવાં. ૩. વસ્તુનું વિશેષણ છે. ૪. લોકોનાં આંસુ ભરી આંખે ડસકાં ખાતાં ખોલાતાં (દુઃખનાં) વચનો કાને ન પડ્યાં હોય ત્યાં લગી સંસારી વિષયો ભોગવવા સારા લાગે. ૫. છત્રના છાંયાનું અંધારું અને અજ્ઞાન. ૬. આ શ્લોક મૂળમાંજ ધણો સંક્ષિપ્ત છે પણ તેનો સંપૂર્ણ અર્થ સંસ્કૃત પ્રયોગોની ખૂબીને લીધે તેમાં આવી ગયો છે. શુન્દરશતીમાં જરા ખેંચ કરવી પડી છે તેથી તેના વિવરણની જરૂર છે. તે એ કે-વિષયો ભોગવવા એમાંજ સુખ છે એમ માનીને પ્રાણીઓ તેમાંજ મર્યા રહે છે; પણ વિષયના ત્યાગમાં જે આનંદ રહ્યો છે તેનો સ્વાદ તો કવચિત્ કોક લેતું હોય તો-અર્થાત્ બધા તેનો સ્વાદ લઈ શકતા નથી. ૭. એમ છતાં લોકોનાં મોં ઉપરથી હાસ્ય ખસતું નથી અથવા લોકો દેહ વિષે ભ્રમતા રાખનારને હસતા નથી એજ આશ્ચર્ય છે.

ધિક્ તેને મુખ નાંખે જે, પાશે ન વિપય-તૃણે.	૪૭
કામનારો દેહ ત્હારો, ન કીજે અતિ લાડકા;	
નિર્વાહ ^૧ -યોગ્ય છે માત્ર, વકરે પુષ્ટ થો થકો.	૪૮
ત્રેરે અકર્ષે ^૨ ને શીઘ્ર, નાશે મ્હોટી-વિપત્તિ-વિશે;	
ઈંદ્રિયો દુષ્ટ-મિત્રાવત્, અધુધી ^૩ અજ્ઞાને હશે.	૪૯
પ્રાણ જેવાં મુતાદિમાં, સ્નેહપ્રથિ જણાય જે;	
જનને વૈભવ-સમૈ, સ્પષ્ટ ^૪ તે પણ થાય છે.	૫૦
દુઃખાગ્નિ કે સ્મરાગ્નિ કે, ક્રોધાગ્નિ વા બળેત્ર ન્યાં;	
અવિવેકા-દેહિ-હૃદે, આવતી નથી શાંતિ ત્યાં.	૫૧
અવિદ્યાને ^૫ જ સેવે છે, વિદ્યાની ^૬ ન તથા કરે;	
હૃતીમાં થાય છે રાગ, કુળસ્ત્રીને તણ અરે.	૫૨
કાંઠે લિભો જીવે યોગી, જગ આ ભવ-સાગરે;	
નિજનાં પાપ-પુણ્યોયે, તરતું ખુડતું કરે.	૫૩
વિપયો ^૭ માંસ મૃદાને, રહે છે જેહ દંડ ^૮ લૈ;	
સંસાર ફૂતરો તેથી, ભાગે છે ભય-ભીત થૈ.	૫૪
આ સંસાર-તણી ખાણ, નિત્ય દુઃખે ભરી નરી;	
તે વિના ન મળે કાંઈ, ખીજું તે મ્હાયથી જરી.	૫૫
વિધિ ક્રોધથી વીધે ત્યાં, ધર્મ અખતર દેહિને;	

૧. કામનારો જેમ માત્ર નિર્વાહ બાંધી આપ્યો હોય તેટલું લેવાને યોગ્ય છે તેમ દેહ પણ કામનારો છે તો માત્ર પોપણ થાય એટલું આપવાને લાયક છે. ૨. કાંઠે રહે છે કે મ્હોટી વિપત્તિનો અર્થ ઈંદ્રિયોના પક્ષમાં મૃત્યુ અને મિત્રના પક્ષમાં મ્હોટી આકૃત લેવો એ જો કે યોગ્ય છે તોપણ મૃત્યુ વિના પણ અધ્યપચિરવાદિમાં પણ ઈંદ્રિયો નાશે છે. ૩. તેને વિષે અધુભાવ એટલે વૈભવ સમયે સગાંસાઈ ભેળાં થાય છે. ૪. અજ્ઞાન=માયા. હૃતિસ્થાનાપન. ૫. જ્ઞાન. કુળસ્ત્રીસ્થાનાપન ૬. વિપયો રૂપી માંસને છોડી દઈને. ૭. લાડકી તથા સ્વામીનો દંડ.

- એજ^૧ કેવળ છે માટે, અમારી ગતિ તે^૨ બનો. ૫૬
- સુકૃત^૩-કૃતિ-વિચક્ષણે^૪ વિચાર્યું; બહુ બહુ એમ જવાનું તીર્થ ધાર્યું;
જળ વિમળ થયું શમેથી કીચ, ઋતુ^૫ શુભ થૈ અટક્યા મયૂરનાચ. ૫૭
- ભવ^૬ અધમજ આ બહુ વિચારી, ગલિત-રસો વિષયે સુમૌનધારી;
વર્ણી વિમળ સ્વરૂપ એહવા જે, મુનિ-સંમ મેઘથી જ્યોત વન છાજે. ૫૮
- દિન^૭-પતિ અતિશે કરેચ તાપ, અતિશય શોભી રહે નિશેષ^૮ આપ;
જળ વિમળપણું ધરે અંતોલે, મધુર રવો કરી રાજહાસી જાણે. ૫૯
- તટ-નિકટ સરસ્વતી તણાજ, મેઘલઃ સુખજન પક્ષિનો સમાજ.
નિરખી સુખજ થાય છે જનોને, નિરખી યથા વણહાર્ય શત્રુમ્હોને. ૬૦
- ૭ક્ષિતિવલય-જ્યાર્ય જાય વીર, ક્રમથી નદી-જળ છાંડી જાય તીર;
શરદ અવતરી સુમતહસે, દિશિ દિશિ કાસ સમૂહના ૧૦વતસે. ૬૧
- કુસુમ-વગરના તણ કંડાને, બ્રમર-કુલો વળગ્યાંજ સાંતવાને^{૧૧};

૧. ધર્મજ. ૨. ધર્મ. ૩. પુણ્યની ક્રિયામાં કુશળ. ૪. શરદ. ૫. આ શ્લોકમાં મેઘનું અને મુનિઓનું શ્લેષમાં વર્ણન કર્યું છે. તે બંને આ સંસાર અસાર છે એમ વિચાર કરીને વિષયમાં ગલિતરસ થયા. મેઘ-દેશોમાં પોતાનું જળ ખાલી કર્યું. મુનિઓએ-વિષયનો રસ ગાળી નાંખ્યો. વિષયવાસના ત્યાગ કરી. મૌન ધાર્યું-મેઘ ગર્જતા બંધ થયા. ઋષિઓએ મૌનવ્રત ધારણ કર્યું. વિમળસ્વરૂપ-મેઘ પાણી વગરના થતાં કાળા મટી ગયા. મુનિઓ નિર્મળ અંતઃકરણવાળા. એવા મેઘથી શરદ ઋતુમાં આકાશ શોભે છે અને એવા મુનિઓથી વન શોભે છે. એટલે આતુર્ભાસ્યમાં પ્રવાસ બંધ રાખેલ તે હવે પ્રવાસી થઈ વનમાં ફરવા લાગ્યા. ૬. સૂર્ય. ૭. ચંદ્ર. ૮. અંજન કાળાં છે તેથી શત્રુનાં હાસ્ય વગરનાં સુખ જેવી ઉપમા આપી છે. મૂળમાં એ ક્રિયાવિશેષણ છે. ૯. ભૂમંડળ. શરદ અવતરી ત્યારે. ૧૦. કાંસડાના સમૂહ જાણે મુગઠ હોય. મુગઠના અર્થમાં વષ્ટિમાગુરિરહ્લોપ એ વચન પ્રમાણે અવતંસ અને વતંસ બંને ચાલે છે. ૧૧. સપ્તપર્ણના વૃક્ષને.

કરિ-મદ્દ ઝરી ન્યાં^૧ જમ્યો સુગંધ, કરમિકને જગન્નાય નય સંધા. ૬૨
 જગત-તણી ધને વિપત્તિ ટાળી, જળની સમૃદ્ધિથી આપ થેજ ખાલી;
 ઉદય સહી શકે અહો ન દૈવ, સુજન^૨ તણો પણ વેરી જે^૩ સદૈવ. ૬૩
 ધન સમય થયે વિદાય જાગે, મધુ^૪-રિપુ એહ કથા ખરીજ લાગે;
 દિનપતિ શશિ તેની આખ્ય ખાસ, નહિતર કેમ ધરે ખરો પ્રકાશ. ૬૪
 સર^૫-પવન સરોજથી સુગંધી, કમલ-સમૃદ્ધિથી જહેઈ પૃથ્વી સંધી;
 મધુ-સ્વર પણ હંસી આચરે છે, પથિક-ગણે બહુ તે વ્યથા ધરે છે. ૬૫
 મલય-ગિરિથી છત્ત^૬ જ્યોમ ન્યાંહ, પ્રગઠ થયાજ અગસ્તિ^૭ જ્યાર ત્યાંહ;
 જગત થયું નિરોગિ નીર પેય^૮, મહદુદ્યો ખુશી કેહને ન દેય. ૬૬
 ધનની ગરજના વિરામ પામી, અધિક ખરાડી રહ્યાય ઘેનુ-સ્વામી;^૯
 ક્ષિતિ-તલ તણ દીધું કાકજીવે^{૧૦}, જળ શણગાર્યું સરોજ પુંજ માત્રે. ૬૭
 ૧^૨ મહિપ-અસિત-અખજ-તુલ્યમેઘે, ગગન હતું જવ વ્યાપ્ત ત્યાર ભેગું;
 થયલ ન ખરચાર્થ તે અટાણે, રવિ ખરચેય સ્વતેજ ખૂણ જાણે. ૬૮
 ચંદ્ર-જ્યોત્સ્ના^{૧૩} સેવ્ય છે જે પ્રદોષે, દીવા પંક્તિ લોકને જ્યાર તોષે;
 દુઝે ડોળી શકેરા પથ જ્યારે, પેઠા ભોમે તે તદા દૈવ-પ્રેર્યો. ૬૯
 હંસો જે નલિનિ-વને જવાજ લાગ્યા, તેઓના કલરવથી ૧૪ મુશરિ જાગ્યા;

૧. સાતવાનમાં માથાં ધસવાથી ઝરીને ચોટેલો. ૨. ઉદયની સાથે સંબંધ છે. ૩. ભાગ્ય. ૪. વિજય. ૫. તળાવનો પવન. ૬. હંકાયેલા. ૭. અગસ્તિનો તારો. ૮. પીવા લાયક થયું. ૯. મોટા પુરુષનો ઉદય. ૧૦. બળધ. ૧૧. કાગડાની ટોપી પણ કોક કહે છે. ૧૨. આ શ્લોકમાં મળમાં બંધી પ્રતોમાં અશુદ્ધ હતું તે કાં એ કુટનોટમાં સુધાર્યું છે તે પ્રમાણે સુધારતાં તેના ભાવ આ પ્રમાણે છે. જ્યારે આકાશ પાડા અને નીલ કમળ જેવા (કાળા) મેઘથી વ્યાપ્ત હતું ત્યારે ન ખરચાર્થ સંચી રખાયેલું પોતાનું તેજ (ઉજ્જ્વલતા) સૂર્ય જાણે આ ટાણે ખૂણ ખરચતો હોય. ૧૩. ચાંદની. ૧૪. શરદ ઋતુમાં કારતક શુદ્ધ ૧૧ ને દિવસે વિજય જે ચાતુર્માસ્યમાં સૂતા હતા તે જાગ્યા.

તે જાણ્યે ત્રિભુવન-ભાર તેનો^૧ માથે, નાંખીને સ્વધનું સમેટયું^૨ દેવનાથે. ૭૦
 વારિ સ્વચ્છ નિવારિ ઈંદ્ર ધનુને, વ્યોમે^૩ ધનો નિર્જળ;
 હંસસ્ત્રી^૪ મદ-મત થૈ વર્ણી દિશા, કાશે^૫ લસે નિર્મળ. ૭૧
 તેજસ્વી સહુમાં છલે પ્રથમ હું, એવું જાણાવી લસે;
 દિક્-સ્ત્રી-દર્પણ^૬ ચંદ્ર મેઘ-ભસિતે^૭, શોભે ઉજળ્યો હશે. ૭૨

ઇતિશ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સામેશ્વરદેવ વિરચિત
 કીર્તિકૌમુદી નામના મહા કાવ્યના
 આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્તકૃત સમશ્લોકી
 ગુર્જરભાષાંતરમાં પરમાર્થ વિચાર
 નામે આઠમો સર્ગ
 સંપૂર્ણ થયો.

૧. વિષ્ણુને માથે. ૨. ઈંદ્રધનુષ્ય દેખાતું બંધ થયું તેને માટે હેતુપેક્ષા છે. ૩. હંસિણી. ૪. કાંસડાવડે. ૫. ભ્રમરમવડે.

સર્ગ ૯ મો.

ઇચ્છી અમાયેં કરવા સુતીર્થ, -^૧યાત્રા શરદ્ ભેળી થઈ તદ્દર્થ;
 મહાનના ઇચ્છિત-કાર્યમ્હાય, સદાય દેવેં અનુકૂલ થાય. ૧
 સધર્મી-મિત્રોથી^૨ પ્રબંધ સાર, તે^૩ અર્થિ-મિત્રેં ચલવ્યા સુચાર;
 ન^૪ રાજ પોતેજ થયે કૃતાર્થ, બીજા કૃતાર્થેથી કૃતી કૃતાર્થ. ૨
 રથો સહર્ષે સગિવેં રચાવ્યા^૫, લોક-પ્રયાણોચિત સ્થા કરાવ્યા;
 જ્યાં પુણ્ય-કૃતની કૃતિ^૬ આદરાય, ઉતાવળો સંત ન કોણ થાય. ૩
 ભાતાં ભયાં વાહન^૭ વાટશાઈ, જોડા અને લે જળની સુરાઈ;
 પ્રયાણ માટે જન વસ્તુપાળ, -સાથે થયા તપર તેજ કાળ. ૪
 દે આદરો દૂરથીયેં બુલાવ્યા, શ્રદ્ધાળુને તે જન સર્વ આવ્યા;
 તેના યશો પ્હોચ્યો ગયા પુરોમાં, દિગંતરોથીય દિગંતરોમાં. ૫
 તેણે ત્રિપુ બંધુ-સમૂહ-સાથે, સ્વભાવથી બંધુજ સુત-સાથે;^{૧૦}
 સારે મુદ્દતે શુકનો થયાં કે, પ્રસ્થાનું કાધું^{૧૧} ધણીની રજા લે. ૬
 રાજ થયો તે ફળ-પુષ્પવાળી, આગે જ સોવાસણ સ્ત્રી નિહાળી;
 નિર્વિઘ્ન વાટે થઈ તીર્થ-યાત્રા, નક્કી કર્યું એમ સ્વચિત્ત મંત્રી^{૧૨}. ૭
 જોડા ક્ષણ પીપળ હેઠ આવી, વળાવવા આવ્યલને વળાવી;

૧. મંત્રીયેં તીર્થે યાત્રા કરવા ઇચ્છી. (તીર્થયાત્રા કરવાની ઇચ્છા કરી) ત્યારે તેની ભેળી તે સાર શરદ્ઋતુ પણ સોડી. એટલે શરદ્ઋતુ જે-સવાથી યાત્રાની સુગમતા થઈ. ૨. બંદોખરત. ૩. યાત્રકજનોના મિત્ર. ૪. પુણ્યવાન પુરુષો પોતેજ કૃતાર્થ થાય તેમાં રાજ ન થાય પણ બીજા કૃતાર્થ અથેથી પોતાને કૃતાર્થ માને. ૫. સમા કરાવ્યા. ૬. પુણ્યવાન પુરુષો જે કામ આદરે તેમાં. ૭. મુસાફરીમાં નભી શકે એવાં. ૮. આગળ કહેલી ભાતાં વ-જેરેની તૈયારીયુક્ત સંઘનાં માણસો. ૯. પરગામથી પણ. ૧૦. સુતના સા-થનો સ્વાભાવિક બંધુ. ૧૧. પોતાના રાજની. ૧૨. મંત્રીજે.

- તે શ્રાવકદ્રે^૧ ખર^૨-શબ્દ વામે, સુખ્યો જતાં પંથજ^૨ પંથ^૩-કામે. ૮
- રાખી સદા ઇન્દ્રિય વશ્ય રહેાયે, ગ્રહા ધણેરા નિયમોજ તોયે;
- સ્વભાવથી શુદ્ધજ સુત્ર હોય, પવિત્રતા^૪ લાલ-સુલોલ તોય. ૯
- સ્થે^૫ હયેં ઉંટ વૃષેજ દાઈ, ચાલ્યા સહી સર્વ કરી સ્વ-સાઈ;
- મંત્રીશ્વરે^૬ ધર્મ-ધુરા-ધુરીણે, તેના બધો ભાર વહો^૭ પ્રવીણે. ૧૦
- આયાન^૮ જે વાહન દેય તેને, દે છે ધનો દ્રવ્ય નથી જ જેને;
- દે વસ્ત્ર તે તેમ અવસ્ત્રનાને, છે પૃથ્વીમાં કલ્પતર^૯ સમાને. ૧૧
- જમે બધા તે પછી તે જમે છે, યાત્રાણ સૂતા પછી તે સૂયે છે;
- જાગે સહુ પહેલથી^{૧૦} એ પ્રકારે, સંઘપ્રભુનુ^{૧૧} વ્રત એહ ધારે. ૧૨
- ભક્ત્યો ભલાં પાણી ધણાંજ વાટે, રાજી જનો ગોરસ એક^{૧૨} ઘાટે.
- તે દુર્ગ^{૧૦}-માર્ગેય પ્રયાણ-મ્હાય, વાડીની મ્હેમાની સમાન થાય. ૧૩
- યાત્રા-પ્રસંગે^{૧૧} પુર જેહ જાય, પૌરે^{૧૨} ધયાં તોરણ ત્યાં સુહાય;
- તેના મુખી^{૧૩} માન વિશેષ એને, દે છે અને તે પ્રતિ-માન^{૧૪} તેને. ૧૪
- માર્ગેજ માગે પથિદ્રા અનેક, દે વસ્તુપાળે^{૧૩} કર્મ વસ્તુ નેક;
- દેતાં ધણું ગર્વ જરા ન રહાય, ન દ્રાઈપે^{૧૪} દ્રાપ કરે જરાય. ૧૫
- જનો જીનોનાં શુભ-ગીત ગાય, સહૈ મધ્ય-મધ્યે મળી^{૧૫} માર્ગ મ્હાય;
- હવેં રવાણાં ઉપડયાં ચ જેનાં, અને યશો ગાય સદાય તેના^{૧૬}. ૧૬

૧. વામે પ્રયાણ સમયે રાસમશબ્દોપિમંગલંકુરતે ॥ એ વચન પ્રમાણે તે પણ શુદ્ધતામાં ગણાય છે. કાથવટેએ છપાવેલા પુસ્તકમાં સ્વરને બદલે સ્વર પાઠ રાખ્યો છે છતાં નોટમાં કાંઈ કચું નથી. મ્હારી પાસેનાં પણ બંને પુસ્તકમાં સ્વરસ્ય પાઠ છે તે એકે મને ખરો લાગતો નથી. ૨. માર્ગમાં. ૩. યાત્રા સાર. ૪. પવિત્રતાના લાલનો લોલ રાખે. ૫. પોતાને માથે રાખ્યો (ખરચ વગેરે બધું) ૬. વાહન વાણાને. ૭. પહેલાંથી. ૮. સંઘવી. ૯. કિંચા પ્રકારનાં. ૧૦. કરડા. ૧૧. તે તે ગામના મુખી (રાજા, દરબાર, વહીવટદાર, પટેલ વગેરે.) ૧૨. મંત્રી તેને સામું માન દે છે. ૧૩. વસ્તુપાળ પાણુ. ૧૪. મંત્રીના.

- તે સાધુની પાછળ ચાલી હાન્ય; યાત્રાળુનાં વાહનની અપાર; ૧૭
 વ્યોમે^૧ વિમાનસ્થ હુલોદિ^૨ લોકે, ભ્રમાષની^૩ લાકડીવંત વિલોકે.
- આગે પુઠે^૪ ને વર્ણી જેઉ પાશે, જેને કરે ખર્જ ખરાં પ્રકાશે; ૧૮
 અસ્વાર એવા ભટ વાટ મ્હાય, રક્ષા કરે યાત્રિકની સદાય.
- નૂને^૫ હનેદ્રાલય ઉદ્ધરેલે, નવે તળાવે^૬ કમળો ભરેલે; ૧૯
 મંત્રીશ જે માર્ગથી ચાલી જાય, અન્નભુને તે પણ આજખાય.
- હનેશ્વરોની પ્રતિમાજ ન્યાં ન્યાં, શ્વેતાંખરોના^૭ ગણ માર્ગમાં ન્યાં; ૨૦
 તે આશ્રિતોનાં દુખહારી ભાળે, પૂજન કરીને પછી ત્યાંથી ચાલે.
- પુણ્યાત્મને તૃપ્ત કરે અને જે, મુક્ત^૮ પ્રપંચે વિપયો તણે છે; ૨૧
 ધર્મી વડો પાંચ છ મંજલોયેં, શત્રુજયેં શત્રુજયી ગયો એ.
- સહ્યાદ્રિથીયેં શુભ-પર્વતેં એ, મંત્રી મ્હજ્યા હારી જઈ ન હૈયે; ૨૨
 મળેલ મત્યેં ભલી ભીડ્ય જામેં,^૯ નમ્યા જઈ યક્ષ કપદિ-નામેં^{૧૦}.

૧. સ્વર્ગનાં લોકો પણ. ૨. પૃથ્વી ભરવાનો માનદંડ. ૩. હનદેવજોના હુલોદિદારવડે. ૪. જે પંથમાં મંત્રી છે તે પંથના સાધુઓ. ૫. વિપયો તણા પ્રપંચે મુક્ત એવો. ૬. જામ્યે સતે. ૭. કપદિયક્ષ નામના (દેવને) કેટલાંક જૈન મંદિરોમાં બળધના મરતકવાળી મનુષ્યની મૂર્તિ જેસારી હોય છે તે કપદિયક્ષની હોય છે. વિદુરનીતિના, છાપવાની કળાની શસ્ત્રાત્મમાં શિલાપ્રેસમાં છાપેલા પુસ્તકમાં છેવટમાં યક્ષપ્રશ્ન મુકેલાં છે તેમાં ઝાડ ઉપર જેટલા યક્ષનું ચિત્ર પણ એવુંજ છે. જૈનો તેને કપડી જલ્લ કહે છે. યક્ષનુંજ “જખ” અપભ્રંશ થયેલું છે એમ લિન્નમાળમાંના તળાવનું “જખનું તળાવ” એ નામ અને તેને કાંઠે જેસારેલી મૂર્તિ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. જૈનમંદિરોમાં તેને પ્રતીહાર તરીકે જેસારે છે. ગિરિનારમાં પણ વસ્તુપાળ તેજપાળે કપદિ-યક્ષનું મંદિર પોતે કરાવેલાં હારદોર ૩ મંદિરની પછવાડે કરાવ્યા બાપતનો રાજુલવેળુલની ગુફા નીચેના પહાડમાં મોટા અક્ષરોના સંસ્કૃત લેખ છે. (જુઓ પ્રસ્તાવના.)

જેમાં ઉનાળે પણ પાણી થાય, બિનાં ન જ્યાં સંતત વાયુ વાય^૧. ૩૬
 મંત્રીશ ત્યાં જે ત્રણ દી રહીને, દ્રવ્યો દઈ ખુણ્ય-યશો ગ્રહીને;
 આજ્ઞા લઈ આદિપ્રભુનો કેમે, આલ્યા જવા રૈવત સર્વ પ્રેમે. ૩૭
 રતે ઉજ્જવ્યંતાપર નામ શૈલે, આજ્ઞા બધો સંધજ જેનો પાળે;
 ઉચ્ચ સૌંચિતો વિશ્વ સુધાર્યો જાણે, આલ્યો નવો મેઘ શું તેહ ટાણે. ૩૮
 ખરીથી અશ્વોત્તર્યો આશમાને, ઊડી સ્ફુરેલા રજ-પૂજ જહાને;
 જતે શૈલ પ્રેમિ-પ્રિય-મંત્રિ-વાંસે, શું આવતો હોયજ એમ જાસે. ૩૯
 કાયે થયા ત્યાંહ નરો નરોગી, ન ક્યાંધયે વાહન-દુઃખ-ભોગી;
 ત્યાં કાઈ ને સુકૃતને પ્રભાવ, થઈ ન વસ્તુતણી હાનિ સાવ. ૪૦
 યાત્રાળુનો સાથ સુખેથી વાટે, ઊડી નદીયો પણ ઊતર્યો તે;
 સંસાર નામે અતિ સિંધુ મત્ત, પોતે થયો તે તરવા પ્રવૃત્ત. ૪૧
 ન દુર્નિમિત્તો બનિયાં જરાયે, પદે પદે નીર-તૃણો ઘણાંયે.
 તે જીવ-હિંસા-વણુ તેથી દુર્ગ^૨, છતાં થયો છે અતુકજી માર્ગ. ૪૨
 સેવા કરે તીર્થ સમગ્ર જેની, રંધે ગુફા સિદ્ધ અમેદ જેની;
 અનંત રતો ઉભરાય જેમાં, ઝાઝાં જીવે જીવ જ્યાંહાં મજેમાં. ૪૩
 જિંયાં ઘુ-લોકે ભટકાય શુંગ, વિસ્તારી પાદો પરશે દિશાંગ;
 તળેજી ભૂતળને અડે તે, કાંતિથી અંતઃકરણો હરે તે. ૪૪
 ક્વચિત્ નદી કાંચન-કાંતિ-યુક્ત, ક્વચિત્ નદો જ્યાં નૃપહંસ^૩ મત્ત;
 ક્વચિત્ ^૪દુલીલા દૂળદૂપળાનાં^૫, ક્વચિત્ ધરે ધાતુ પ્રકાર નાના. ૪૫

૧. મૂળમાં રીણાગધ્વજાવિજ્ઞાનિ છે તેનો અર્થ પર્વતમાંનાં મંદિરોના
 અલ્લુ ચાલતા પવને રક્ષા કરેલાં એવો થાય પણ તેમાં ના લઘુ જોયે તેનો
 ગુરુ છે. ૩૦ એ રીણાશુગવીજિતાનિ ખાઠ કલ્પ્યો છે પણ તેમાં વિજિ-
 તાનિને માટે એકલા વાયુ કરતાં રીણધ્વજ વીજિતાનિ એમ ખાઠ કલ્પવો
 ઠીક લાગે છે. તે પછી લાપાંતરમાં પણ “અલ્લુધ્વજ વાયુ વાય” એમ ખાઠ
 રાખવો. ૨-૩. મંત્રી. ૪. શત્રુજય. ૫. વિષમ માર્ગ છતાં. ૬. રાજહંસ.
 ૭. ઝાડ. ૮. તે વાળાં.

ખેડલ નિસ્તોય^૧ પયોદ પ્હાને, મંત્રીશ્વરે તે સિતવલ્લનાને;
 સમાધિથી શું સ્થિર અંગ એવો, જોયો ગિરિને મુનિ-વર્ધ જોવો. ૪૬
 પ્રકુલ્લ-વલ્લી-કુસુમો-વિશે જે, સૂતા અલિ^૨-નેત્ર સમાન છે તે;
 એ લોચને શું વન-દેવી જ્યાંનાં^૩, તે^૪ આવતાને નિરખે મળનાં. ૪૭
 શોભે તળાવો ભર પંકજનેથી, વનો હલંતા નવ-પદ્મવોથી;
 તે દે ઉનાળાથક્રીં તાપિતોને, આનંદ ગંધર્વ-વધૂ-જનોને. ૪૮
 રહોઅ જે અદ્રિ સમુદ્ર પાશે, વીંટ્યો કટી-મેખલ મેધરાશે;
 તેથીજ તેને અહિનેત્રવાન^૫, મંથાદ્રિ કેરા ગુરભાઈ માતું. ૪૯
 ગુફા-ગુહોમાં મણિ-દીપ છે જ્યાં, થાકી રતાંતે સુર-નારય રે' ત્યાં;
 ફેલાવી પદ્મા તણી રેણું ત્યાંના, તેને કરે વાયુ સુખી નિશાના. ૫૦
 ખર્ચ ચાટતા અદ્રિ-શિરે ત્યહાને, ખેડલ ઘોળા ધન-વૃંદ પ્હાને;
 પ્રચાર લાળી કળિ-દુષ્ટનો ને, જ્યાં કોટમાં ધર્મ નિરાંતથી રે'. ૫૧
 સૂંઢ્યો ઉછાળી કરીયે^૭ ઉછાળ્યા, મોતીની શોભા ધરવાજ-વાળા;
 વિભૂષણો દિડું-મુખનાંજ જે છે, જ્યાં નિલ પાણી-કણુ ઊછળે છે. ૫૨
 જ્યાં રાત્રિમાં છત્ર-સમાન પાશે, તણાં તરેમાં લગણો પ્રકાશે.
 શંકા પમાડે, દુમ-પુખ્પકેરી, સિદ્ધેની મુઝા-વધૂને ધણેરી. ૫૩
 ગિરિ-શિરે ખેડલ પાન-ટોળે, ગાયલ-ગીતે મૃગ રૂઝ્યું ખોળે;

૧. પાણી વગરના મેધ ઘોળા હોય. ૨. ભમરો. ૩. જે પર્વતમાંનાં. ૪. તે મંત્રી આવે છે તેને. ૫. સર્પ=વાસુકિના નેત્રાવાળો મંદરાગ્રજ. ૬. આકાશ. તેને ચાટતું (આ એક કવિની ધાટી છે) એવું ગિરિનું મથાણું તેમાં. ૭. હાથીયે સૂંઢ્યવડે ઊછાળેલા પાણીના કણ. તે મોતી જેવા દેખાય છે. ૮. આ આખા શ્લોકનો મૂળાનુસાર એવો ભાવ છે કે, રાત્રે પર્વતને મથાળે ખેડેલું પાન કરનાર ટોળું તેણે ગાયેલા ગીતવડે (ઉત્સુક બની જવાથી) ખોળામાં (જેવું) મૃગ પકડાઈ ગયું તેથી ચંદ્ર પણ રૂંધાઈ રહ્યો તેથી હવે તેમ સ્ત્રીયાના હાથમાં આવવા યોગ્ય થઈ ગયો. જેમ એક ગાય પકડાતી ન હોય તેવું વાછુડું પકડીને જ્યારે ચાલવા માંડ્યે ત્યારે તે ગાય પોતાની મેળે ચાલી આવે. લોકોમાં પણ કહેવત છે કે ફલાણો તો હવે મહારા હાથમાં આવી ગયો છે.

રાતે સ્ત્રીઓને કર ચંદ્ર તેથી, આવી ગયા યોગ્ય થયો મળેથી. ૫૪

આ શૈલમાં પુષ્ટ થયેલ પ્રાણી, -વાળે વને સિદ્ધ વધ્વય શાણી;

પાકા મુખોના કળતી સમાણા, જોલ્યાથી છે પોપટ એમ જાણ્યા. ૫૫

એવું નથી જ્યાં વન કે ન જોમાં, નાચે શિખી કોયલ ગીત હોમાં;

કંપે રહ્યાં જે નિજ-શીતતાયે, એવાં સરો છે અહિ-શૈલ મહાયે. ૫૬

જે શૈલમાં ધ્રુવ-સરોજ-રાશે, ભર્યાં સરો છે ખડુ સર્વ-પાસે;

ધ્વનિ નવા-મેઘની સૃણતાયે, હંસો મને માનસને ન રહાયે. ૫૭

દિનાધિનાથે તમ કોડયું આગે, અસ્તસ્થ-તારેશથી ખંડિતું લાગે;

જેની શુદ્ધમાં રહી આશરો લે, આશ્રો મહામાજ ગરીબને દે. ૫૮

મનો હરતાં કળ પુષ્પ ધારે, જ્યાંનાં દુઃખો નિત્ય ભલે પ્રકારે;

મ્હોટાનીં સેવા આત લક્ષ્મી જે છે, તેને અવશ્યે સુસમૃદ્ધિ દે છે. ૫૯

શ્રી નેમિનાથાખ્ય-જીનેશ્વરે જે, પવિત્ર કીધો ગિરિ ઈંદ્ર છે જે;

પામ્યા સહસ્રાધિક હિંસર શુદ્ધિ, સ્વાભાવિકાયે તજી વૈર-શુદ્ધિ. ૬૦

તેજ ગોત્રમાં મુખ્ય ધરે લક્ષ્મીને, સદ્-શવાજો ધરી ઉચ્ચતાને;

શ્રી વસ્તુપાલે કમલાદય કુલ્ય, ચઢ્યા ગિરીદ્રે લહિ આત્મતુલ્ય. ૬૧

થાકેલ છોડ્યા વૃષ ધોંશરેથી, ચઢ્યા જનો ઉચ્ચ ગિરીદ્ર તેથી;

ગાડી રહી હેઠલ તે જનોની, છે સદ્-ગતિ નહૈ વૃષ વજીરોની. ૬૨

ન માત્ર તે શૈલ-શિરે રહડ્યાજ, સમાનમાનીય તમે ધર્યાજ;

તે શુદ્ધ-શુદ્ધ કરવા અધોજ, સંસારને આદર છે કીધોજ. ૬૩

૧. અસ્તાચળ ઉપર આવેલા ચંદ્રથી. ૨. હિંસક પ્રાણીઓ. ૩. ગિરિ-
નાર. ૪. પર્વતમાં અને કુળમાં. ૫. પૃથ્વી અને શાંતિને. ૬. વાંસ અને વંશ.
૭. પ્રાણી અથવા કમળ. (ક્ષીરંપુષ્કરમેઘપુષ્પકમલાન્યાપઃ પયઃપાથસી
(હૈમ) તેથી યુક્ત છે ખાઈઓ જેની તથા લક્ષ્મી=સમૃદ્ધિ તેણે યુક્ત અને
સારા કુળવાળો. ૮. સારી ગતિ=આલ્ય અને સારું કળ. ૯. ખળદ અને
ધર્મ. ૧૦. સરખા પ્રમાણવાળા=ખરોખરીયાને. જ્યારે કોઈ સરખા માપવાળા
એ જણુ જાણે રહડતા હોય ત્યારે ખીન્ને પેલાથી હેરાજ રહે. ૧૧. સં=સ-
રખા. સાર=ખળવાળો. ૧૨. આરંભ.

અમાનુષી તેજ્યકે દિશાને, પ્રકાશતા નેમિ-સુનામના જે;
 અનેદ્રને તેજ જનેદ્ર મંત્રી, અતુલ્યને જોઈ રહ્યા જ અત્ર. ૬૪
 પાત્રે-પ્રદાતા સચિવે નહવારી^૧, તીર્થોદ્ધે તે કરતીર્થ ધારી^૨;
 કૃષ્ણાગરે ચંદનનો સુલેપ, કરી પખાળ્યો નિજ-પાપ-લેપ. ૬૫
 પુષ્પો ધણાં ને વસનો ન જોઈયાં, પવિત્ર પત્રો અશનો ન છોઈયાં;
 સ્ત્રી-નૃત્યને ચિત્ત-હરાં સુગાનો, પૂજા કરી એમ દઈ સુદાનો. ૬૬
 ને દેવના પૂજન-વખત ઝાઝું, કરૂંર ફેલી રહું સર્વ બાળુ;
 તેણે ક્યોં એક ગિરિ સુગંધી, આણે યશે કીધ દિશાજ સંધી. ૬૭
 શ્રી નેમિના મંદિર રૂપ રૂમે^૩, કરૂંર-કૃષ્ણાગરે ધૂપ-ધૂમે;
 ભાગી જતો એ કળિ-કાળ ત્યાર, થતો હવો ત્યાં મશકાનુસાર. ૬૮
 ધર્મો ક્યોં વીસયું રાજ-કાજ, રહ્યા ધણાં તે દિવસો ત્યાહાંજ;
 અસક્ત^૪ છતાં મન^૫ ઇષ્ટ અર્થે^૬, આસક્ત તે કાળ જતો ન વર્તે. ૬૯
 જે તે તૂર્ત-શુદ્ધિ શશિ-કીર્તિવંતા, મંત્રીશ ચંદ્ર પ્રભને નમંતા;

૧. નહવારી. ૨. કરતીર્થધારી=જેના હાથમાં તીર્થ છે એવા અથવા કર અને તીર્થ (એ શબ્દ) ને ધારણ કરનાર=તીર્થકર તેને. ૩. ખંડ. ગુ-જરાતી ભાષામાં ચાલતી અન્ય ભાષાના શબ્દો મિશ્ર થતા જાય છે એ દેખા-ડવા આ રમ શબ્દ પ્રાસમાં પેસી ગયો તેથી રહેવા દીધો છે. ૪. મચ્છર પણ ધૂવાડાથી ભાગી જાય છે. ૫. કાથવટે કહે છે કે આંહી “ વિષયોમાં” જે એવું બીજું કાંઈ અધિકરણાર્થ પદ અત્યાહત કરવું હીક છે, તે હીકે લાગે છે. ૬. વર્તેનો કર્તા. ૭. તે પ્રયુત્પન્ન મતિ અને ચંદ્ર સરખી કીર્તિવાળા મંત્રીશ, પ્રભાસ આપ્યા અને ત્યાં ચંદ્રપ્રભને નમ્યા. તે વખતે વખાણ કરતાં જેની ડોક ડોલે છે (માથું ધુણાવે છે) એવા સૌરાષ્ટ્રના લોકોએ તેને જોયા ૮. પ્ર-ભાસમાં તે વખતે તે નામના તીર્થકરનું દેવળ હશે. કાં માં ચંદ્રપ્રભુ લખ્યું છે તે ખોટું છે; કેમકે જોનાના ૮ માં તીર્થકરનું ચંદ્રપ્રભ (ચંદ્રસ્યપ્રભાદિવ પ્રભાસસ્ય (શ. ચિ.) એવું નામ છે, અને તેનું ખાટણમાં હાલ પણ દેવળ છે તે ચંદ્રપ્રભજ કહેવાય છે. વલભીથી ખાટણમાં વલભીભંગ વખતે આપ્યા છે.

અભાસમાં સૌરહી-લોક-ટોળે, ભાળ્યા વખાણ્યા તવ ડોક ડોલે. ૭૦

૧આ તીર્થમાં ભક્તિથી નામો માથ, અસિદ્ધ પૂજ્યા ભવ સોમનાથ;
સપત્ર-પુષ્પાંજલિયેજ સ્વાર્થ, જળાંજળિ દીધો ૨પુનર્ભવાર્થ. ૭૧

૩શિવે વપૂ જે સ્મર-આળનાર, સકેશ લકેશની કંધરાળ.
દુર્ગધિ એ સ્વાંગ સુગંધિ કીધું, જે મંત્રિયે કપૂરે ધૂપ દીધું. ૭૨

ખરા કર્યા છે ગુર-ગ્રોધ જેણે, તે દેશ-પવાસી મનુ જ્ઞેનોં તણે;
સુવાસિનીના વદનાજ મધ્ય, ધરી દોધી સ્વસ્તુતિ હંસો સઘ. ૭૩

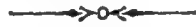
એણે સ્વને^૭ નમો જીનેશ પદારવિંદ, કીધો કૃતાર્થ વળોં દાનથી અર્થિ-વંદ;
મંત્રી નિમંત્રિત જનોનો સહ પ્રકર્ષે, જવા રજ પ્રભુની લે નિજ ઘેર હર્ષે. ૭૪

આ નાથનો ક્ષણ વિયોગ પિતાનો જેમ,
છોં હું અશક્ત ખમવા મન ધારી એમ;
તેથી પવિત્ર નિજ-ચિત્ત-વિશેજ ધાડ્યા,
મંત્રીશ્વરે જીનપ્રભુ, પંછી ત્યાંથી ચાડ્યા. ૭૫

પાછા પછીજ વળતા તૃપ-મંત્રિરાજ,
તેને સહર્ષ પ્રતિ-માર્ગ વધૂ-સમાજ;
અદૃષ્ટ-વત શતશ જ્ઞેયલનેય જ્ઞેયે,
નેત્રોની તૃપ્તિ પ્રિય-દર્શનમાં ન હોયે. ૭૬

૧. પ્રભાસ. ૨. ભવને પૂજી ભવનેજ જળાંજળિ દીધી એ વિરોધાભાસ છે. જળાંજળિ=તિલાંજળિ. મેરણ વખતે નાહી નાંખીને દેવાય છે તે. અર્થાત્ પૂજનું ફળ પુનર્જન્મભાભાવ=મોક્ષ પામવાનું મળ્યું. ૩. કામદેવને બાળ્યો તેના ધૂવાડાથી અને રાવણે વખતો વખત કમળપૂજી કીધી તેના વાળ અને લોહી વગેરેના લેપથી થયેલા પોતાના દુર્ગંધિ શરીરને શિવે, મંત્રિયે ધરેલા કપૂરના ધૂપની સુગંધથી સુગંધી કર્યું એમ યોજના છે. ૪. ધર્મ. ૫. સૌરાષ્ટ્ર. ૬. સુવાસિની સાથે સંબંધ છે. ૭. પોતાને, કીધાની સાથે અન્વય છે. ૮. કૃતાર્થ કીધો. ૯. સંકડો વાર જોયા છે તોપણ ન દીઠા હોય એમ.

આવીને સ્વ-પુરે^૧ પુરંદર^૨-સમા સ્વ-સ્વામિના પાદમાં,
 હેમ ક્ષેમ પધારો આશ્રય નિજે^૩ આપારિ સ્વામી નમ્યા;
 સત્કારી જન^૪ સંધનાં કૃતિ^૫-વિદે પ્રેયાં સ્વદેશો પ્રતિ,
 આરંભેલી ક્રિયાનો સિદ્ધિ કૃતિની થાયજ વિધ્ના મટી. ૭૭
 દ્વાર્વા પુષ્પ ફલાક્ષતો થકોં ભર્યાં પાત્રો ધરીને કરે,
 જેને મંગળ^૬ પ્રેમો-લોકનો પ્રિયા હવે ભર્યાં આચરે;
 બંદી-પ્રોક્ત યશો ઘણા^૭ સ્વ સુણતાં શ્રી વસ્તુપાલાબ્ધય,
 દાને મુક્ત-કરાળજ કર્ણનો પડ્યેં ઝાઝા દોં પામો જય. ૭૮
 શ્રીમત્સંવત આગણીશ શતને આસરૂં તે બપરે,
 માસેં કાશ્ચનની અમાંસ તિથિયેં વારેં શનેજી પરે;
 કાર્તિ-કૌમુદી ગુર્જરેશ્વર-ગુરૂ સામેશ્વરેં જે કર્યું,
 કાવ્ય શ્રી ગુર્જરાતીમાં કર્યું સમ-શ્લોકી સુપદ્યેં ભર્યું. ૭૯
 સુત્ર શ્રીહરિદત્ત વૃદ્ધનગરી શ્રીનાગર-આલણ,
 તેનો વક્ષલજી સુત પ્રથમ જે આચાર્ય નામેં પણ;
 વનાકેયૂલર ગૂર્જરાતી શુભ જે ઝોસાઈદી તે તણી,
 આજ્ઞાથી કૃતિ પૂર્ણ ઈશ્વરનો આ કીધી કૃપાથી ઘણી. ૮૦

ઇતિશ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સામેશ્વરદેવ વિરચિત કાર્તિકૌમુદી
 નામના મહા કાવ્યના આચાર્ય વક્ષલજી હરિદત્ત કૃત
 સમશ્લોકી ગુર્જર ભાષાંતરમાં યાત્રા સમાગમન
 નામે નવમો સર્ગ સમાપ્ત.
 તદંતે શ્રી કાર્તિકૌમુદી કાવ્ય સમાપ્ત.

૧. ઈન્દ્ર. ૨. સંધના જનનો સત્કાર કરીને. ૩. કાર્યકુશળ તેણે. ૪. આ-
 ચરેતું કર્મ છે. ૫. આંહી બધી મૂળ પ્રતમાં ૩ અક્ષર ગયા છે તે કાં એ
 રખીતાનિ કહ્યું છે. ૬. મહારી પાસેની પ્રતમાં એ ૩ અક્ષર ગયા છે એ
 મંત્રીસ્વીય એમ સુધાર્યું છે.

આ કાવ્યમાં આવેલા છંદ વિષે ખુલાસો.

અનુષ્ટુપ છંદ.

આ આખા કાવ્યમાં આ છંદના ૪૧૯ અને તેમાં ભાષાંતરના મંગળા-ચરણના ૨ શ્લોક મળી કુલ ૪૨૧ શ્લોક છે. તે-૧ લા સર્ગમાં-શ્લોક ૧ થી ૭૬ સુધી, ૨ જ્ઞમાં ૧ થી ૮૧ સુધી, ૩ જ્ઞમાં ૧ થી ૫૦ સુધી, ૪ થામાં ૧ થી ૪૧ સુધી, ૫ મામાં ૧ થી ૬૨ સુધી, ૭ મામાં ૧ થી ૫૬ સુધી, અને ૮ મામાં ૧ થી ૫૬ સુધી.

અનુષ્ટુપ છંદ આઠ અક્ષરના ચાર પાદવાળો છે, અને ૮ અક્ષરના ૨૫૬ ભેદ થાય છે. પણ તે બધા વપરાતા નથી. જે વપરાય છે તેમાંના કેટલાકનાં વક્રા, પથ્યા વક્રા, વિપરીત પથ્યા, ચપળા, યુગ્મવિપુલા, ભાવિપુલા, રવિપુલા, અને તવિપુલા ઇત્યાદિ નામો છે. તે જુદા જુદા સ્થળેં ગુરુ લઘુના નિવેશને લીધે જુદાં જુદાં નામ રાખ્યાં છે; પણ તે બધું કડાકડીયું કામ છે તેથી અનુષ્ટુપ છંદનું જગજગદેર જે શ્લોક નામ સામાન્ય છે તેના લક્ષણથી ચલાવી લેવાશે. તે લક્ષણ કાળીદાસે આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

શ્લોકેષ્ટં ગુરુ જ્ઞેયં, સર્વત્ર લઘુ પંચમં. ॥

દ્વિચતુઃપાદયોર્હસ્વં, સપ્તમં દીર્ઘ મન્યયોઃ ॥

અથવા

પંચમં લઘુ સર્વત્ર, સપ્તમં દ્વિચતુર્થયોઃ ॥

ગુરુષ્ટં ચ પાદાનાં, શેષેષ્ટાનિયમોમતઃ ॥

ભાવાર્થ કે—શ્લોકમાં ચાર પાદમાં છટ્ટો અક્ષર ગુરુ અને પાંચમો અક્ષર લઘુ જ્ઞેયં. તેમ સાતમો અક્ષર બીજા અને ૪ થા પાદમાં લઘુ અને પહેલા તથા ૩ જ્ઞ પાદમાં ગુરુ જ્ઞેયં. બાકીના અક્ષરોમાં નિયમની જરૂર નથી. જો કે આમાં નિયમની જરૂર નથી એમ કહ્યું છે તોપણ તેમાં બીજા, ત્રીજા અને ચોથા એ ત્રણ અક્ષરમાં ન ગણુ (૧૧૧ ત્રણ લઘુ) કે સગણુ (૧૧૬) ન આવવો જ્ઞેયં. ઇત્યાદિ વિશેષ નિયમો છે ખરા. ઉપર ગણાવેલાં નામવાળાંમાંના

છેલા ત્રણ ભેદવાળામાં બધા પાદમાં પાંચમો ગુરુ અને છેલા ભેદમાં બધામાં સાતમો લઘુ આવે છે. પણ એવા કર્ણ-કટુ-છંદો ધણે ભાગે વપરાશમાં આવતા નથી, પણ ૪ થો અક્ષર ગુરુ હોય તો પાંચમો પણ ગુરુ આવે અને ત્યાં છંદો લઘુ આવે ઇત્યાદિ ભેદો ઘોડે આવે છે તેથી મુખ્ય અને સામાન્ય લક્ષણ ઉપરના શ્લોકવાળું ગણાય છે.

ପ୍ରବନ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ.

આ છંદના આ કાવ્યમાં કુલ ૪૧ શ્લોક છે જેમાં—પહેલા સર્ગમાં ૭૭
 માં ૧; બીજામાં ૯૦, ૯૧, ૧૦૦, ૧૦૧, અને ૧૦૨, એમ ૫; છઠ્ઠામાં—
 ૭, ૧૯, ૨૧, ૨૨, ૨૫, ૨૬, ૩૦, ૩૨, ૩૬, ૩૭, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૭, ૪૯,
 ૫૨, અને ૫૩ માં એમ ૧૭; સાતમાં—૫૭, ૫૮ એમ ૨; અને નવમાં
 ૭, ૧૩, ૧૪, ૧૭, ૧૮, ૨૧, ૨૭, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૮, ૪૧, ૫૫,
 ૫૬ અને ૬૭ એમ ૧૬ મળીને છે. તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

स्याद्दिद्रवज्जा यदि तौ जगौ गः

અર્થ સ્પષ્ટ છે.

5 5 1,55 1,15 1,55

त त ज ग ग

ઉપજાતિ ઇ'દ.

આ છંદના કુલ ૧૨૯ શ્લોક છે. અને તે પહેલામાં ૭૮ મો ૧; બી-
જામાં ૮૨ થી ૮૯ સુધીના ૮; ૯૨ થી ૯૯ સુધીના ૮; અને ૧૦૩ મો
એમ ૧૭; છઠ્ઠામાં ૧ થી ૬ સુધીના ૬; ૮ થી ૧૧ સુધીના ૪; ૧૩ થી
૧૮ સુધીના ૬; ૨૦, ૨૩, ૨૪, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૧, ૩૩, ૩૪, ૩૫ અને
૩૮ સુધીના ૧૧; ૪૨ થી ૪૬ સુધીના ૫; અને ૪૮, ૫૦, ૫૧, ૫૪ અને
૫૫ એમ ૫; એમ કુલ ૩૭; સાતમામાં-૫૪, ૫૫, ૫૬ અને ૫૯ થી ૭૨
સુધી એમ ૧૭, અને ૭૫ તથા ૭૭ મો એમ ૧૯; અને ૯ મામાં ૧ થી
૬ સુધી ૬; ૮ થી ૧૨ સુધી ૫; ૧૫, ૧૬, ૧૯, ૨૦, એમ ૪; ૨૨ થી
૨૬ સુધીના ૫; ૨૮, ૨૯, ૩૪ થી ૩૭ સુધી એમ ૬; ૩૯, ૪૦, ૪૨,
૪૩, ૪૪ એમ ૫; ૪૬ થી ૫૪ સુધીના ૯; ૫૭ થી ૬૩ સુધીના ૭; ૬૫,
૬૬, અને ૬૮ થી ૭૩ સુધીના એમ ૮; કુલ ૫૫; એમ કુલ એકંદર ૧૨૯
છે. તેનું લક્ષણ:—

આ કાવ્યમાં આવેલા છંદ વિષે ખુલાસો.

અનુષ્ટુપ છંદ.

આ આખા કાવ્યમાં આ છંદના ૪૧૯ અને તેમાં ભાષાંતરના મંગળા-ચરણના ૨ શ્લોક મળી કુલ ૪૨૧ શ્લોક છે. તે-૧ લા સર્ગમાં-શ્લોક ૧ થી ૭૬ સુધી, ૨ જ્ઞમાં ૧ થી ૮૧ સુધી, ૩ જ્ઞમાં ૧ થી ૫૦ સુધી, ૪ થામાં ૧ થી ૪૧ સુધી, ૫ મામાં ૧ થી ૬૨ સુધી, ૭ મામાં ૧ થી ૫૪ સુધી, અને ૮ મામાં ૧ થી ૫૬ સુધી.

અનુષ્ટુપ છંદ આઠ અક્ષરના ચાર પાદવાળો છે, અને ૮ અક્ષરના ૨૫૬ ભેદ થાય છે. પણ તે બધા વપરાતા નથી. જે વપરાય છે તેમાંના કેટલાકનાં વક્રા, પથ્યા વક્રા, વિપરીત પથ્યા, ચપળા, યુગ્મવિપુલા, ભાવિપુલા, રવિપુલા, અને તવિપુલા ઇત્યાદિ નામો છે. તે જુદા જુદા સ્થળેં શરૂ લઘુના નિવેશને લીધે જુદાં જુદાં નામ રાખ્યાં છે; પણ તે બધું કડાકુંટીયું કામ છે તેથી અનુષ્ટુપ છંદનું જગજગદેર જે શ્લોક નામ સામાન્ય છે તેના લક્ષણથી ચલાવી લેવાશે. તે લક્ષણ કાળીદાસે આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

શ્લોકે પઠં ગુરુ જ્ઞેયં, સર્વત્ર લઘુ પંચમં. ॥

દ્વિચતુઃપાદયોર્હસ્વં, સપ્તમં દીર્ઘ મન્યયોઃ ॥

અથવા

પંચમં લઘુ સર્વત્ર, સપ્તમં દ્વિચતુર્થયોઃ ॥

ગુરુ પઠં ચ પાદાનાં, શેષેષ્ટાનિયમોમતઃ ॥

ભાવાર્થ કે—શ્લોકમાં ચારે પાદમાં છઠ્ઠો અક્ષર શરૂ અને પાંચમો અક્ષર લઘુ ભેયે. તેમ સાતમો અક્ષર બીજન અને ૪ થા પાદમાં લઘુ અને પેલા તથા ૩ જ્ઞ પાદમાં શરૂ ભેયે. બાકીના અક્ષરોમાં નિયમની જરૂર નથી. ભે કે આમાં નિયમની જરૂર નથી એમ કહ્યું છે તોપણ તેમાં બીજે, ત્રીજે અને ચોથો એ ત્રણ અક્ષરમાં ન ગણુ (૧૧૧ ત્રણ લઘુ) કે સગણુ (૧૧૬) ન આવવો ભેયે. ઇત્યાદિ વિશેષ નિયમો છે ખરા. ઉપર ગણુવેલાં નામવાળાંમાંના

છેલા ત્રણ ભેદવાળામાં બધા પાદમાં પાંચમો ગુરુ અને છેલા ભેદમાં બધામાં સાતમો લઘુ આવે છે. પણ એવા કર્ણુ-કટુ-છદો ધણે ભાગે વપરાશમાં આવતા નથી, પણ ૪ થો અક્ષર ગુરુ હોય તો પાંચમો પણ ગુરુ આવે અને ત્યાં છદો લઘુ આવે ઈત્યાદિ ભેદો ધોડ આવે છે તેથી મુખ્ય અને સામાન્ય લક્ષણ ઉપરના શ્લોકવાણી ગણાય છે.

ઇંદ્રવજ્ર છંદ.

આ છંદના આ કાવ્યમાં કુલ ૪૧ શ્લોક છે જેમાં-પહેલા સર્ગમાં ૭૭ મો ૧; બીજામાં ૯૦, ૯૧, ૧૦૦, ૧૦૧, અને ૧૦૨, એમ ૫; છદ્દામાં- ૭, ૧૯, ૨૧, ૨૨, ૨૫, ૨૬, ૩૦, ૩૨, ૩૬, ૩૭, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૭, ૪૯, ૫૨, અને ૫૩ મો એમ ૧૭; સાતમામાં-૫૭, ૫૮ એમ ૨; અને નવમામાં ૭, ૧૩, ૧૪, ૧૭, ૧૮, ૨૧, ૨૭, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૮, ૪૧, ૫૫, ૫૬ અને ૬૭ એમ ૧૬ મળીને છે. તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

स्याद्रिद्रवज्रा यदि तौ जगौ गः

અર્થ સ્પષ્ટ છે.

ડ ડ ૧, ૫ ૫ ૧, ૧ ડ ૧, ૫ ૫

ત ત જ ગ ગ

ઉપજાતિ છંદ.

આ છંદના કુલ ૧૨૯ શ્લોક છે. અને તે પહેલામાં ૭૮ મો ૧; બીજામાં ૮૨ થી ૮૯ સુધીના ૮; ૯૨ થી ૯૯ સુધીના ૮; અને ૧૦૩ મો એમ ૧૭; છદ્દામાં ૧ થી ૬ સુધીના ૬; ૮ થી ૧૧ સુધીના ૪; ૧૩ થી ૧૮ સુધીના ૬; ૨૦, ૨૩, ૨૪, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૧, ૩૩, ૩૪, ૩૫ અને ૩૮ સુધીના ૧૧; ૪૨ થી ૪૬ સુધીના ૫; અને ૪૮, ૫૦, ૫૧, ૫૪ અને ૫૫ એમ ૫; એમ કુલ ૩૭; સાતમામાં-૫૪, ૫૫, ૫૬ અને ૫૯ થી ૭૨ સુધી એમ ૧૭, અને ૭૫ તથા ૭૭ મો એમ ૧૯; અને ૯ મામાં ૧ થી ૬ સુધી ૬; ૮ થી ૧૨ સુધી ૫; ૧૫, ૧૬, ૧૯, ૨૦, એમ ૪; ૨૨ થી ૨૬ સુધીના ૫; ૨૮, ૨૯, ૩૪ થી ૩૭ સુધી એમ ૬; ૩૯, ૪૦, ૪૨, ૪૩, ૪૪ એમ ૫; ૪૬ થી ૫૪ સુધીના ૯; ૫૭ થી ૬૩ સુધીના ૭; ૬૫, ૬૬, અને ૬૮ થી ૭૩ સુધીના એમ ૮; કુલ ૫૫; એમ કુલ એકંદર ૧૨૯ છે. તેનું લક્ષણ:—

અનંતરોદીરિતલક્ષ્મભાજૌ, પાદૌ યદીયાવુપજાતયસ્તાઃ

| S | S S | | S | S S

એટલે ઈંદ્રવજ્ર અને ઉપેંદ્રવજ્ર (લક્ષણ આગળ આવશે) ના બંને (અથવા ૧, ૩ અથવા ૩, ૧) પાદ સેનભેજ આવે તે ઉપજાતિ કેહેવાય.

પુષ્પિતાગ્રા.

આ છંદના આમાં કુલ ૧૮ શ્લોક છે. તે-હેલામાં ૭૯ મો ૧; ત્રીજામાં પણ ૭૯ મો ૧; ચોથામાં ૯૧ મો ૧; સાતમાં ૭૬, ૮૦, ૮૧ એમ ૩; આઠમાં ૫૭ થી ૬૮ સુધીના ૧૨ મળીને. તેનું લક્ષણ:—

અયુજિ નયુગરેફતો યકારો, યુજિ ચ નજૌ જરગાશ્ચ પુષ્પિતાગ્રા ||

|| |, || |, S | S, | S S, | | |, | S |, | S |, S | S, S

ન ન ર ય ન જ જ ર ગ

એટલે એકી (૧-૩) પાદમાં નગણ, બે જગણ, રગણ, અને ૧ ગુરુ આવે, અને એકી (૨-૪) પાદમાં નગણ, ૨ જગણ, રગણ અને ૧ ગુરુ આવે.

માલિની છંદ.

આ છંદના માત્ર ૨ શ્લોક, તે-હેલામાં ૮૦ મો અને ૩ જામાં ૭૮ મો છે. તેનું લક્ષણ:—

નનમયયયુતેયં માલિની મોગિ લોકૈઃ ||

|| |, || |, S S S, | S S, | S S,

ન ન મ ય ય

એટલે માલિની છંદમાં ૨ નગણ, ૧ મગણ, અને ૨ યગણ, અને ૮ હે અને ૭ તે યતિ આવે.

શાદૃલવિઢીઠિત.

આ કાવ્યમાં આ છંદના ૯ શ્લોક છે. તેમાં-હેલામાં ૮૧ મો ૧ (હેલા); ચોથામાં ૮૦ મો ૧; સાતમાં ૫૯, ૮૨, ૮૩ મા ૨ (બે હેલા); આઠમાં

૭૧ મો (તે પણ છેલો) અને નવમામાં ૭૭, ૭૮ મા (એ પણ છેલો) એમ ૭ જ. અને ૭૯, ૮૦ મા એમ ૨ ભાષાંતરના, એ મળીને ૯ છે. તેનું લક્ષણ:—

સૂર્યાશ્વૈર્યદિ મઃ સજૌ સતતગાઃ શાર્દૂલવિક્રીડિતં ॥

ડ ડ ડ, ૧ ૧ ડ, ૧ ડ ૧, ૧ ૧ ડ, ડ ડ ૧, ડ ડ ૧, ડ

મ સ જ સ ત ત ગ

ઐટલે ૧૨ અને ૭ તે યતિવાળા મગણ, સગણ, જગણ, સગણ, ૨ તગણ અને ૧ ગુરુનો શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ થાય છે.

વસંતતિલકા.

આ છંદના ૨૦ શ્લોક છે જેમાં બીજામાં ૧૦૪ થી ૧૧૪ સુધી ૧૧; ત્રીજામાં ૮૯ મો ૧; પાંચમાંમાં ૬૩ થી ૬૭ સુધીના ૫; અને ૯ મામાં ૭૪, ૭૫ અને ૭૬ એમ ૩ મળીને છે. તેનું લક્ષણ:—

ઉક્તા વસંતતિલકા તમજા જગૌ ગઃ ॥ અર્થ સ્પષ્ટ છે.

ડ ડ ૧, ડ ૧ ૧, ૧ ડ ૧, ૧ ડ ૧, ડ ડ

ત મ જ જ ગ ગ

શાલિની.

આ છંદના માત્ર ૪ શ્લોક છે. તે બીજામાં ૧૧૫ મો (છેલો); ત્રીજામાં ૭૪, ૭૫ મા ૨, અને ૮ મામાં ૬૯ મો છે. તેનું લક્ષણ:—

માતૌ ગૌ વેચ્છાલિની વેદલોકૈઃ ॥

ડ ડ ડ, ડ ડ ૧, ડ ડ ૧, ડ ડ

મ ત ત ગ ગ

ઐટલે આરે અને સાતે યતિવાળા મગણ, ૨ તગણ, અને ૨ ગુરુનો શાલિની છંદ છે.

રથોદ્ગતા.

આ છંદના ૨૩ શ્લોક છે. તે ત્રીજા સર્ગમાં ૫૧ થી ૭૩ સુધીના છે. તેનું લક્ષણ:—

(૧૦૬)

રાન્નરા વિહ રથોદ્ધતા લગૌ ॥

ડ | ડ, | | |, ડ | ડ, | ડ

ર ન ર લ ગ

અર્થ સ્પષ્ટ છે.

વંશસ્થ.

માત્ર ૧ શ્લોક અને તે ૩ જા સર્ગના ૭૬ મો છે. તેનું લક્ષણ—

જતૌ તુ વંશસ્થ મુદીરિતં જરૌ ॥

| ડ |, ડ ડ |, | ડ |, ડ | ડ

જ ત જ ર

અર્થ સ્પષ્ટ છે.

શિખરિણી.

માત્ર ૧ જ શ્લોક અને તે ૩ જાનો ૭૭ મો છે. તેનું લક્ષણ—

રસૈ રુદ્રૈશ્ચિન્ના યમનસમલાગૈઃ શિખરિણી ॥

| ડ ડ, ડ ડ ડ, | | |, | | ડ, ડ | |, | ડ

ય મ ન સ મ લ ગ

૬ અને ૧૧ રે યતિ. બાકી અર્થ સ્પષ્ટ છે.

ઉપપૂર્વા.

આ છંદના ૪૮ શ્લોક છે. તે-ગ્રંથાના ૪૨ થી ૮૮ સુધી ૪૭; અને માત્ર ૭૩ મો ૧ છે. તેનું લક્ષણ—

વિષમે સસજા ગંગૌ તથાસ્યા દુષપૂર્વાથ સમે સમૌ રયૌ ચેત્ ॥

| | ડ, | | ડ, | ડ |, ડ ડ, | | ડ, ડ | |, ડ | ડ, | ડ ડ,

સ સ જ ગ ગ, સ મ ર ય

એટલે એકી (૧—૩) પાદમાં ૨ સગણ, જગણ, અને ૨ ગુરુ; અને એકી (૨—૪) પાદમાં સગણ, મગણ, રગણ અને યગણ આવે તો ઉપ-

(૧૦૭)

પૂર્વા અથવા ઉપપૂર્વ છંદ કહેવાય.

હરિણી.

આ છંદનો માત્ર ૧ શ્લોક અને તે ૫ માનો ૬૮ મો છે.
તેનું લક્ષણ:—

નસમરસલાગઃ षड्वेदैर्हयैर्हरिणी મતા ॥

।।,।। ૬, ૬ ૬ ૬, ૬। ૬, । ૬

ન સ મ ર સ લગ

૬, ૪ અને ૭ તે યતિવાળો હરિણી છંદ છે. બાકી અર્થ સ્પષ્ટ છે. આ
છંદ ભણવામાં વિરસ લાગે છે અને જો ૮, ૪, અને ૫ એમ યતિ રાખીને
ભણીયે તો કાંઈક ડોળમાં આવે છે.

ઉપેંદ્રવજ્ર.

આ છંદનો પાશુ ૧ જ શ્લોક છે, અને તે સર્ગ છંદનો ૧૨ મો
છે. તેનું લક્ષણ:—

ઉપેંદ્રવજ્રા જતજાસ્તતોગૌ ॥

। ૬।, ૬ ૬ ।, । ૬ ।, ૬ ૬

જ ત જ ગ ગ

અર્થ સ્પષ્ટ છે.

પ્રહરિણી.

આ છંદના ૫ શ્લોક છે, અને તે-છંદનો ૫૬ મો; સાતમાનો ૭૮ મો,
આઠમાનો ૭૦ મો, અને નવમાનો ૪૫ અને ૬૪ મા છે. તેનું લક્ષણ:—

ત્રયાશાભિર્મનજરગાઃ પ્રહરિણીયં ॥

૬ ૬ ૬, । । ।, । ૬ ।, ૬ । ૬, ૬

ન મ જ ર ગ

અટલે ૩ અને ૧૦ સે યતિ. બાકી સ્પષ્ટ છે.

(૧૦૮)

દ્રુતવિલંબિત.

આ છંદના ૨ શ્લોક અને તે સાતમાના ૭૪ અને ૭૯ માં છે.

તેનું લક્ષણ:—

દ્રુતવિલંબિતમાહ નમૌ મરૌ ॥

।।।, ડ ।।, ડ ।।, ડ । ડ

ન મ મ ર

અર્થ સ્પષ્ટ છે.

આ ભાષાંતર સમશ્લોકી છે તથાપિ ઉપેદ્રવજ્ઞા, ઇદ્રવજ્ઞા અને ઉપ-
નતિ એ મેળમેળ થયા છે; અને તે સરખા ઉચ્ચારવાળા હોવાથી એટલી
ચૂંટ લીધી છે.

આ. ૫. ૬.

આ પુસ્તકમાં આવેલાં સ્થળ તથા માણસોનાં ઓળખાણ.

અગસ્ત્ય—સર્ગ ૨ શ્લોક-૨૭. એક પ્રખ્યાત ઋષિ. જેણે અમુકને શોધ્યા હતા. મિત્રાવરુણના વીર્યથી કુંભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર.

અચ્છોદ—૧-૭૮. હિમાલય ઉપર એ નામનું એક તળાવ છે.

અજેપાળ—૨-૫૨. અજયપાળ. કુમારપાળના ભાઈ મહીપાળનો દીકરો. અણહિલવાડ પાટણનો ૧ રાજા. તે વેદધર્મ ચુસ્ત હતો, અને જૈનોને મારતો.

અણહિલપુર. ૧-૪૮. ચૌહાણવંશની રાજધાની. અણહીલીયા ભરવાડ-ને નામે વનરાજે સંવત ૮૦૨ માં વસાવેલું અણહિલવાડ પાટણ. આજ જે ગાયકવાડના તાબામાં સિદ્ધપુર પાટણ કહેવાય છે તે.

અભિનંદ—૧-૨૬. ગૌડ દેશનો એક કવિ. રામચરિત્ર અને કાદંબરી-કથાસારનો કર્તા. (લગભગ ઈ. સ. ૮૩૦-૮૫૦. ઈંડીયન એન્ટીક્વેરી, એપ્રિલ ૧૮૭૩ પૃ. ૧૦૨)

અવ્યુદયસિંહ—૫-૫૭. વસ્તુપાળ અને શંખની લડાઈમાં મુલેલો. એક યોદ્ધા.

અમરાવતી. ૧-૫૯. ઈંદ્રની નગરી.

અણૌરાજ—૨-૬૨. લવણપ્રસાદનો બાપ. તેને કુમારપાળે વ્યાધપક્ષી (વાઘેલી=વાઘેલ) ની જાગીર આપી હતી. ઘોળકાનો વાઘેલાવંશનો રાણો. ધવ-લનો દીકરો. વિસ્તાર પ્રસ્તાવનામાં છે.

અણૌરાજ—૨-૨૭. ખીજે નાગપુરનો રાજા. આનાક (આનોદ-રાસમા-ળા પૃ. ૧૪૨) આનાક માટે તે નાગોર (અજમેર) નો રાજા અને તેને કુમારપાળે હરાવ્યો તેથી તેણે પોતાની દીકરી કુમારપાળને દીધાનું લખ્યું છે.

અવધ—૧-૬૦. અયોધ્યા. આજનું આંઉદ.

આમગોર—૨-૯૭. એ નામનો એક ગોર. કાં ૦ માં “કુમારપાળનો જૈન મંત્રી” એમ લખ્યું છે; પણ તે તો ઉદયન પ્રધાનનો દીકરો વાંછણિા હશે.

અને આને સૌવસ્તિક=પુરોહિત=ગોર લખ્યો છે તેથી બ્રાહ્મણ હોવો જોયે.
વળી પ્રધાનપુત્રનું નામ આમ્રભટ છે અને આનું નામ આમ છે.

ઉજ્જયંત—૯-૩૮. ગિરિનારનું બીજું નામ.

કુણ્ડ—૨-૧૯ વગેરે. આણહિલવાડ પાટણનો રાજા. ભીમદેવનો દીકરો.

કાળીદાસ—૧-૧૨, ૨૬. ઉજ્જયણનો પ્રખ્યાત કવિ. ભોજવાળો.

કુંકુણેશ—૨-૬૯. કોકણનો રાજા. (મલિકાજીન.)

કુંતસિંહ—૫-૫૯. શંખ તથા વસ્તુપાળની લડાઈમાંનો એક યોદ્ધા.

કુમાર—૨-૮૪, ૧૦૦. સામેશ્વરદેવનો બાપ. લવણપ્રસાદનો ગોર. કુમારગોર.

કુમારદેવી—૩-૨૨. વસ્તુપાળ તેજપાળની મા.

કુમારપાળ—૨-૪૦. આણહિલવાડ પાટણનો પ્રખ્યાત રાજા. સિદ્ધરાજ પછે ગાદીએ બેસનાર.

ખગાર—૨-૨૫. જુનાગઢનો રાજા. રાહાખેંગાર ૨ જો. નોંધણનો દીકરો અને રાણકદેવીનો ધણી.

ગુર્જરેશ્વર—૨-૨. ગુર્જરાતનો ધણી. (રાજા.)

ચંપા—૧-૫૭. ભાગલપુર.

ચાણાક્ય—૩-૫, ૪૮. એક પ્રખ્યાત બ્રાહ્મણ જોણે નંદકુળને નિર્મૂળ કરીને અદ્રગુપ્તને પાટલીપુત્રનો રાજા બનાવ્યો. તેનું બીજું નામ કૌટિલ્ય વાત્સ્યાયન પણ હતું. ચાણક્ય નીતિશાસ્ત્રકર્તા.

ચામુંડરાજ—૨-૬. આણહિલવાડ પાટણનો રાજા. મૂળરાજનો દીકરો.

ચાહમાન—૧-૨૮. (પાંડમાં). ચવાણ (ચુવાણ)નું સંસ્કૃત. તે આહી ચાણક્યને બદલે મુક્યું છે.

ચેદી—૨-૧૦૦ ચેદી દેશ, અથવા બુદ્ધલખાડ.

ચૌહાણ—૨-૧. પાટણના રાજાઓના વંશનું નામ.

જગજીવન—૨-૧૧. વલ્લભરાજનું બીજું નામ.

જગદેવ—૨-૬૯. ધારાનગરીનો પરમારવંશનો બહાદુર કુમાર જે જો પોતે ગાદીએ આવવા પહેલાં આણહિલવાડના સિદ્ધરાજ (જયસિંહ) ને ત્યાં

નાકરીમાં હતો. સિદ્ધરાજનો જમાઈ. ઉદ્યાદિત્યનો પુત્ર. કચ્છના લાખાકુલાણીનો પણ જમાઈ હતો. (રા. મા. પૃ. ૧૪૩.)

નંગલિ—૨-૪૬, ૫૩. નંગલ=કુરુદેશની પાસેનો દેશ. (ભીરતવાળા પ્રદેશ પાસેનો દેશ.) તેથીજ કુરુનંગળ કહેવાય છે. કાં એક ગ્રન્થ છે એમ અનુમાને છે.

તાપી—૪-૫૦. સુરત પાસેની નાણીતી નદી.

ત્રિપુરી—૧-૫૮. તેવર. જળવપુરની પાસે શિવે મારેલા એક દૈત્ય (ત્રિપુરાસુર) ની રાજધાની. એક કલ્પિત ગામ.

દુર્લભરાજ—૨-૧૨. અણહિલવાડ પાટણનો રાજા. વલ્લભરાજનો નાનેરો ભાઈ.

ધનપાળ—૧-૧૬. ઋષભ પંચાશિકા તથા પાપલચ્છીનો કર્તા. વિશાળાનગરીના સર્વદેવ પ્રાહ્મણનો પુત્ર. લગભગ ઈ. સ. ૯૭૦ (વધુ માટે પ્રબંધ-ચિંતામણિ સર્ગ ૨ માં જોવું.)

ધારા—૧-૫૮, ૨-૧૭, ૩૧, ૩૩. માળવાની રાજધાની. આજનું ધાર.

નડલ—૨-૬૯. ઇરાનપુર પાસેનું નાડોલ. (કાશ્મીરના રસ્તામાં છે.)

નંદ—૩-૪૮ (ની નોટ) પાટલિપુત્રનો યોગાનંદ નામનો રાજા તથા તેના સુમાલ્યનંદાદિ ૮ પુત્ર મળીને ૯ નંદ કહેવાય છે. તેઓને આણુએ મરાવ્યા હતા. **નવનંદાનુદ્વિજઃ કશ્ચિત્પ્રપન્નાનુદ્ધરિષ્યતિ** (ભા. દ. ૨૬. અ. ૧ શ્લો. ૪) **પ્રપન્ન એટલે વિશ્વસ્ત અર્થે ઉદ્ધરિષ્યતિ એટલે સમૂળ ઉપાડી નાંખશે.** (શ્રીધર.)

નરચંદ્ર—૧-૨૨. એક જૈન સાધુ. વસ્તુપાળની મા કુમારદેવીના પિયરનો ગોર.

નરવર્મા—૨-૩૨. માળવાની ધારાનગરીનો રાજા. યશોવર્માનો બાપ.

નીલકંઠ—૧-૧૯. ધણુ કરીને તે એક જૈન કવિ હતો.

પંપા—૧-૭૮. મધરાસમાંનું એક તળાવ. રામાયણનું પંપાસર.

પરમાર—૨-૩૦. ક્ષત્રિયોની એક જાત. પોવર. (પવાર). આની ઉત્પત્તિ માટે આણુ ઉપરના એક લેખમાં લખ્યું છે કે—

શ્રેયઃ શ્રેષ્ઠવસિષ્ઠહોમહુતમુકુંડાન્મૃતંડાત્મજ

પ્રવ્યોતાધિકદેવદીધિતિભરઃ કોપ્યાવિરાસીન્નરઃ ॥

તંમત્વા પરમારણેકરસિકં સવ્યાજહાર શ્રુતે

રાધારઃ પરમાર इत्यजनि तन्नामांथ तस्यान्वयः ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—વસિષ્ઠના હોમ-કુંડમાંથી સૂર્યનાથી વધુ પ્રકાશવાન કોક પુરુષ પ્રગટ થયો તેને શત્રુગ્રામે મારવામાં એક રસિક માનીને વેદના આધાર એવા એ ઋષિયે આ પરમાર ઉત્પન્ન થયો એમ કહ્યું તેનો વંશ એ નામથી આવ્યો.

પૃથુ—૨-૪૧. પ્રખ્યાત પૃથુરાજ. વેનનો દીકરો. આણે પૃથીને દોહી તેથી તેનું નામ પૃથ્વી પડ્યું.

પ્રતાપમદ્ધ—૨-૯૮. એક રાઠોડ કુંવર (કુમારપાળનો દૌહિત્ર ? કુમાર-પાળચરિત્ર પૃ. ૨૨૫)

પ્રભાસ—૯-૭૦. પ્રભાસપાટણ.

પ્રલહાદન—૧-૨૦-૨૧. પ્રલહાદનદેવ. આણુના પરમાર રાજા યશોધવલને બીજો પુત્ર. (આણુના લેખના શ્લો. ૩૮-૩૯)

ખડકપાટક—મહોળા અથવા મહોળક અને આ સરખાં લાગે છે.

ખદ્ધાલ—૨-૪૮. ઉગ્ગણુનો રાજા.

ખાખરો—૨-૩૮. જંગલી જાતના લોકોનો કોઈ મુખી. જેને પછેના સખનારાઓ ભૂતનો રાજા કહેતા, અને જેને સિદ્ધરાજે વશ કર્યો હતો. (ખર્ખરક)

ખાર્પ—૨-૩. આને ખારપ અને દારપ પણ લખે છે. કલ્યાણના રાજા તૈલપનો સેનાપતિ. આ શ્લોકમાં તેને લાટ રાજાનો સેનાપતિ વર્ણવ્યો છે. કલ્યાણના રાજાએ લીધેલો મુલક ગુજરાતના દક્ષિણ સુધી છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખ્યાથી આ જે મતનું સમાધાન થાય છે. તૈલપ રાજાને તૈલંગણ દેશનો રાજા પણ લખ્યો છે. (પ્ર. ચ.)

ખાલપુરી—૪-૩૪. ખાલણુને દાનમાં આપેલું ગામ કે મેહલો કે ઘર. વસ્તુપાલે વસાવેલો ખંભાતનો એક મેહલો.

ભીમ—૨-૧૫. આણુલિલવાડ પત્તનનો રાજા ૨ જી. ૨-૫૯, ૬૦ ભોળો ભીમ, ૩ જી. ૨-૬૦ ભીમરેન.

ભુવનપાળ—૫-૧૬, ૪૩. રાખ-વસ્તુપાળની લડાઈમાં વસ્તુપાળ

મુંજ—૧-૨૧. ધારાનો રાજા. મોટા ભોજનો કોકો.

મુંજલસુત—૨-૯૭. આને મુંજલસુત પણ લખે છે. અણુહિલ-વાડ પાટણનો એક હુશીયાર કારભારી. કણુનો કારભારી મુંજલ હતો.

મ્લેષ્ઠ—૨-૫૮. અંહી તે મુસલમાનો મોટે વાપર્યો છે.

ચંદુ—૪-૫૩, ૬૩, ૬૯. } દક્ષણમાં રહેનારી એક જાત. ય-
ચાદવ—૪-૪૭, ૮૨. } દુર્વશીશ્યો (જાદવ.)

યશોવીર—૧-૨૬, ૨૭, ૨૯. વસ્તુપાળનો ભાઈ (ચાવડાનો કાર-ભારી.) એમ કાંઈ લખે છે, પણ તે જળાલિપુર (મારવાડમાં શીરોહી તા-બાનું જવાહી ગામ તે) ના રાજા ઉદયસિંહનો ભંડારી અને મંત્રી હતો. (અથવા ભંડારી ઉપનામ હોય) તેને વસ્તુપાલે આણતું દેવળ તૈયાર થયા પછે જોવા બોલાવેલ, અને બંને પરસ્પર મળીને બહુ ખુશી થયા. મંત્રીના પૂછવાથી તેણે દેવળની કેટલીક ખોટાં બતાવી હતી એમ પ્રબંધ ચૈ. માં લખ્યું છે. કદિ તે વસ્તુપાળનો મર્યાદ, મહોળાઈ, ક્ષમ્યાઈ કે પિત્રાઈ ભાઈ થાતો હોય તો હોય.

રામ—૨-૫. દશરથપુત્ર.

રેણુકા—૩-૨૦. પરશુરામની મા. પરશુરામના પિતા જમદગ્નિ કોધી બહુ હતા. એક વખત રેણુકા આશ્રમ પાસેના જળાશયમાં રજા લઈને નહાવા ગયાં. ત્યાં ચિત્રરથ રાજા પોતાની સ્ત્રી સહિત જળક્રીડા કરતો હતો, તે જોવા જરાવાર રોકાણું. તેથી આશ્રમે મોડાં આવેલાં જોઈ ઋષિને ક્રોધ રહ્યો. અને રોકાણું કારણ પૂછી જાણી અધિક ક્રોધ રહ્યો. તેથી પોતાના પાંચ દીકરામાંના ૪ ઘેરે હતા તેને રેણુકાને મારી નાંખવાની એકેકને આજ્ઞા કરી, તે તેઓએ માતૃવધ પાપથી ડરી ના પાડતાં ચારેને પોતે શાપ દઈ પથ્થર કરી નાંખ્યા. છેવટ પરશુરામ આવ્યા તેણે આજ્ઞા માની માની સલા કરી. પોતાની આજ્ઞા માની તેથી જમદગ્નિએ ખુશી થઈ પરશુરામને વર માગવા કહ્યું. તેણે પોતાના ચારે ભાઈઓ અને મા બધાં ત્યાં આવે અને માને વધની વાત યાદ ન રહે અને જમદગ્નિ પોતે હવેથી એવો ક્રોધ મૂકી દે એ વર માગ્યા. ઋષિએ અસ્તુ કહ્યું તે પ્રમાણે થયું; ઉપરાંત પરશુરામને

અજેય અને ચિરંજીવી થવાના વર વધુ આપ્યા. (ભા. વ. પ. અ. ૧૧૬)

લક્ષ્મદેવ—૪-૮૨ ?

લવણપ્રસાદ—૨-૮૩, ૮૬ વગેરે. ઘોળકાનો રાજા (બુણોછ) ભોળા સ્ત્રીમનો પ્રધાન. તેના બાપ અર્જુનરાજને કુમારપાળે વાઘેણુની જગીર આપી તેથી વાઘેલા કહેવાણા.

લાખો—૨-૪. લાખો પુલાણી કચ્છના (જમ પુલનો દીકરો) જે પ-શ્ચિમનો બાદશાહ કહેવાતો. એની રાજધાની રૂલકાટ હતી. (ઇ. એ. ડી. ૧૮૭૩ પૃ-૩૩૦) બાજરો લાખે છતો ક્યો કેવાય છે. લાખાની ઉત્પત્તિ અને નાશ માટે મતફેર છે. પ્રબંધગ્રંથામણિમાં તે પરમાર રાજા કીર્તિરાજની દીકરી કામલતાએ ભૂલથી રવીકારાયેલા રૂલગોવાળાને પરણી તેનાથી થયાનું અને કપિલકોટના કીલા પાસે મરાયાનું અને કા. સ. સં. માં નાગડના કેરાકોટ ગામના રાજા પુલનો દીકરો અને કાલીયાવાડમાંના આટકોટ ગામ પાસે મરાયાનું લખ્યું છે. જન્મ ઈ. સ. ૮૫૫. મૃત્યુ ૯૭૯ (રા. મા. દા. ૮૮ ની નોટ.) આટકોટ લાખે વસાવ્યું છે. ત્યાં આજ તેનો પાળીયો છે, લેખ નથી (કા. સ. સં.)

લાટેશ્વર—૨-૩. ૪-૫૭. લાટ ગુજરાતનો. દક્ષિણનો મુલક તેનો રાજા.

વલ્લભરાજ—૨-૯. અણહિલવાડ પાટણનો એક રાજા. ચામુંડના જનો પુત્ર.

વાલ્મીકિ—૧-૧૦ આદિ કવિ. વાલ્મીકી રામાયણકાર.

વિજયસેન—૧-૨૩. વસ્તુપાળનો ધર્માચાર્ય, અને આશુ ઉપરની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરતી વખતે આચાર્ય હતો તે જૈન સાધુ. આને વિજયસિંહ પણ લખ્યો છે.

વિદિશા—૧-૫૭ (નોટ) દશાર્ણદેશની રાજધાની. મેઘદૂતમાં વર્ણન છે.

વિલહણ—૧-૧૭. વિક્રમાંકદેવ ચરિત્રનો કર્તા. ઈ. સ. ૧૦૮૫ માં હતો. તેણે ચારપંચાશિકા ખંડકાવ્ય પણ ક્યું છે.

વીરધવળ—૨-૭૬, ૧૦૬ વગેરે. ઘોળકાનો રાજા. લવણપ્રસાદનો પુત્ર.

વીરશૂદ્રક—૫-૧૫. પૈડનમાં શાલીવાહન રાજાના વખતમાં થયેલો

શુદ્ધ નામનો આલણનો છોકરો. જે મહા બળવાન તથા પરાક્રમી હતો. તેના પરાક્રમની વાત પ્ર. ચ. માં ૧૫ માં સાતવાહન પ્રબંધમાં છે તેમાં જોવું.

શંખ—૪-૭૨, ૫-૪, ૧૦, ૧૭, ૪૧, ૪૩, ૪૪, ૪૮, ૫૨, ૬૧, ૬૩. સંગ્રામસિંહનું બીજું નામ. વધુ માટે તેમાં જોવું.

શત્રુજય—૯-૨૧. પાલીતાણા પાસેનો સેત્રુજે પર્વત. જૈનોનું મુખ્ય તીર્થ.

શંભર—૨-૨૯. સાંભર, સાભર. શાકંભરી નાગોર અજમેર. મેરુતુંગ સપાદલક્ષ જણાવે છે. અજમેરના રાજા સપાદલક્ષે મૂળરાજ ઉપરની ચુ-
લાઈ વખતે નવું વસાવેલું શહેર. (રા. મા. પૃ. ૬૩ ની નોટ. પ્ર. ચિં. પૃ. ૭૪)

શુક—૪-૨૮. ન્યાય ઉપર લખનાર. એક સ્મૃતિકાર.

સરયૂ—૧-૭૦. અયોધ્યા પાસેની નદી.

સંગ્રામસિંહ—૪-૪૧, ૪૨, ૪૭, ૬૫. શંખનું બીજું નામ. સિં-
હરાજ જે વડવાનો રાજા હતો તેનો દીકરો. જેણે સૈયદ નામના મુસલમાન વે-
પારીનો પક્ષ લઈને વસ્તુપાળ સાથે લડાઈ કરી હતી પણ તે હાર્યો. આ
રાજા દક્ષિણના સિંધન સાથે પણ લડ્યો હોય એમ જણાય છે, અને તેનાથી
પણ હાર્યો અને કેદ પડેલા હોતો.

સરસ્વતી—૧-૬૦. આણહિલવાડ પાસે થઈને વહેતી પ્રખ્યાત સર-
સ્વતી નદી.

સામંત—૫-૪૪. શંખ તરફનો એક યોદ્ધો. શંખનો મિત્ર.

સિદ્ધરાજ—૨-૩૮, ૩-૪. સિદ્ધરાજ જયસિંહ. (સધરા જેસંગ)
રાણકદેવી વાળો.

સિદ્ધેશ્વર—૪-૭૬. એ નામનું શહેર. ગુજરાતમાંનું સિદ્ધપુર અને
આ એક જ હશે.

સિંધુપતિ—૨-૨૬. પશ્ચિમ કીનારા ઉપર વડવા (નામનું મુખ્ય
ગામ.) જેની રાજધાની હતી તે રાજાનું નામ.

સીતા—૩-૧૦૦. વસ્તુપાળની દાદી. અધિરાજની મા.

ગુભટ—૧-૨૪. એક જૈન કવિ. તેણે દ્વાતાંગદ નાટક કયું છે.

સોમનાથ—૯-૩૧. કાઠિયાવાડમાં પ્રભાસપાટણમાં પ્રખ્યાત શિવસ્થાન.
૧૨ ન્યોતિલિંગમાંનું ૧.

સોમસિંહ—૫-૫૪. એક હડવૈયો.

સોમેશ્વરદેવ—૧-૪૬. કીર્તિકૌમુદી (આ કાવ્ય) નો કર્તા.

સ્તંભતીર્થ—૪-૪. સ્તંભપુર, ખંભાત.

હરિહર—૧-૨૫. સોમેશ્વરદેવનો હરિદ્. રામશતકનો કર્તા. (આ-
ગળ પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તાર છે.)

હસ્તિના—૧-૬૦. કેટલાક દિલ્હી કહે છે પણ તે ખોટું છે; કેમકે
દિલ્હી તો યમુનાકાંઠે છે અને આંહી તો ગંગાકાંઠાનું શહેર જાયે. મૂળમાં
ગજાઘ્વયં ચ ગંગેવ એમ છે તે હાસ્તિનાને માટે જ છે. ગજાઘ્વય-
ગજસાઘ્વય, ગજપુર, હાસ્તિન, હસ્તિના, એ બધા પર્યાય છે. પણ તે
દિલ્હીને માટે નહીં. આ સ્થળ તો ગંગાકિનારે જ હતું અને ત્યાં નિમિચક્ર-
રાજ (કુરુક્ષેત્રપન્ન પાંડવવંશીય અસીમ કૃષ્ણ રાજાનો પુત્ર, જનમેજય
પછેનો પાંચમો પુરુષ) રાજ્ય કરતો હતો. તે વખતે તે ગંગાના પ્રવાહથી
નાશ પામ્યું તેથી તે રાજા કૌશાંબીમાં ગયો. (ભા. પ્રા. ઐ. કોશ ૫. ૩૨૨
તથા ૬૯૮) બાબુ શિવપ્રસાદ કહે છે કે હસ્તિનાપુર યુધિષ્ઠિરના ૨૩ મા-
પૂર્વજ હસ્તિરાજાએ ગંગાકિનારે વસાવ્યું હતું. જે પ્રયાગથી વાયુમાં
૩૫૫ મૈલ ઉપર હતું. આજ ન્યાં મેરટ છે કે જે દિલ્હીથી ઇશાને ૩૬
મૈલ છે, તેની પાસે હાસ્તિના હતું. ન્યાં માત્ર હાલ ૧ દેવળ છે. ગંગા
ત્યાંથી પૂર્વમાં ૨૦ માઈલ છે. (ભૂ. હ. પ્ર. ભાગ ૫. ૧૧૫.)

હેમસૂરી—૧-૧૮. પ્રખ્યાત હેમાચાર્ય. જેણે કુમારપાળને જૈન ધર્મમાં લીધો, અને જૈનસાહિત્યમાં વધારો કર્યો.